

ҚАЗАҚ ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ
М. О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ
ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

Р. БЕРДІБАЕВ

ҚАЗАҚ
ТАРИХИ
РОМАНЫ

Қазақ Ғылым, «Ғылым» баспасы

АЛМАТЫ · 1979

Қазақ тарихи романы. Бердібаев Рахманқұл.
Алматы, Қазақ «Ғылым» баспасы, 1979 ж.
240 б.

Монография қазақ әдебиетінің күрделі бір тарауы — тарихи романдардың жанрлық сипатын, даму бағытын анықтауға арналған. Кітаптың бірінші бөлімінде ұлы жазушы М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының творчестволық тарихы, идеялық-көркемдік ерекшеліктері, суреткер лабораториясы сөз болады. Екінші бөлімде жазушылар С. Мұқановтың, Д. Әбілөвтің, А. Тоқмағамбетовтің, І. Есенберлиннің, Ә. Әлімжановтың, С. Жүнісовтің, Ә. Кекілбаевтың, Д. Досжановтың тарихи романдары талданады, олардың қазақ әдебиетіндегі орны мен мәні көрсетіледі, роман-эпопеяның, роман-хрониканың, тарихи-биографиялық, тарихи-публицистикалық романдардың жанрлық сонылықтары айтылады.

Кітап әдебиет зерттеушілерге, әдебиет мұғалімдеріне, филология факультеттерінің студенттеріне және қазақ әдебиеті тарихына ден қойған оқушы жұртшылыққа арналған.

Жауапты редактор

Қазақ Ғылым академиясының
академигі М. ҚАРАТАЕВ

70202—121
Б 407(07)—79 122.79.4603010200

©Қазақ

«Ғылым» баспасы, 1979 ж.

АЛҒЫ СӨЗ

Қазіргі заман әдебиетінде тарихи роман мен тарихи роман-эпопеяның үлесі барған сайын ұлғайып келеді. Бұл құбылыстың себебі мен мәнін ашуға арнаулы зерттеулер де жазылып жүр¹. Тарихи роман жанрына мұншама көңіл бөлінуі оның осы күнгі әдебиеттен алып отырған орны мен маңызын сипаттаса керек.

Г. Ленобль өзінің зерттеуінде тарих пен романның арақатынасын кең көлемде, әлемдік әдебиеттен мысал келтіре отырып әңгімелейді. Ол тарихи романның негізін Батыс Европада Вальтер Скотт, орыс әдебиетінде А. С. Пушкин салғанын, бұлардың шығармаларында тарихи фактілердің көркемдік элемент, эстетикалық мәнділік дәрежесіне көтерілгенін атап көрсетеді, романдағы маңызды шарт — тарихилық принципі алғаш рет XIX ғасыр әдебиетінде кеңінен жүзеге аса бастағанын айтады. Классикалық тарихи роман жеке адамдарды ғана емес, тұтас тарихи дәуірді де барлық ерекшелігімен көрсету мәселесін шешкендігін, тарихи фактілерді адамдар өміріне қатысты бейнелеу дәстүрі қалыптасқанын автор нақтылы дәлелдейді.

¹ Чичерин А. В. Возникновение романа-эпопеи. М., 1958; Петров С. М. Советский исторический роман. М., 1958; Макаровская Г. В. Типы исторического повествования. Саратов, 1972; Рубцов Н. Проблемы современной советской прозы. М., 1972; Ершов Л. Ф. Русский советский роман. Л., 1967; Изотов И. Г. Из истории критики советского исторического романа. Оренбург, 1967; Кузнецов М. М. Пути развития советского романа. М., 1971; Днепров В. Д. Черты романа XX века. М.—Л., 1965; Затонский Д. В. Искусство романа XX века. М., 1973; Ленобль Г. История и литература. М., 1960; Советский роман. М., 1978.

Суреттеудің реалистігі, тарихи ерекшелік пен атмосфера сипаттамасының шыншылдығы, тарихи күрестердің адамдар тағдырына әсерін айтушылық принциптерін ұстанады. Халықтың тарихи белсенділігі, тарихи қажеттілік, бұқараның, ірі қайраткерлердің істерін кең қамту да тарихи роман шарттары болып саналады. Тарихтың жауапты, ұрымтал тұстарын көрсету, белгілі адамдардың ақиқат тарихи мәнді істерін, тұлғасын ашу принципі тарихи романдар алдына орасан биік міндет жүктейді. Жалпы көркемдік жинақтаудың ортақ заңдылықтарынан тарихи тақырыпты шығарма жырақ кетпейді, мұнда да қаһармандардың сырт келбеті, ішкі субъективтік болмысы өмірдің объективтік ағымымен ажырамас бірлестікке жетуі шарт. Шындық пен қиялдың табиғи үйлестік табу мәселесі де тарихи романдарда аса қажетті қызмет атқарады.

тарихи роман халықтың бұрынғысы мен бүгінгісінің жанды байланысын көркем бейнелер арқылы ашады. Мұндай шығармалардың тәрбиелік, танытқыштық мәні үлкен. Олардан халық өмірінің өткені мен қазіргісінің арасында қаншалық айырма бар екенін, ілгерілеуіміздің сипатын ұғамыз. Әлбетте, өткен өмірді суреттеуде бұрынғыны бірыңғай марапаттаудан да, немесе көненің бәрін жоққа шығарушылықтан да аулақ болу керек. Марксизм-ленинизм ілімі суреткерлердің тарихи құбылыстарды әділ бағалауына адастырмас құбыланама.

Қазіргі тарихи романдардың тағы бір жалпы ұнамды сипаты — тарихи адамдар өмірінің диалектикасына тереңдеп, дендеп бара алатындығы. Мінез бен жағдайдың, ортаның байланысын ақиқат өмірдің өзінен ала білушілік, қаһармандар ісіне түрткі болған түп себептерді ашуға қабілеттілік социалистік реализм әдебиетіне тән артықшылық десе де болады.

тарихи романның тұңғыш нұсқаларын А. М. Горький шығармаларынан табамыз. А. Толстойдың, А. Чапыгиннің, М. Шолоховтың, Дм. Фурмановтың т. б. романдарында бұрынғы әдебиетте кездеспеген жаңа сипаттар: халықтың тарихтағы шешуші орнын көрсету, ілгерішіл және кертартпа құбылыстардың ара жігін ажыратып тану, нағыз типтік оқиғалар мен кейіпкерлерді екшеп алу принциптері өзінің соны көркемдік шешімін тапты.

Тарихи романның шығу тегін, даму жолын зерттеушілер бұл жанрдың өзіне тән алуан өзгешелігін тауып айтады. Мәселен, А. С. Пушкин творчествосына арнап кітап жазған автордың бірі — С. М. Петров («Исторический роман А. С. Пушкина», 1953) орыстың ұлы ақыны тарихи тақырыпқа баруды әрдайым отаншылдық парызым деп қарағанын, ұлтының өткеніне ілтипат, құрмет деп санағанын ескертеді. Тарихи тақырыпқа бару елдің мәдениет биігіне өрлеп тұрған кезінде ғана мүмкін екенін айта келіп, ол надандық, тағылығы арылмаған халық өз тарихын бағалай алмайтынын тұжырымдайды. Әр елдің бүгінгі ақуалын түсініп білудің бір жолы оның тарихи жолына талдау жасау болмақ. Тарихи оқиғаларға бару жеке өзіндік мақсат емес, қазіргі қажеттіліктерді ұғу мен шешудің де айрықша амалы екенін орыс ғалымы дәлелдеген.

Ол А. С. Пушкиннің орыс тарихындағы күрделі кезең — Пугачев қозғалысы дәуірін суреттеуге баруын патшалық құрылысқа наразылық, елдің азаттығын аңсаудың нышаны деп қарайды. Орыс халқының мәдениетін дамытудың бір шарты — тарихтың сабақтарын үйрету екенін айтады.

Р. Мессер «Историческая проза» (Л., 1955) деген монографиясында тарихи романның бірнеше белгілеріне тоқталады. Ол жазушыларының өткеннің оқиғалары ішінен азаттық қозғалыстарын суреттеуге ден қоюын жақсы дәстүр деп санайды. Шығарманың халықтығы жайында қызғылықты пікір қозғайды. Тақырыптың тарихи болып саналуының бірінші шарты — суреттелетін оқиғалар мен адамдардың қазіргі кезден белгілі дәрежеде алшақ, алыста болуы деп біледі. Маңызды белгінің тағы бірі деп оқиғалардың, характерлердің, тарыстардың тарихилық дәрежесі мен мәнділігі ашылуын айтады. Халықтың революциялық күрестері мен ұмтылыстарын екшеп алу, сол мәселеге негіздеп бару совет әдебиетін тың табыстарға жеткізгенін ерекше ескертеді. Бұрынғы мен бүгінгінің табиғи жалғастығын тауып көрсете алған шығармалардың ерекше танымал болуы осыдан.

тарихи романдарының тәжірибесіне сүйене отырып, Р. Мессер аталған еңбегінде тарихи туындының жетекші қаһармандары төменгі, езілген тап өкілі болуы міндетті емес екенін, халықтың, ұлттың азаттығы, абыройы, даңқы үшін қайрат көрсеткендердің қай-

қайсысы да суреттеу объектісі болуға лайық екенін тұжырымдайды.

тарихи роман оқиғасы өткеннің қай кезеңін көрсетуге арналса да, мұнда отаншылдық идеясы басым жатады. Атап айтарлық бір мәселе — советтік тарихи романдарда халықтың көне дәуірдегі қаһармандық күресі мол да, мәнді де суреттелгендігі. Бұл реттен алғанда тарихи роман тарихи эпостың дәстүрін жаңа сапаға көтеріп, жалғап келеді дей аламыз.

Тарихи романдардың табысқа жетуінің бір кілті — ғылым мен өнер жетістігінің бірлестік табуында. Белгілі тарихи құбылыстың ғылыми сипаты мен көркемдік концепциялар үйлестікке келушілік те социалистік реализм әдебиетінің мол мүмкіндігіне дәлел.

тарихи роман көп ұлтты әдебиетіміздің ортақ игілігі есебінде дамып жетілуі де тоқталып өтерлік мәселе.

Тарихи романдар тілінің ерекшелігі туралы да сан тарау пікір қорытылған. Р. Мессер, мәселен, тарихи шығарма авторы өз сөзін замандас тілімен айта алады, ал кейіпкерлер сөзі негізінде суреттеліп отырған дәуірге сәйкес келуі тиіс деп есептейді.

Белгілі әдебиет зерттеушісі С. М. Петров «... исторический роман» (1958) аталған еңбегінде бұл жанр жайындағы байқауларын тереңдете түскен. Ол тарихи романның кейбір қырларын жинақтап сөйлейді. Соларды қысқаша шолсақ, төмендегі пікірге саяды.

Ертедегі өмір хикаяларын көрсетуге бару, ең алдымен, қазіргі кездегі дамуымыздың мүддесінен туады. Тарихи оқиғалар ішінен халық тағдырына күшті әсер еткен қозғалыстарды, еңбекші бұқараның ерекше мәнді орнын ажыратып айта білу, құбылыстарды бағалау мен талдауда таптық көзқарасты ұстану — совет тарихи романдарының жаңашылдық сипаты. Өткендегі қайраткерлердің атқарған қызметінің шын мәнін саралап көрсетуде де совет жазушылары соны жол ашты. Классикалық тарихи романда көбінесе ойдан шығарылған қаһармандар көрсетілсе, советтік тарихи романда негізгі орынға нақтылы болған адамдар өмірі мен іс-әрекеті алынады, ол адамдардың халық, ұлт өміріне қатысы, байланысы көрсетіледі. Тарихтың ұнамды қаһармандары советтік тарихи романдардың да ұнамды кейіпкерлері болып табылады.

Өткен заманда өмір кешкен үстем тап өкілдерінен төрі қалың бұқараның қарапайым өкілінің тұлғасын шығару анағұрлым қиын, өйткені ондай езілген тап адамдарының өмірінде сырт көзге жалтылдап көрінетін оқиғалардың көп ұшырамауы мүмкін. Сондай жандардың тіршілігіндегі өршіл, немесе өкінішті жайлардың көркемдік шындығын табу үшін суреткер мол ізденуі лазым.

Атап өтерлік және бір мәселе — совет жазушылары өткеннен тек әлеуметтік факторларды іздеп қоймайды, сонымен бірге мәдени, адамгершілік, психологиялық қайшылықтар мен тартыстарға да тереңдеп барады.

Бұл арада тоқталарлық мәнді мәселенің бірі — тарихи шындық пен қиялдаудың (вымысел) өзара байланысы турасында. Көп жазушылар, соның ішінде А. Н. Толстой, тарихи тақырыпты шығармалардың өзінде қиялдау элементі басым болуға тиіс деп есептеген. Оған жазушының мына сөздері мысал: «В каждом художественном произведении, в том числе — в историческом романе, в исторической повести мы ценим прежде всего фантазию автора, воссоздающего по обрывкам документов, дошедших до нас, живую картину эпохи и осмысливающего эту эпоху»². Өмірде болған қаһарман да, қиялдан жасалған кейіпкер де шығармада толыққанды өмір кешуі керек. Тарихи оқиғалардың тартымдылығы қандай қажет болса, қиялдың әсерлілігі де сондай зәру, бұлардың табиғи тұтастыққа ие болуы шарт. Тарихи оқиғаларды тізе беру де, тарихты ұмытып, қиял күшіне ғана сүйенушілік те шығарманы бір жақтылыққа алып кетпек.

Кейбір суреткерлер ойдан алынған кейіпкерлерді мүсіндеу жауапкершілігі көбірек екенін айтады. Бұл ретте француздың ұлы жазушысы О. Бальзактың ескертпелері көңіл аударарлық. Ол: «Персонажи романа должны высказывать больше разума, чем исторические персонажи. Первые притязают на жизнь, последние жили. Существование одних не нуждается в доказательствах, как бы не были причудливы их поступки, тогда как существование других должно опираться на всеобщее признание»³ дейді. Бұл сөздерде суреткер атаулыға қойылатын биік талап жатыр.

² Толстой А. Н. О литературе, 1955, с. 121.

³ Бальзак О. Собр. соч. в 15 т. Т. 15, с. 282.

Тарихи тақырыпты шығармаларда жиі кездесетін ортақ жалпы кемшіліктер қатарына өткен дәуір оқиғаларын, адамдарының тілін «жаналандыру», бүгінгі құбылыстармен алмастырып жіберу жатады. Әр дәуірдің сан қилы оқиғаларынан ең керектісін екшеп алу ең қиын міндет екенін ағылшынның атақты жазушысы В. Скотт та ескерткен болатын. Суреткердің дарын қуаты оқиға мен адамдарды тым ескілендірмей де, жаналандырмай да көркемдік шындық деңгейіне сай етіп көрсетуден байқалса керек. Авторлық түсініктер мен баяндаулар қаһармандар іс-әрекетін, диалог, монологын тасалап тастайтын тұста да тарихи роман кестесі бұзылмақ.

Әдебиет зерттеушісі Ю. А. Андреев «Русский исторический роман (20—30 годы)» деген кітабында советтік тарихи романның өзіне хас ерекшеліктері мен оның жедел дамуына септескен факторларға тоқталған. Ол тарихи романистердің дүниетанымына және творчествосына түбірлі, шешуші ықпал еткен фактор советтік құрылыстың қалыптасуы деп есептейді. Тарихи романның жанрлық сипатын сөз ете келіп, өткен оқиғалардың суреттелуі, қазіргі мен сол өткеннің арасында белгілі кеністік болуы, қандай да болмасын аяқталған кезеңнің тәжірибесін замана адамдарына тағылым етіп ұсыну мәселесін алдымен атайды. Шығармада документтік негіз, ақиқат тарихи оқиғалар мен адамдар болуы да шарт делінеді. Сонымен тарихилық, аяқталып біткен кезең және документтілік аталған жанрдың басты белгілері екен.

Бұл арада Ю. А. Андреев дүниетанымның айырықша маңызын бөліп көрсетеді. Халықтың тарихтағы өз орнын, жеке қайраткерлердің іс-әрекетін жаңа дүниетаным тұрғысынан қарау бүкіл тарихи романның құрылысына мықты әсер еткен. 20—30 жылдардағы орыс совет әдебиетіндегі тарихи романның жай-жапсарын егжей-тегжейлі талдай келіп, зерттеушілер принциптік мәні күшті бірнеше мәселеге қайталап орала береді. Халықтың, жеке қаһармандардың тарихтағы орнын жанаша түсінушілік, ойдан шығарылған емес, нақтылы болған адамдар өмір кешулерін көрсетуді негізгі нысана етушілік, құбылыстарға таптық тұрғыдан баға берушілік, әрбір дәуірдің өзіне ғана тән жетекші тенденцияны екшеп алушылық дәстүрі қалыптасуы совет әдебиетінің зор жеңісі еді.

Тарихи романның түрлі жанрлық салалары: тарихи-революциялық, тарихи-биографиялық, тарихи-тұрмыстық, тарихи-хроникалық шығармалар бой көрсетті. Осы тараптағы принциптік тың ізденулер мен жемістер О. Форштың «Радищев», Ю. Тыняновтың «Кюхля», «Пушкин», А. Чапыгиннің «Разин Степан», С. Злобиннің «Салават Юлаев», Г. Штормның «Болотников туралы повесть», А. Толстойдың «Бірінші Петр», А. Новиков-Прибойдың «Цусима», Сергеев-Ценскийдің «Севастополь шайқасы», Вяч. Шишковтың «Емельян Пугачев», В. Янның «Шыңғыс хан», С. Бородиннің «Дмитрий Донской» т. б. туындылардан көрінді.

Әлем әдебиетінде роман жанрының қаншалықты күрделі орынға шыққанын дәлелдейтін мысал көп. Соның ішінде роман-эпопеяның қалыптасуы мен дамуы зерттеушілер назарын барған сайын көбірек аударып келеді. Бұл жанрдың өзіндік бітімін талдаған А. В. Чичериннің «Возникновение романа-эпопеи» деген кітабында орынықты ойлар мол.

Зерттеуші роман-эпопея жаңа реализмнің жетілген дәуірінде туатынын, оның бірінші белгісі қоғам мен адамның шындығын мейлінше кең көрсету екенін айтады. Орыс әдебиетінде роман-эпопеяның биік үлгісін Л. Н. Толстойдың «Соғыс және бейбітшілік» романы деп таниды, осы шығарманы талдау арқылы жанрдың келбетін айқындауға талаптанады.

Роман-эпопея бірсыпыра прозалық жанрдың қасиетін қамтиды, мұнда адамдардың жеке өмірі халықтың тарихымен байланыстырылады. Түрлі таптардың, топтардың қайшылықтары мен күрестері, әр түрлі әулеттер ауысуының элеуметтік мәні, заманының алдыңғы қатарлы өкілдерінің өмір кешулері дәуірдің ұрымтал, кесек оқиғаларымен тұстас, қанаттас көрсетіледі. Қаһармандар өмірінің сан түрлі кезеңін, байланыстарын, объективтік өмірдің ағысын, кейіпкерлердің іші мен тысын, мінез диалектикасын, типтердің жасалу, толысу тарихын ерекше кең, әрі еркін көсіліп айту бұл жанрдың ауқымдылығын аңғартады. «В энциклопедии типов того или другого времени проявляется многообразие исторической эпохи. Вопросы мировоззрения многих, разных людей в романе-эпопее занимают, естественно, такое большое место, что этот жанр совмещает признаки исторического и философского романа. Роман-эпопея это философия

современной жизни, философия истории в конкретной повествовательной форме»⁴.

Шығарма алдына осыншама орасан зор міндет қойылуы роман-эпопеяның құрылысына, сюжетіне, тұлғалар жүйесіне, типтік мінездемесіне тиісті жаңалық әкелгені сөзсіз. А. В. Чичерин кітабында талданған Л. Н. Толстойдың «Соғыс және бейбітшілік», Эмиль Золяның «Күйреу», Ромен Ролланың «Жан-Кристоф», Дж. Голсуорсидің «Форсайттар жайында саға» секілді романдарынан да, совет жазушылары М. Горькийдің, М. Шолоховтың, М. Әуезовтің шығармаларынан да аталған жанрдың алуан тың өрнегін табамыз.

Романның роман-эпопеяға ұласу процесі әдебиеттің жан-жақты жетілгендігіне, жазушының тарихи оқиғалар мен байланыстарды ғылыми негізде зерттеп, меңгергендігіне, елдің тағдырына өшпес із қалдырған белгілі бір дәуірдің барлық болмысын неғұрлым толық сипаттау ниетіне, адамдардың алуан типтерін үлкен тарихтық проблемаларға қатыстыра, жанастыра суреттеу мақсатына лайық туады екен. Көлемі зор шығарманың бәрі бірдей роман-эпопея болмайды, тек жоғарыда саналған шарттар үдесінен шыққан туынды ғана бұл атаққа сай келмек.

Тәжірибесінде роман-эпопеяның мол көрініс табуының түбірлі бір себебі жазушыларымыздың марксизм-ленинизм ілімін басшылыққа ала отырып, халықтың, еңбекші бұқараның тарихтағы орнын жіті тануына тікелей байланысты. М. Шолоховтың «Тынық Дон», А. Упиттің «Жасыл жер», «Бұлт арасындағы сәуле» секілді романдарынан тарихтың қозғаушы күшін кең пайымдаудың жарқын мысалын көреміз.

Монументалдық жанрдың — роман-эпопеяның көркеу проблемасы көптеген нақтылы зерттеулерді керек ететін мәселе. Әрбір елдің әдебиетінде бұл жанр өзіндік өзгелік, қайталанбас келбет танытатыны кәміл. Роман-эпопея авторы суреткерлігінің үстіне тарихшы, философ, әлеуметтік зерттеуші қызметін де қоса атқарады деген пікір де жанрдың тың ажарын айқындай түседі. Көркем әдебиеттің түпкі мақсаты қоғамдық өмірдің қайшылықтарын, тартыстарын, ізгілік пен жамандықтың, озық пен қалықтың күресін, типтердің толықтығын және олардың

өткенін, бүгінгісін, келешегін мүмкін қадарынша қамтып көрсету, бір сөзбен айтқанда, өмірдің екшелген, жинақталған шындығын айту, сол арқылы оқушыға танытқыштық және тәрбиелік тәлім беру десек, сол уәзипаны неғұрлым кең орындауға мүмкіндігі бар жанр роман-эпопея болмақ. Өмір суреттерін, тағдырлар талқысын, кезеңдер сырын, нәсілдер, халықтар, таптар мүддесінің тоқайласуын, немесе қайшылығын, сан түрлі адамдардың арманы мен өкінішін кең әлемдей келістіріп суреттейтін роман-эпопея алдағы кезде де жаңа қырларын аша беретін әмбебап (универсал) жанр.

Болмыстың объективтік ағысын, шытырман оқиғалар тізбегін анық етіп суреттеу, жұртшылықтың ең биік арманы мен тілегін қарапайым оқушыға түсінікті әңгімелеу, жеке адамдар тағдырының қоғам тіршілігіне тәуелділігін, әрі типтердің даралығын ашу, зұлымдық, сұмдық атаулыны сынау мен жақсыны мадақ етуді бірлестіре білу, бейнелеудің, айшықтаудың бояу кестесін мөлшерлі жұмсау секілді талаптар роман-эпопея жасаудың қиындығын да алға тартады. Бірсыпыра шығарманың көлемі келгенімен, көтерген жүгі, ішкі қуаты роман-эпопеяға сәйкес бола бермейтіні, қатарласқан әлденеше роман тізбегі де кейде жанр талабын атқармайтыны осыдан.

Тарихи роман жайында орыс зерттеушілерінің байқаулары мен тұжырымдары тарихи тақырып дегеннің қаншалық қыры мен сыры бар қызғылықты жанр, мәдениет, прогрестің қажет бөлегі, тарихтану мен көркемдікті үйлестіре білген ғажайып құбылыс екенін анығырақ түсінуге көмектеседі.

* * *

Қазақ романының бұл күнде дамып, өркендегені соншалық — оның әрбір жанрын арнайы зерттеудің қажеттігі туып отыр. Қазір қазақ романының түрлі мәселелерін әр қырынан толғайтын еңбектер көбейіп келеді. Мұның бәрі әдеби сыншыл ойдың көркеу жолында екенін сипаттаса керек.

Дегенмен, бұл жанрдың нақтылы зерттелуге лайық проблемалары көп. Соның бірі — тарихи романдардың жанрлық ерекшелігін, өсу бағытын, көркем әдебиетімізге қосқан соны үлесін, көрнекті жазушыларымыздың тарихи

⁴ Чичерин А. В. Возникновение романа-эпопеи. М., 1958, с. 18.

тақырыпты меңгерудегі ізденістерін, татымды табыстарын нақтылы сөз ету болмақ.

Бұл еңбегімізде біз халқымыздың Ұлы Октябрь революциясына дейінгі өміріне, тарихта тағылымды істерімен елеулі із қалдырған қайраткерлер тағдырына арналған романдардың идеялық-көркемдік ерекшеліктерін, олардың жұртшылыққа беретін ғибратын әңгімелейміз. Тарихи-революциялық романдар туралы зерттеулер баршылық. Сол себептен біз ол топтағы шығармаларға тоқталмадық.

Еңбектің бірінші бөлімі әдебиетімізді үлкен идеялық-көркемдік белеске көтерген ұлы шығарма М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясын талдауға бағышталған. Бұл туынды туралы көп сыншылар мен әдебиетшілер мол пікір түйгені, сан тараптан сипаттама жасағаны белгілі.

Солардың ішінен «Қазақтың тұңғыш эпопеясы» (1957) деген коллективтік еңбекті, Ғ. Мүсіреповтің «Суреткер парызы» (1970), М. Қаратаевтың «Шеберлік шынына» (1963), «С... реализмнің қазақ прозасында қалыптасуы» (1965), «Мұхтар Әуезов» (1967), З. С. Кедринаның «Из живого источника» (1960), Е. Ысмайловтың «Сын және шығарма» (1960), А. Нұрқатовтың «Мұхтар Әуезов» (1957), «Мұхтар Әуезов творчествосы» (1965), Е. В. Лизунованың «Современный казахский роман» (1964), «Мастерство Мухтара Ауэзова» (1968), Б. Шалабаевтың «История казахской прозы» (1968), Р. Бердібаевтың «Әдебиет және өмір» (1964), «Роман және заман» (1967), Л. М. Әуезованың «Исторические основы эпопеи «Путь Абая»» (1969), Ә. Байтанаевтың «Шын шеберлік» (1969), М. Атымұраттың «Қазақ романдарының поэтикасы» (1975) секілді кітаптарын атап өту парыз. Осы және басқа көптеген зерттеулер мен мақалаларда «Абай жолының» әдебиетіміздегі орны мен ерекшелігі жүйелі сөз болған.

Дегенмен, уақыт озған сайын классик жазушымыздың көркемдік мұрасын қайталай сөз етерлік тың проблемалар туа бермек. Жазушының бұрын жарияланбай келген кейбір туындыларының жарық көруі, жаңа зерттеулер тууы, әдеби архивінің сипаттамасы жасалуы әдебиетшілерге соны фактілер ұсынады. Мұның өзі қайсыбір шығармалар жайында әңгімені жаңа қырынан қозғауға мүмкіндік береді. Мәселен, М. Әуезовтің «Қилы

заман» повесінің жариялануы оның тарихи тақырыпты шығармаларының эволюциясы туралы түсінігімізді кеңейтеді. «Абай жолын» тарихи романдар тізбегінде қарап көру қажеттігі де туып отыр.

Кемеңгер жазушының теңдесі жоқ шеберлігін, оның көркемдік дамуымызға қосқан жаңалығын түрлі тұсынан қарастырудың қажеттігі бар. М. Әуезовтің шығармашылық тәжірибесі күллі қаламгерлерімізге өшпес өнеге, таусылмас тәлім. Көптеген туындылардың оқушы қажетіне жарамай, эстетикалық тұшыным бермейтіндігі олардың көркемдік шындыққа жетпеуінен, өнер дәрежесіне көтерілмеуінен. Мұндай жағдайда әдебиеттің биік жаратындыларының ғажайып нақыштарын, бейнелеу бітімін, керемет кестелерін насихаттау, суреткерлік ұсталық үлгісін айту танытқыштық, тәрбиелік мәні бар іс болмақ. Біздің зерттеуіміздің бірінші бөлімінде М. Әуезов романының қазақ әдебиетіне әкелген тың қасиеттері: характер сомдау шеберлігі, шығарманың тартыстық, құрылыстық жүйесіндегі жаңалықтары, суреткерлік лаборатория жайлары кең қамтылады. Әсіресе, жазушының адам мінезін, табиғат суретін терең реалистікпен берудегі жаңашылдығы, әдеби тілімізді қалыптастырудағы қызметі баса көрсетіледі.

Зерттеудің екінші бөлімінде қазіргі тарихи романдардың жанрлық өзгешеліктері, қызғылықты, тың жетістіктері сөз етіледі. Атап айтқанда, мұнда С. Мұқановтың, Д. Әбілөвтің, І. Есенберлиннің, А. Тоқмағамбетовтің, Ә. Әлімжановтың, С. Жүнісовтің, Ә. Кекілбаевтың, Д. Досжановтың тарихи романдары туралы нақтылы байқаулар, ойлар, талдаулар, кейбір қорытындылар айтылады. Қазіргі қазақ тарихи романының ішкі жанрлық бөліністері, олардың әрқайсысына тән өзгешеліктері көрсетіледі. Кейінгі жылдарда жарияланған романдар қатарынан роман-хроника, тарихи-публицистикалық, тарихи-биографиялық, тарихи-этнографиялық секілді салаларға жатқызуға болатын шығармалар жиі ұшырап отырғанын атаймыз.

Әлбетте, тарихи романның барлық келбетін, ішкі байлығын, халқымызды отаншылдыққа, игі дәстүрге тәрбиелеудегі маңызын бір еңбек көлемінде түгел қамтып айту мүмкін емес. Ондай ірі уәзипаны зерттеушілердің бірлесе атқаратын коллективтік ізденістері ғана көтермек. Біздің мақсатымыз — қазіргі тарихи романдардың да-

муындағы жетекші тенденцияларды нұсқау, тарихи тақырыпта қомақты туындылар берген қаламгерлердің әдебиет қазынасына қосқан азды-көпті өзіндік жаңалығын жүйелі әңгімелеу, олардың өзгеге ұқсамайтын қолтаңбасы, бейнелеу өрнегі туралы пікір тую.

КСРО Орталық Комитетінің 1958 жылғы 12-ші сессиясында қазақ әдебиетінің тәрбиелік және танытқыштық қызметіне жоғары баға берді. Қазақ әдебиеті, соның ішінде тарихи роман өзінің осындай биік міндетін қалай атқарып келе жатқанын нақтылы әңгімелеу, бұл саладағы жетістіктер мен кемістіктерді талдау актуалды мәні бар мәселе деп санаймыз.

БІРІНШІ БӨЛІМ

ҚАЗАҚТЫҢ ТҰҢҒЫШ ЭПОПЕЯСЫ

I тарау

ҰЛЫ КӨРКЕМ ЕСКЕРТКІШ

I

Үлкен дария, теңіздердің көптеген кішкене бұлақ, өзендерден құралатыны тәрізді әдебиеттің ұлы туындылары да кездейсоқ, кенет пайда бола қалмай, көп салдарлы себептер, рухани көздер, тынымсыз ізденіс, үйрену, шеберлік ұстартулар негізінде ғана дүниеге келеді. Көркем жаратындының сымбатты тұлғасына қарап тамашалау бір ғанибет болса, сол туындының жасалу жолдарын, түбірлерін, нақыштарын түсініп тексеру де қызғылықты жұмыс.

М. Әуезовтің шығармашылық жолындағы бас еңбегі — «Абай жолы» эпопеясы туралы көп мақала, зерттеу жазылған, романның бағасы мен орны да анықталған. Дегенмен, осы ғажайып кесек, көркем туындының негіздері мен бітімі, мәні мен өнегесі түгел айтылып болды деу ерте.

Сондай мәселелердің кейбіреуін біз де сөз еткелі отырмыз. Атап айтқанда, жазушының роман тақырыбына етене жақындығының жағдайын, шығармаға келер басқыш көркемдік ізденістерді, эпопеяның қазақ әдебиетіне әкелген түбірлі жаңалықтарын және оның әлемдік даңқын әңгімелеу қажеттігі азайған жоқ. Алдымен жазушының Абай тақырыбына келуінің сырлары мен шындары туралы тоқталып өту лазым.

Жазушының балалық шағы жөнінде бірсыпыра нақты дерек беретін еңбек Ахмет Әуезовтің «Бала Мұхтар» (1967) деген кітабы. Мұнда М. Әуезов әулетінің жай-күйінен қызғылықты мағлұмат берілген. Соларды шамамен үш салаға бөліп қарауға болады. Бірінші —

Бердіқожа, Әуездердің Құнанбай, Абай аулымен аралас-құраластық тарихы, екінші — Мұхтардың ескіше, орысша оқуына тікелей жетекшілік еткен Әуез бен Қасымбекке қатысты жайлар, үшінші — Мұхтардың бала кездегі мінез ерекшеліктерін, алғашқы творчестволық қадамын айқындайтын мысалдар.

А. Әуезов өзінің кітабында Мұхтардың бабасы Бердіқожа «...ескіше көп оқыған, ата-баба жолын қуып, Қаратау атырабындағы елдің сыйлы адамы болған. Өзі тілді, шешен, өжет кісі»¹ — деп сипаттайды. Бұл мәлімдеменің бірер қыры біздің тақырыбымызға жанасты. «Ескіше көп оқыған» адам өткен ғасырдағы Қазақстан жағдайында сирек кездесетін құбылыс болғаны белгілі. Демек, шығыс мәдениеті мен әдебиетіне қанықтық М. Әуезовтің ата-бабасына тән игі дәстүр екені көрінеді. Бердіқожаның шаһарлы Қаратау өлкесінен далаға — Шыңғыстау еліне көшіп келуі де кездейсоқ күнкөріс мұқтажынан болмаса керек. Дін қағидаларын Қазақстанның қай жерінен де берік ұстаған, отырықшылық мәдениеті ерте сіңген, орнықты, баянды тіршілік қарекеті бар, мешіт-медресесі мол Қаратау, Түркістан түбінен Бердіқожалар сахараның айбынды билеушісі Құнанбайдың тілек етуімен ғана көшкен. Көшпенді, бытыранды елді уысында мықтап ұстап тұруды мақсат тұтқан Құнанбай бұл арада дін беделін, қожаларды өзінің әкімдік мансабына сүйеніш жасамақ, үрім-бұтағын мұсылман етпек ниетін көздеген.

Ата-бабасы мекен еткен Қаратау елінің тарихы мен рухани байлығына М. Әуезовтің ілтипаты күшті болғаны оның бүкіл творчестволық жолынан байқалады. Жазушының өзі туып-өскен Сарыарқа, Шыңғыстау өлкесінен кейін көбірек қалам тербеген тақырыбы Қаратау, Сыр еліне қатысты.

Бұған мысалдар келтірейік. М. Әуезов 1930 жылдарда Оңтүстік Қазақстан өмірінен «Білекке білек», «Жуалы колхозшысы» деген очерктер жазады. Ал Оңтүстік тақырыбына суреткер өмірінің ақырғы тұсында біржолата, дендеп бұрылған еді. Ол 1959—1961 жылдар арасында Шымкент облысының көп аудандарын аралады, әсіресе, Шаян (Алғабас), Созақ, Түркістан аудандарының шаруашылық, мәдениетімен, озат

¹ Әуезов А. Бала Мұхтар. Алматы, 1967, 4-б.

еңбеккер адамдарымен жете танысты. Осының нәтижесінде бір топ очерк жариялаған болатын. Жазушының «Өскен өркен» романы оның замандастар жайынан жазбақ эпопеясының бірінші кітабы еді.

Жасынан туған елінің жақсылығын, қадір-қасиетін ойға түйіп, санасына терең дарыта білген М. Әуезовке Оңтүстік Қазақстан тек ата-баба қонысы ретінде ғана ыстығырақ болған десек, мәселенің бір-ақ жағын қамтығанымыз.

Бүкіл қазақ даласының сыры мен шынына жетік жазушыны Оңтүстік Қазақстан тарихы өзіне хас өзгешелігімен тартқаны шүбәсіз. Солардың қатарына бұл өлкенің бір заманда қазақ хандықтарының, қазақ мәдениетінің орталығы болғаны, мұнда көнеден келе жатқан материалдық ескерткіштің көбірек сақталғаны, елдің ертеден егіншілік, отырықшылыққа дағдылануы секілді жайларды қосуға болады. Халқының арғы-бергі тарихына қызығатын азамат үшін бұл мәселелер өте елеулі факторлар болып саналмақ. «Өскен өркен» романында бұл өлкенің осындай көп ерекшелігі, кейбір қайшылығы кең де кемел сездірілген. Жазушының мұндай ірі көркемдік жинақтауларға қадам басуы алдында үлкен іштей дайындық жатыр.

М. Әуезовтің Орта Азия халықтарының үлкен, терең тамырлы мәдениетін өмір бойы өте үлкен іңкәрлікпен бағалап өткені әлгіндей ата-бабадан «ауысып» келген дәстүрге де қатты байланысты. Бүкіл қазақ совет жазушыларының ішінде шығыстың классикалық әдебиеті мен ертеден келе жатқан мәдениетін дәл М. Әуезовтей білген, бағалаған, насихаттаған жазушы жоқ деп айтуға болады. Қырғыз жазушысы Шыңғыс Айтматовтың Орта Азия қаламгерлеріне М. Әуезовтің ықпалын Пушкиннің өзінен кейінгі орыс әдебиетіне жасаған әсерімен салыстыруы да тегін емес². Шығыстың жүздеген жылдарда ескірімген, тат баспаған дүрри гауһар әдеби ескерткіштерінің, бейнелеу құралдарының жазушы творчествосында, стилінде қандай із қалдырғанына кейінірек тоқталамыз. Әзірше М. Әуезовтің Орта Азия, оның ішінде Оңтүстік Қазақстан елінің тарихы мен дәстүріне ертеден ерекше көңіл бөлгенін дәлелдейтін бірер мысал, сілтемемен ғана шегерілеміз. Мұның өзін де жазушының тіл кестесінде

² Айтматов Ч. Ответ себе. — «Правда», 1967, 5 августа.

шығысқа тән сөздер мен тіркестердің неліктен күрделі орын алатындығына қатысты қараймыз.

Қазақ ауыз әдебиетінің аса мол мәнді саласының бірі — айтыс туралы зерттеу еңбегінде М. Әуезов көшпенділер мен отырықшы, егінші елдің өкілі ретінде айтысқан Құлмамбет пен Майкөт ақындардың сөз сайысына терең талдау жасай келіп, соңғысының дәлелін мазмұндырақ, өмірге, прогреске жақынырақ деп бағалайды. Майкөттің ұғымында: «...Еңбегіне жалынып, өзі өсірген астығының құнды екенін жақсы білетін ел бар, елдік бар. Ол — диқандар, ол — қалың ел»³ — деп пікірін анық түйіндейді. Ал «Қазақтың әдеби тілі туралы» деген мақаласында кейбір ақын, жазушылардың «Сыр бойының диқаншылық кәсібіне байланысты тіл өзгешеліктерін, сөздік байлықтарын өздерінің шығармаларына молынан кіргізбей» жүргендіктерін сынайды. Міне, бұл келтірілген ойлар мен мысалдар М. Әуезовтің тіліміз бен әдебиетіміздің тағдыры мен тарихына аса үлкен қамқорлықпен қарағанын, өткеннен қалған әдеби, мәдени қазынаны насихаттағанын көрсетеді.

Ахмет Әуезов кітабында Құнанбай мен Әуез әулетінің қалың құдандалы жақындықтарына көп мысал келтірілген. Болашақ творчествосында басты орын алған Абай туралы романдар жазуға М. Әуезовке бұл жағдай ерекше тиімді болғаны түсінікті. Көп мағлұматты жазушы архивтен емес, ауызша деректен алған, бірсыпыра жайларды тіпті өзі көзімен көрген, араласып білген. Әуездің немересі — Мұхтардың жалпы Құнанбай, Абай аймағы ғана емес, исі Тобықтының хал-ақуалына қанықты болуына себеп толық.

Әуез түркі, парсы әдебиеттерін жақсы білетін білімді болудың үстіне, зейінді, парасаттылығымен көзге түскен кісі. Абай білімге, адамгершілікке қатысты көп сауалдар жөнінде Әуезбен кеңесіп, ақылдасып отырған. Ол Әуезді «Үлкен қожа», «Әуке аға» деп құрметтеп атап өткендігі бұған айғақ. Мұны Абайдың төмендегі өлеңі де дәлелдей түседі.

Мына үйде отыр Разак,
Елдің жөнін айтар ма,
Шақырып алып сұрасақ,
Үлкен қожа — ортан қол,
Өзгелері — аты жоқ пенен шынашақ...

³ Әуезов М. Әр жылдар ойлары, 1959, 334-б.

Әуез қазақ әдебиетінің де арғы-бергі көп нұсқаларын балаларына қызғылықты әңгіме, үлгі ретінде айтып беріп отырған. «Ата-анам ақ батаңды аттап кеттім» деп басталатын халық өлеңін де Мұхтарлар алғаш рет Әуез атасынан естіген⁴.

Сөз болып отырған кітаптан үзінді келтірейік: «Ералы жайлауы. Ойқұдық. Мұхтар, Біләл үшеуміз атаммен бірге Әйгерім апамның үйіне талай-талай барғанбыз. Сонда алты қанат ақ үйдің қақ төрінде жатқан жазық мандай, шұнақ құлақ, өні қара торы, кеуделі, қапсағай келген, үлкен мейірімді көзді ақсақал бізді үнемі құшағын жайып қарсы алатын. Ол үшеуміздің де мандайымыздан сүйетін. Ол — Абай аға»⁵. Өзімен түйдей жасты туысқаны Ахмет Әуезов есінде сақтағанды М. Әуезов жадында тұтады дегенге сену қиын. Сөйтіп, Мұхтар Әуезов өзінің болашақ эпопеясының қаһарманын ерте балалық шағында өз көзімен көргені күмән келтірмейді. Әрине, бала кезде көргенге кейінгі естеліктер, аңыздар, куәліктер қосылып барып қана мағлұмат толық болмақ қой.

Жас Мұхтарға әсер берерлік, үлгі ұсынарлық адамдар Әуез, Абай аулында аз болмаған. Сондай кісілердің және бірін А. Әуезов былай әңгімелейді: «Абайдың Әйгерімнен туған үшінші баласы Мекеш (Мекәйіл) Абай өлеңдерін шетінен жатқа білетін. Ол біздің ауылға келген сайын Абай өлеңдерін айтып, бізге жазып беріп үйрететін. Мекеш, сонымен бірге, әңгімешіл, ертекшіл де еді. Аулымыз Әйгерім аулына жақын болғандықтан ба, әйтеуір Мекеш көбінесе біздің ауылда болатын еді. «Әне, Мекеш келе жатыр» десек, Мұхтар жерден жеті қоян тапқандай қуанушы еді.

— Мекеш аға, Абай ағамның өлеңін айтып берші, — деді бір күні үйге жаңа келген Мекешке Мұхтар жүгіріп барып. («Бала Мұхтар», 13-б.). «Сөз жоқ, Мұхтар ес білгелі Абай, Абайдың есті балаларынан үлкен тәрбие алды, үлгі-өнеге алды» деген А. Әуезов сөздері де нанымды куәлік. Жалпы Абай өлеңін жаттаттыру Әуез аулының қалыптасқан жақсы дәстүрлерінің бірі болғаны белгілі. Мұхтардың өзі де ұлы ақынның көп өлеңін сол балалық шағында-ақ жатқа білген. Бұл да оның кейіннен

⁴ Әуезов А. Бала Мұхтар, 1967, 32-б.

⁵ Сонда, 12-б.

Абай творчествосын алдымен зерттеуші, соңынан суреттеуші болуына алғаш салынған негіздер еді.

«Каске (Қасымбек) каникулға ауылға келген сайын Мұхтар екеумізге көп нәрсені әңгімелеп беретін. Оның қолынан көнетоз кітапша бір түспейтін. Орыс жазушыларының ең алдыңғысы Лев Толстой дегенді бірінші рет Каскеден естідік. Сол кезде оның қолындағы әлгі кітап Толстойдың «Севастополь әңгімелері» екен» — деп жазады А. Әуезов («Бала Мұхтар», 14-б.). Сонымен қатар А. Әуезов кітабында Мұхтардың Семей шаһарында алдымен училищеде, кейіннен семинарияда оқыған кезіне байланысты қызғылықты фактілер келтірілген.

«Бала Мұхтар» атты кітаптың құнды сипатының бірі — жазушының кейбір шығармаларының оқиғалық түп негізін нұсқап өтуінде. Суреткердің творчестволық биографиясы үшін мұндай деректің маңызы мол. Кейін «Абай жолында» тұлғасы берілетін Баймағамбет ертегі-ші бейнесі де Мұхтарға жасынан мәлім болған. А. Әуезов «Сыбанның моласында» деген әңгіменің кейіпкерлері Жүніс пен Төбет өз аттарымен алынғандығын куәландырады. «Қорғансыздың күні» әңгімесінде айтылатын Күшікбай батырға байланысты аңызды жазушы бала жастан естіген.

Мұхтар Абайдың мінезін сипаттайтын бірталай әңгімені Көкбай ақыннан ұққан. Ән мен күйдің де асыл нұсқаларын тұңғыш рет Абай аулының өнерлі жастарынан тыңдаған. Ал «Көксерек» әңгімесінің туу тарихы да мейлінше қызық. Жалпы аңшылық, құсбегілікке М. Әуезов жасынан құмар болғанын көреміз. Жазушының «Абай жолы» романында мұндай әсерлер қаншама қажет қызмет атқарғаны айқын.

«Абай жолы» романында көп тартыстарға түп себептің бірі етіп алынған Қодар мен Қамқа оқиғасы да жазушыға тым ертеден мәлім екен. Бұл жөнінде А. Әуезов өзінің Мұхтармен арасындағы бір әңгімесін еске түсірген. Қодар оқиғасы сезімтал, зерек Мұхтарға көп ой салған, қиялын қозғаған. Семейде оқып жүріп, елге каникулға шыққан бір сапарында Мұхтардың туыстық, жақындық сырласу үстінде Ахметке «Абай ағам туралы бірден жазсам ба деймін» деп ықылас білдіруі дәл шындық деуге әбден негіз бар. Бұдан Абай тақырыбы қаразға түсерден көп бұрын болашақ жазушының көңілінде жазылғаны көрінеді. Осындай санаға ерте ұялаған

ықпал, ынта оны Абай зерттеушісі болуға баулыған. Бұл айтылғандардан тақырыптың табиғи етене жақындық табуы, өмірлік арманға айналуы, айтпауға болмайтындай толғаққа түсіруі қаншалықты құдіретті күш екені көрінсе керек.

Әдетте, эпопеялық деңгейдегі шығармалар жазған қаламгер алдын ала мол материал жиятыны әдебиет тарихынан мәлім. Мәселен, Л. Н. Толстой «Соғыс және бейбітшілік» романына кірісер алдында орыс халқының 1812 жылғы Отан соғысы туралы алуан архивті, көп кітапты тауып оқыған. Зерттеуші Л. М. Мышкова «Л. Н. Толстойдың шеберлігі» (М., 1958) деген еңбегінде бұл туралы қыруар деректер келтірген.

М. Әуезов «Абай жолын» жаратуға керек факт мен әсерді көбінше архивке сүйеніп емес, санасында сақталған естеліктер негізінде тапқан. Сол сияқты шығыс мәдениеті мен әдебиетіне деген ілтипат та оған ана сүтімен дарығанын көреміз.

II

Болашақ ұлы туынды — «Абай жолының» терең тамырлы идеялық түбірлерінің бірі жазушының «Қараш-Қараш» повесі деуге толық негіз бар. Бұл шығарма суреткердің дүниетанымы мен творчестволық тағдырында ерекше орын иелейді. Егер қаламгер өзінің бұған дейінгі көптеген әңгімелерінде өмір қайшылығын шыншылдықпен ашып, болмыстың терең қатпарларын дәл қалпында бейнелеп келсе, ендігі жерде тіршілік ағынымен ыға бермейтін, өз намысы, правосы үшін күресе білетін жігерлі жандардың тұлғасын мүсіндеуге бет алады. Осы тұрғыдан алғанда, «Қараш-Қараш» оған дейінгі «Қорғансыздың күні», «Оқыған азамат», «Қыр суреттері», «Қыр әңгімелері», «Үйлену», «Сөніпжану», «Кім кінәлі», «Ескілік көлеңкесінде», «Жетім», «Барымта», «Кінәмшыл бойжеткен», «Қаралы сұлу», «Жуандық» секілді шығармалардан өзгеше екендігі айқын.

«Қараш-қараш оқиғасында» ескі қазақ аулындағы таптық, әлеуметтік қайшылық пен тартыс өте ұтымды көрсетілген. Ағайынды екі жігіт — Бақтығұл мен Тектіғұлдың байларға еткен еңбегі еш болып, бірінің кеселден өлуі, екіншісінің көп қорлық, күрес, арпалыстан

сон абақтыға түсу тарихы шыншыл, сенімді баяндалған. Ал таптық, әлеуметтік теңсіздіктің түрлерін тану жазушының дүниетанымына байланысты екені мәлім. Байлардың жалшыны қанауының сорақы астарларын көрсетуде шығармада жаңа белеске шығады. Ең маңыздысы — зорлық пен өктемдікке қарсы кедейлердің іштей буырқанған күшін аңғартуы дер едік. Кейіннен «Абай жолының» төрт кітабына үзілмес желі болып тартылған әлеуметтік теңсіздік пен күрес суреттері өзінің мықты бір бастауын «Қараш-Қараштан» алады дегенде біз бірнеше мәселені есте тұтамыз.

Повесте қазақ малшысының жай-күйі, тұрмыс-тіршілік қалпы оның бұрынғы әңгімелерінің қай-қайсысынан да кең, кемел суреттелген. Сәлмен сынды байға жалданған Бақтығұл мен Тектіғұлдың ақуалы мына жолдарда айқын түскен: «...Қысы-жазы ағайынды екі жігіттің еңбегі, ер қайраты кіргізетін кіріс айта қаларлық болса да, Сәлмен осы екі жігітті талай жылдар, өзге малайлар тәріздендіріп, ақы бермей жұмсап жүрді. Бұлар көшпелі ел малайы алатын кесікті, дағдылы «пәлен қой, пәлен киімнен» есеп жасап, есесін алуды білген емес. Сондықтан Тектіғұлдың басына біткен, берекелі мал дейтін мардымды түк те болмаған. Жиырма жылғы Бақтығұл еңбегінің, он жылғы әйелінің сауын сауып, күндік еткен қызметінің орайы да ойдағыдай болған емес. Барлығы Бақтығұл, Тектіғұл екеуінің ортасында осы бүгінгі жыртық қоңыр үй, төрт-бес қара, он шақты ешкі-лақ...» (М. Әуезов. Шығармалар, I т., 1967, 241-б.).

Туған інісі Тектіғұлдың қияпат соққы, қорлықтан дертті болып, өмірден ерте үзілуі Бақтығұлды жана бір шешімге жетелейді. Ол ендігі жерде Сәлмен байдың есігінде жүруге мүмкін еместігін сезіп, кек жолына бел байлайды. Қаһарман мінезіндегі іштей өзгеріс, жаңару жолы нанымды берілген. Оның Сәлменнің жылқысынан боз биені алып шығуы ұрлық емес, көп еңбегінің мысқалдай ғана ақысы секілді. Тек мақсаты ұрлыққа құныққан жанды емес, саналы қайратқа мініп, жауынан есе қайтаруға оқталған әрекетті көрсету жаңа идеялық-көркемдік шешім еді. «Абай жолында» тұлғалары жоталанып кесек шыққан бейнелер: Базаралы, Балағаздар да негізінде кедей ауылдың намысын жыртушы болып көрінеді ғой. Біз Бақтығұл мен Базаралы келбеттерінде көп туыстық бар екенін анық байқаймыз. Бұдан сурет-

кердің бұрынғы көркемдік тәжірибесі мен ізденістері кейінгі еңбектеріне ізсіз, әсерсіз кетпейтіні танылады.

Бақтығұлдың жылқы алуға шыққан бетін, оның ойлары мен сезімдерін түкпірлеп көрсетуі суреткердің реалистік кең ауқымын байқатады. Таулы жердегі түн суреті де, жылқышылармен сойылдасу сәттері де кестелі, келісті тілмен берілген. Автор қазақ елі шаруашылығының негізі — малшылар, жылқышылар өмірін жан-жақты білетіндігін байқатады. Белгісіз, тосын дыбыстан елендеген, сергек жылқы мінезін де қапысыз елестетеді. «...Жылқы азғана үркіңкіреп, бергі шеті әрі қарай бұрылып жылжи бастады. Үйірдің орта шенінде жайылып келе жатқан қалың жалды баран айғыр жерден басын жұлып алып, елең етіп, құлағын Бақтығұл жаққа тіге қойып, оқыранып жіберді. Бақтығұл қоралы қойға шапқалы келе жатқан қасқырдың құйрығын қысып, басын төмен салып, елеусізденіп сөлпендеп жүргені сияқты, жай ғана қалғып келе жатқан жылқышының кейпін көрсетпек болды. Өте баяу ілбіп келіп, айғыр үйірінің ортасына кірді» (Жоғарыда аталған кітап, 246-б.).

Ал Бақтығұлдың Сәлмен жылқышыларымен кездесу, ұрыс салу мезеттері күрделіленген түрде «Абай жолының» үшінші кітабында Базаралы, Абылғазы бастаған жігітек адамдарының Тәкежан байдың сегіз жүз жылқысын алардағы тұсын еске түсіреді. Екеуінде де қаһармандарды жай ұрлық, мал алу, баю ниеті жетелемей, еттен өтіп, сүйекке жеткен кек, саналы әрекет көрініс береді. Әлбетте, айдауда болып, көп өмір мектебін көріп қайтқан, табиғатында кең парасатты, батыл, өткір Базаралы мен еті тірі, есті болса да, ауыл маңынан ұзап шығып көрмеген, күштілермен күрес тәжірибесі жоқ Бақтығұлды таразыға тең тартқымыз келмейді. Дегенмен, бұлардың портретінен бастап, сөз саптасында, өжет мақсаттылығында бірталай үндестік ұшырайды. Біз мұны суреткердің өмір шындығына адалдығына, әлеуметтік мәселелерді алғы кезекке шығарып көрсетуді түбірлі нысана етіп алғандығына байланысты қараймыз.

Жазушының әр кезде жарияланған шығармаларының кейіпкерлеріндегі ұқсастық жеке өзіндік мақсаттан тумайды. Бұл қаһарманды суреттеу принципіне байланысты нәрсе. «Қараш-Қараш оқиғасында» Бақтығұлдың соққыдан бас көтеріп, айыққан кескіні былайша берілген: «Бір мезгілде сұр шекпеннің оң жақ жеңін сыртын-

дағы белдікке ілген, белуарында жалаңаш алтыатар жарк-жүрк етіп, үлкен үй жақтан шығып келе жатқан Бактығұл көрінді. Даусы әмірлі. Бұл кезде тойынып алған денесі бұрынғыдан да кесектеп, ірілей түскен. Кеуделі, иықты келген де, төсі мен қолының бұлшық еттері — кесек-кесек түйірлердей. Өзі кәзір өзгеріп, өркештеніп, жаңа қырға мініп алған... Қалың қара мұрттың астынан Бактығұлдың езуі сүйсінгендей жымиып тұр. Жүзінде толқынған қуарыңқы рең бар. Көздері қараңғыда қызулы тілектің отын шашқандай, күлімсіреп жарқылдай береді» (аталған кітап, 277-б.). Ал «Абай жолының» үшінші кітабында Базаралының айдаудан арып-ашып келсе де, сыр бермей, сымбатын сақтаған тұсы төмендегіше: «...Базаралы айдау, азаптың бәрін үйіп-төгіп, бекем бойынан бір-ақ серпіп тастағандай. Жүдеген жүзінде ойлар мен жылдар салған жүдеу таңба да тез айыға бастады. Ақшыл сарғылт жүзіне енді қайтадан қызғылт қан жүгіргендей. Ұзын, қоңыр сақалына араласқан күміс ренді ақ талдар ғана айқын көрінеді. Бірақ нұрлы, жылтыр жүзінде әлі кәрілікке жеңгізген, жасыған ажар білінбейді» (1961, 56-б.). Бұл мысалдардан біз дәлмедәлдік іздемедік, бірақ бұл екі суретті іштей үйлестіріп, үндестіріп тұрған нәрсе — жазушының еңбекшіден шыққан ер адамның өктем, өр бейнесін жасағысы келгендігі. Келтірілген суреттер бір кейіпкердің жас және егде кезіндегі көріністеріндей әсер етеді.

Сондай-ақ «Қараш-Қараштағы» Сәлмен бай мен Бактығұлдың, «Абай жолындағы» Тәкежан мен Базаралының сөз сайыстары драмалық қуатқа толы, қаһармандар келбетін, мақсатын, мінезін ашарлықтай туыс құбылыстар. Сәлменнің астамшылық, ірі сөздеріне Бактығұл дәлелді, салмақты жауап қайырады. Мұндай қайтпас мінезді, ашынған адамдардың тұлғасын жасау М. Әуезов творчествосындағы жаңа биік болатын. Жылқышы Бактығұлдың күні кешегі өзінің қожасы — Сәлменді кінәлаған сөздері ескі тәртіпке, зорлыққа таңба түсіргенмен бірдей. Сәлменнің өзін, сан жылғы қылықтарын ақтағысы келіп, «ненді алып едім» дегеніне Бактығұл айыптаушыдай жүйелі, бұлтартпас дәлелдер келтіреді. «... — Немді алмадың? Жанымды да алғансың! Жар деген жалғыз канатым — Тектімді тепкіңмен өлтірмеп пе едің?

— А, солай де! Ендеше құныкерің екем ғой!

— Бәсе, құныкерім екенінді аузыңа құдай салып отырған шығар. Сенің соққыңа жығылып, сары төсек болып алты ай қыс жатқанда, жиырма жыл босағанда шіріген сол Тектіғұлға тым құрыса қатқан тоқты — қалжа бердің бе?

— Е... санай түс ендеше, тағы бар болар менен алмағың? Тегі менің малымның қақ жартысы сенікі шығар. Қалжыраған қара мойын құл! Қалай-қалай тантисың. Жінішкерген аурумен құдай алған інінді әкеткен ажал мен деп пе ең? Санашы тағы. Қандай алмағың бар екен Қозыбақтан, Сәлменнен әлі де.

Бактығұл қайнаған әділ ашу үстінде не де болса барын айтып қалмақ ниетте болатын.

— Санаттың ба? Ендеше он алты жасымнан отыз алты жасым дейін, былтырғы күзге дейін жиырма жылдың қысында қар төсеніп, мұз жастанып, жаз жалғыз түн тыным көрмей күзетінде, жылқыңның соңында өзім өттім. Қозың мен қойыңның соңында, қораңның шетінде түндер бойы көз ілдірмей, жиырма жыл бойы інім — Тектіғұл өтті. Он екі жыл бойында мынау әйелім — Қатпа шешеннің, қызыл бәйбішенің қолында сарала етек күн болып, отымен кіріп, күлімен шықты. Сол бәріміз кеше қасыңнан кеткенде немен шықтық? Екі қолымызды мұрнымызға тығып шыққанымыз жоқ па?!» (М. Әуезов. Шығармалар, 1967, 256-б.).

Дәл осы тектес, сарындас шыншыл, өткір үкімдей лебіздер «Абай жолында» Дәркембай, Базаралы секілді езілген тап адамдары аузымен сан рет айтылғанын көреміз. Әсіресе, Базаралы мен Тәкежан арасындағы сайыс сөздер бұл ойымызды сипаттайды. Тек айырмасы — кейіпкерлер аты бөтен, ситуация өзгелеу, ал тартыс пен тұлғаның бағыты, сипаты бір...

Бұл және басқа мысалдардан шығатын маңызды қорытындылардың бірі — сонау, жиырмасыншы жылдардың орта деңгейінде М. Әуезовтің реалистік әдебиеттің шарттары мен тәсілдерін меңгеріп қоймай, үлкен, күрескер адам бейнесін жасауға ұмтылғандығы. Социалистік реализм әдісінің бір маңызды белгісі — қорлық пен езгіге көңгісі келмейтін, үстем тапқа, қиянатшыға қарсы белді буып, білек түріп қарсы шығатын өр, өжет жандар бейнесін жасауында ғой. Ендеше дәл осы сипат «Қараш-Қараш оқиғасы» арқылы жазушы творчествосына дендеп қосылғанын көрмеуге болмайды.

Коммунистік дүниетанымның өзіне хас ерекшелігі — таптық, әлеуметтік қайшылықтарды ғылыми, объективті түсінуі болмақ. Өмірдің сан тарау, шытырман құбылыстары ішінен ең өзекті мәселені екшеп ала білу, соларды озық көзқарас тұрғысында сарапқа салу, шындықты диалектикалық тұтас қалпында тану мен талдау — социалистік реализм әдебиетінің маңызды шарты. «Қараш-Қараш оқиғасы» қазақ аулындағы рулық, ағайыншылық әдеттерімен перделенген қарым-қатынастың шын келбетін, анық суретін берудің биік үлгісін танытады. Бұған шығарманың ширығып барып, шешілетін тұсын мысалға алсақ та болады.

«Қараш-Қараштағы» Жарасбай мен Бақтығұлдың, «Абай жолындағы» Тәкежан мен Базаралының арасындағы тартыстың сырын ашуда, басталуы мен аяқталуын көрсетуінде таңқаларлық ұқсастық бар. Бірақ бұл ұқсастық сөздің, немесе ситуацияның қайталануында емес, авторлық көзқарас пен тенденцияның бірдейлігінде. Жауымнан кек алуға тірек, сүйеніш болар деп паналаған адамы Жарасбай Бақтығұлды өзінің мақсатына пайдаланып болған соң, бойын аулақ салып, безіп шығады. Мұнымен де шегерілмей, күні кеше өзінің шабарманы, барымтаға жұмсайтын шоқпары етіп келген Бақтығұлды кінәлі, айыпкер деп өкімет қолына ұстап беруге кіріседі. Таптық мүдденің алшақтығы бай мен кедейді бір бағыттас ете алмайтындығы, бұлардың арасындағы «жарастық» ұзаққа созылмайтыны тамаша ақиқат ашылған.

Бір-бірімен араз, өш болып келген Қозыбақ әулеті мен болыс Жарасбай сәті келгенде қас-қабақпен ұғысып, лезде татуласады да, Бақтығұлдарды «ұры, қары» деп оңай сатып, сырт беріп шығады. Бұл өмір шындығы екені рас. Ал осындай ақиқатты көріп, тану үшін суреткердің дүниетанымы кемел озық ғылыми теорияға сүйенуі лазым. М. Әуезов «Қараш-Қараш оқиғасында» құбылыстардың ең мәндісін, нәрлісін екшеп айтарлық, замана талабына толық жауап берерлік деңгейге көтерілген.

«Абай жолындағы» таптық тартыс көріністерінің үлкен саласы Құнанбай балалары мен кедей ауыл адамдары Базаралы, Балағаз, Абылғазылар арасында өтеді ғой. Жігітек руы адамдарының Тәкежандарға өштігін пайдаланып, Базаралыны жылқы алуға итермелеп, аран-

датып алып, артынша жалт бұрылып, кешегі жауларымен ауыз жаласып, тіл табысып кететін Оразбай, Бейсембілер мінезі «Қараш-Қараштағы» желілердің ұлғайған нұсқасы секілді әсер қалдырады.

«...Оразбай болса, елде жатып алды. Жігітек пен Ырғызбайдың мынау тұста қатты қағысқанын ол ішінен ұнатпайды емес. Қайта «тұрт сайтан» деп отыр. Бірақ көрініп Жігітек жағына шығу былай тұрсын, қайта Құнанбай ауылдарына тіл жеткізеді деген кісілердің көзінше ол да, Абыралы да құйрықты сыртқа салып, бұлан береді. «Құдай көрсетпесін! Бұндай бәлені Тәкежан басына тілейтін аталы жау емеспін. Бәлекеті өзімен кетсін, Базаралының! Бүйтіп насырға шабады деген кімнің ойында бар? Тіпті бүгін Олжай іші екі жарылып, жасақ жиятын болса, мен тек Тәкежан қасынан табыламын — деп Тәкежан жағына осындай сыбыс сөздерін де жөнелтіп жатқан» («Абай жолы», екінші кітап, 1961, 128-б.).

«Қараш-Қараш оқиғасындағы» Бақтығұл үйінің жадау көріністері, «Қорғансыздың күніндегі» жетім-жесірлердің халі, көп әңгімелерде барынша шыншыл, жанды суреттермен берілген кедей қауым тіршілігі күрделіленген түрде «Абай жолының» сан тарауларында өзгеше сипатта көрініс береді. Эпопеядағы Дәркембайлар, Алтыбайлар, Иіс кемпір, Исалар бейнесінде жазушының ертеде көп ойланған, көп ізденген, тапқан суреттері мен тартыстарының жаңа, үлкен идеямен нұрланған, тың сапаға, жүйелілікке, өшпес бояуларға, қилы өрнектерге көшкен кестесі бардай. Біз бұл арада табиғат суретінің, түрлі топтар мен типтердің, заман мен адам туралы тебіреністі толғаулардың, әлеуметтік, ұлттық, таптық мәселелерге қатысты ойлардың, армандардың үзілмей желі тартып, жазушының роман-эпопеясынан дамыған түрде орын алғандығына кең тоқталып отырғанымыз жоқ. Мақсат — суреткер творчествосындағы эволюцияның, жалғастықтың жеке қырларына ғана назар аудару.

III

Соңғы жылдарға дейін әдебиеттану ғылымында қалыптасып, қайталана айтылып келген жаңсақ пікірдің бірі — жазушы М. Әуезовтің 20-жылдардағы шығармаларында бірыңғай ескі өмірді суреттеу басым,

оларда халықтың азаттық, революциялық күресі көрсетілмейді деп тұжырушылық еді. Мұндай долбар әдебиет оқулықтарында 60-жылдарға дейін орын теуіп келгенді тек қана тақырыптың атынан, автордың тікелей публицистикалық шақыруларынан іздеуден туатын еді. Кейінгі кезде М. Әуезовтің кейбір бұрын жарияланбай келген еңбектерінің басылуына байланысты әлгіндей бір жақты бағалар сейіле, жазушы творчествосының шын келбеті таныла бастағандай. Атап айтқанда, «Қараш-Қараш» повесіне беріліп жүрген талдау суреткердің тұтас бір дәуірдегі туындыларының көп қырлы екендігін түсінуге көмектеседі.

Жазушының шығармашылық жолындағы үлкен белестің бірі — «Қилы заман» повесі (1928) болатын. Бұл шығарма М. Әуезовтің суреткерлік мол мүмкіндігін, революциялық дүниетанымын, таңғажайып тіл кестесін, қаһармандарды көркем бейнелеу шеберлігін айырықша әйгілейтін бірегей туынды. Повесть қазақ әдебиетінің үлкен досы А. Н. Пантиелевтің журналында 1972 жылы «Новый мир» журналында орыс тілінде жарияланды, орысша басылымға Лениндік сыйлықтың лауреаты, көрнекті жазушы Шыңғыс Айтматовтың алғы сөзі берілді... «Қилы заман» 1974 жылы «Жұлдыз» журналының сегізінші санында басылды, 1976 жылы жеке кітап болып шықты. Аталған шығарма М. Әуезовтің творчестволық эволюциясын, күрделі прозалық жанрда заманалық мәні бар құбылыстарды меңгеру әрекетін түсінуге көмектеседі. Мұнда шыншыл, биік өмірлік аңсардан туған суреттер мол.

«Қилы заманның» жариялануы оқушы жұртшылық үшін әдемі олжадай қуанышты құбылыс. Мұнан атақты суреткердің үлкен өнер жолына белді буып, білек түріп кіріскен шабытты кезеңін, көркемдеп жинақтаудың өріне беттеген шағын танығандай боламыз. Болашақ «Абай жолы» эпопеясы авторының таланты толысқан, қандай қиын жанрды да баурап алуға бабы келген тұсы осы шығармадан айқын аңғарылады. Сондықтан «Қилы заман» туралы сөз қозғау қай жағынан алсақ та қызық. Бұл шығарма, бір есептен, жазушының көркем прозадағы алғашқы тәжірибелерін қорытындылаған, оның кең көлемді полотнолар жасауға, психологиялық талдауға жетіккенін сипаттайтын саты, сапалық секіріс секілді.

Ең алдымен «Қилы заманның» жанры туралы бірер сөз. Ә. Шәріпов журналдық басылымға жазған алғы сөзінде мұны «эпикалық байсалды баяндау тәсіліне, психологиялық сезім күйлерінің тереңдігіне, характерлердің сомдалуына, ел өмірінің бүге-шігесіне дейін жомарт қаламға ғана тән дарқандықпен берілуіне қарағанда повестен гөрі романға лайық туынды»⁶ — деп бағалайды. Бұл сөздерде шындық жатқанын құптамасқа болмайды.

Тек қана көлемінің шағындығы болмаса, «Қилы заманда» роман жанрының нышаны толық табылғандай. Қарқара жәрмеңкесі басындағы әкімдер ортасы, патшаның 1916 жылғы июнь жарлығын қабыл алмаған халықтың стихиялық қозғалысы, елді басқарушылардың іс-әрекеті, таптық қайшылықтың байқатылуы, ел азаматтарының қапыда ұсталып, абақтыда азап шегуінің суреттелуі, ұлықтардың Жәмеңке өлімі кезіндегі қаскүнемдігін көріп, халықтың тағы да ереуілдеп шығуы, көптің қаһарына шыдамай, отаршыл өкілдердің жәрмеңкеден қашып кетуі, патша әскерінің мейрімсіз жазалаушылығынан сескенген жұрттың туып-өскен қонысын еріксіз қалдырып, тау асып босып көшуі секілді жүйелі, желілі қат-қабат сюжеттік өрілімдер нағыз романдық оқиғаның жүгін көтеріп тұр. Бір, немесе бірнеше адамның емес, бүкіл бір рулы елдің тағдыр талқысына түсіп, азаттық, бақыт үшін күресін көрсету тек романға ғана тән сыбаға. Шығармада аталатын қырықтан астам кейіпкердің дені өздеріне тән іс-әрекет атқарады. «Қилы заманда» патша жарлығына наразылық қозғалысының бір емес, екі кезеңі елес береді. Алғашқыда ел сөзін Ұзақ, Жәмеңке, Серікбай, Әубәкір секілді естияр, дуалы ауыз ересектер ұстаса, кейін күрес кезегін Көкбай, Баймағамбет, Жансейіттер алады. Сонымен шығармада көтерілген идея мен көрсетілген қаһармандар, оқиғалар «Қилы заманның» романдық белгісін айқындайды.

Бұл шығармасына автордың көзқарасын, аңсарын айқындайтын аса бір қымбат деректі А. Пантиелевтің «Ұлан даланың ұлы жыршысы» («Жұлдыз», 1975, № 2) деген естелік мақаласынан табамыз. М. Әуезовтің көп

⁶ «Жұлдыз», 1974, № 8, 5-6.

араласқан, сырласқан достарының бірі — А. Пантиелев суреткердің творчестволық сырын тереңірек тануға көмектесетін дәлелдер келтірген. Аталған естелігінде омынандай бір қызық тұжырым айтады. «...Әуезов өзінің ертеректе жазған шығармаларын, әсіресе, осы повесін («Қилы заманды». — Р. Б.) орыс оқырмандарына, қаламдас орыс достарына көрсетуді арман етті». Осының ізінше жазушымен арада болған әңгімені еске алады. «Осы бір дүниелікті қаншама азаптанып, қинала отырып жазғанымды сезетін шығарсыз деп ойлаймын, — дейтін Әуезов, — қазір қазақ халқының қаншалық тұңғыш түнек түбінен бас көтеріп, бой жазып шыққандығын ойлаудың өзі сонша қорқынышты» (200-б.).

Шығарманың жанрын жазушының өзі қалай түсінгенін сипаттайтын куәлікті де осы естеліктен табамыз. Жетісу елінің 1916 жылғы азаттық қозғалысы оқиғасы суреткерді қатты қызықтырғаны соншалық, ол трилогия жазуға да ниеттенген екен. «...Әуезов «Қилы заман» — ойға алған трилогияның бірінші бөлімі, — деуші еді. Екінші бөлімнің геройы — Серікбайдың азамат соғысына қатысқан баласы, ал үшіншіде Серікбайдың Отан соғысына басынан аяғына дейін қатысқан (соғыстан кейінгі жылдары министрдің орынбасары) немересі болуға керек; олардың бәрі де өмірде болған, бар, тірі адамдар, ал тағдырлары қаншалық таңданарлық болса, соншалық көңілге қонымды да» (журналдың аталған санының 200-беті.). Бұл айтылғандар біздің «Қилы заманды» роман санатында қарайтын пікірімізге дәйектеме берерлік мысалдар.

«Қилы заман» романында жазушы халқымыздың ұлт-азаттық қозғалысының көркем суреттерін жасаған. Мұнда алғы кезекте зорлыққа, астамшылыққа көңісі келмей, әділетсіздік атаулыға қарсы тұрған ерлер бейнесі көрсетілген. Суреткердің шығарма негізіне 1916 жыл оқиғасын тандап алуы кездейсоқ емес. Бұл материал оның күрескер тұлғасын жасамақ ниетіне сай келген. Отаншыл, азамат қаламгер қазақ халқының Октябрь революциясы қарсаңында өз бойынан үлкен жігер, қайрат тауып, елдік намыс үшін ата жаумен айқасқа шыққанын халық санасындағы сапалық ілгерілеу деп бағалағаны айқын. «Қилы заман» М. Әуезовтің дүниетанымындағы зор өзгерістің де нышаны секілді. Егер ол бұдан бұрынғы кейбір әңгімелерінде күштілерден зәбір

шеккен панасыз жандардың мүшкіл халін көрсетсе, аталған шығармада қалыптасып қалған көне тәртіпке бұдан былай көңісі келмеген қаһармандар тұлғасын мүсіндеді. Бұдан шығатын тағы бір ірі қорытынды — М. Әуезов өз творчествосында революциялық тақырыпқа қаламдас, қаламдас серіктерінің көбінен бұрын дендеп барғандығы.

Ақиқатшыл суреткер өзі анық зерттеп білмеген мәселеге қалам ұрмағаны белгілі. Оның революция алдындағы, совет өкіметінің алғашқы жылдарындағы өмірдің өте мәнді тұстарын көрсететін әңгімелерінің өзі халық өміріндегі өзгерістерді керемет шеберлікпен аңғартатын. Олардың қайсыбіреуінде ұран тастап, немесе ескілікті «талқан етіп» жүрген кейіпкерлер кездеспегенімен, өмірдің шымырлап жатқан тереңінде қылаң берген белгілерді білгірлікпен көрсету жағы күшті болатын.

Қоғам өмірін өзгертуге бағытталған анық іс-әрекетті алғаш кең көлемде кемел бейнелеген шығармасының бірі «Қараш-Қараш» болса, екіншісі «Қилы заман» еді. Соңғы туынды елдің азаттық пен ар үшін шайқасын сенімді серпіммен жырлаған. Халықтың бойындағы тасқындаған күштің құдыретін көрсете алуы жағынан кезінде «Қилы заманға» барабар келетін шығарма сирек. Елдің революциялық ұмтылысын көрсетуде «Қилы заман» ғибратты дәстүр салды дей аламыз. Шыңғыс Айтматов бұл шығарманың жазушының творчестволық сапарындағы орны мен маңызын дәл таныған. «Қилы заман» Әуезовтің «Абай жолынан» көп бұрын, сол кездің өзінде-ақ кең тынысты эпикалық баяндау формасын игергендігін дәлелдейді. Осы тұрғыдан алғанда «Қилы заман» — кейін Әуезовтің телегей-теңіз эпопеясын тудырған ең алғашқы қуатты арналардың бірі... Жазушы талантының революциялық қалыптасуының айқын мысалы» («Жұлдыз», 1974, № 8, 3-б.).

Жазушы бұл шығармасына түп тұлғаны (прототипті) нағыз өмірдің өзінен, ізі суымаған тарихи оқиғаның белгілі қайраткерлерінен тапты. Автор 1916 жылы Албан көтерілісі болып өткен жерге барып, көптеген адамдармен тілдескен. Ол кезде көтеріліске қатысқан кісілердің бірталайының көзі тірі еді. Бүкіл бір аймақты дүрліктірген бұл оқиғаның анық-танығына көз жеткізу жазушының қолына қалам ұстатқызған. М. Әуезов өзінің шығарма қаһармандары Ұзақ Саурықовтың, Жәмеңке

Мәмбетовтің, тағы басқаларының тарихына қатысты қыруар мағлұмат жинағанын, бұлар турасында бір емес, әлденеше кітап жазуға бел бұғанын А. Пантиелев естелігінен көрсетіп өткен едік. Кесек, көркемдігі қуатты шығарманың биік аңсардан, үлкен мұраттан, елдің тағдырына күшті әсер еткен оқиғалардан ғана туатындығына да «Қилы заман» куә бола алады. Ұзақ, Жәменке, Серікбай, Әубәкір секілді табанды, саналы, халық мүддесі үшін өздерін құрбан етуге даяр ерлер бейнесін жасау — қазақ әдебиетінің қорына қосылған тың табыс болатын.

Қаламгер ешқашан болған істің көшірмесін ұсынбай-тыны, өмір шындығынан көркемдік шындық тудыру үшін автордың эстетикалық мұраты ықпал ететіні мәлім. Ендеше М. Әуезовтің халық қозғалысын, оның қайсар, ер мінезді басшыларын көрсетуді нысана етуі, ең алдымен, өз басының дүниені революциялық жолмен өзгертуге деген сенімінің беріктігін де әйгілейді. Ұзақ, Жәменке-лер қоғам құрылысын саналы түрде қайта құруды көздеген большевиктік күрескерлер болмаса да, объективтік жағынан патшалық саясатқа қарсы азатшыл қызмет атқарған ерлер болып саналады.

Халық бір көтерілсе селдей қаптап, бөгесіндерді басып өтетіндігін, стихиялы қозғалыстың үстем таптың зәресін ұшыра алатынын «Қилы заман» қапысыз шебер аңғартады. М. Әуезов бейбіт жатқан албан елінің 1916 жылғы июнь - жарлығын естігенде іште тұншығып жатқан кегі оянып, дүр сілкініп шыққанын, сөйтіп, айбарлы күшке айналғанын өмір шындығына да, мінезге де сәйкес кестелеген. Патшалық әкімдердің, қазақтың өз арасынан шыққан озбыр болыс, жебір тілмаштардың қиянатын көп көрген, өз жеріне, малына иелік етуден қалған, адамдық праводан жұрдай болған халықтың аянышты халін жазушы шығарманың өн бойында кейде кейіпкерлер сөзімен, кейде өз атынан төелей дәлелдеп, түсіндіріп отырады. Қазақ кедейінің есепсіз зорлық көріп келгенін шығарманың ең басында келтірілген эпизод — жерін саудагердің малынан қорығаны үшін «кінәлі» болғандарды пристав Подпороков тергеген түсігімен есептесу дегенді мансап иелері мүлде ұмытқандығы приставтың жазықсыз жандарға айтқан мына сөздерінен толық танылады.

«Сен ақымақтар жәрменкеге келген саудагердің алдынан шығып, қарсылық қыласың!... Олардың малын жерімізге түсті деп қуалайсың! Сендерде жер бар ма? Жер патшаныкі, ал саудагер малы да патшаныкі» («Жұлдыз», 1974, № 8, 8-б.).

Міне, осы секілді әділетсіздік, зомбылықты көп көрген халықтың «патшаға адам бермейміз» деп бұрқ етіп көтерілуі табиғи. Романда елдің стихиялық қозғалысының басталу, өршу, басылу кезеңі жүйелі оқиғалар үстінде нанымды ашылады. Көптің кекке қайралған қимыл-әрекетін көрсету жөнінде «Қилы заман» қазақ әдебиетінде жаңашыл сипатымен ерекшеленеді. Мұнда халықтың отаршылдыққа деген жиіркеніші зор көркемдік қуатпен бейнеленген. Бұл ретте Ш. Айтматовтың тағы да бір пікірін келтіріп өту артық емес. «Царизмге, оның зорлықшыл аппаратына деген өшпенділікті жас Әуезовтей соншалық суреткерлік нанымдылықпен көрсеткен, патшаның отаршылық саясатының безбұйрек қаталдығы мен айуандығын соншалықты ашына әшкерелеген, көшпенді елдің өзіне жат патшалық әкімшілік жүйесін қабылдамауының табиғатын мол мысалымен ала отырып, соншалық тереңдікпен ашып берген, сорына қарай көтеріліске шығып, сонысы үшін қан жоса қырғынға ұшырап, туып-өскен жерінен қуылған қарапайым халықтың қасірет-қайғысын ет жүрегі езіле отырып айтып берген мұндай шығарманы мен шығыс әдебиеттерінен сирек кездестірдім» («Жұлдыз», 1974, № 8, 3-б.).

Шығарма авторының тап қайшылығын нанымды аша білгендігін ерекше ескерту лазым. Стихиялы түрде өрбіген көтерілістің кезінде байлар мен кедейлер мүддесінің екі тарапқа айрылғандығын автор сара жіктеп көрсетеді. Сонымен қатар еңбекші бұқараның өз ішіндегі болыс, билерге сенімінің жоқтығы, оларды жат санайтындығы әуел бастан-ақ анық аңғарылады. Бұны «патшаға жігіт бермейміз» дегенді айтуға бекінген елдің ауқымы байқатады. Бір мысал келтірейік: «Бұл жиындағы үлкендердің бәрінің де көңіліндегі күдігі болыстарда болатын. Алғашқы сөз байланған соң, ендігі міндет соларды ауыздықтау екені барлығына да мәлім жұмыс, кезекті мәселе сияқты болатын. Бұның да байлауын Ұзақ айтып берді. Бірақ болысқа ел қабағын танытып, үнемі тәубесін еске түсіргендей сескенетін бір мінез істеп жіберу керек. Ұлық алдына барғанда қайқақтамас үшін

қалың топтың ұжымын анық көрсетіп, шырық бұзған кісіге көп айдыны қалай төңкерілетінін ашық сездіру керек. Жәмеңке осыны ойлады да:

— Болыстың барлығы шырық бұза бермес. Бірақ бәрі бірдей елдік ойлайды, ұлыққа сатпайды деп айтуға болмайды. Ертең мен бір бозқасқа айтып сойып, бір қауым елді жиғалы отырмын. Албан болыстарының бәрі де сонда келер. Бұдан былай тантирамай, аяқты нық бас деген сөзді қауым алдында айтармыз да, біржолата шегелерміз. Содан әрі ауа жайылған болса, ондай мұттайымның малы мен басын елдің қолы білсін. Албанның ақ патшамен қатар мың да бір жауы сол дерміз» («Жұлдыз», 1974, № 8, 20-б.).

Көтеріліс басшыларының бірі — Ұзақтың туған ағасы Тұңғатар бас сауғалап, өз қамын ғана ойлап, жан сақтайды. Халық қозғалысы осылайша бай мен кедейді ғана емес, ағалы-ініліні де жігін ажыратуға мәжбүр еткен. Кейін Албан көтерілісі қырғынға ұшырап, ел көшкенде ескі жұртта патшалыққа тіреу болып келген бірнеше байдың аулы ғана қалады. Мұның бәрі «Қилы заманда» тап қайшылығының іші мен тысы жан-жақты айтылғанын дәлелдейді.

Отаршылдық саясаттың ең асқынған түрі — геноцидтің жексұрын кескіні «Қилы заманда» ақиқат көрінісін тапқан. Қарақол шаһарына айдалып апарылған Ұзақ, Жәмеңке, Серікбай, Әубәкір сынды ел басшыларын айуандықпен азаптаушылық, уланып өлген Жәмеңкенің денесін өз жерінде қоюға рұқсат етпеушілік, халықтың наразылығын әдейі өршітіп, артынан «айыпты» етіп көрсетіп, қанын судай ағызуға жоспарлы түрде әзірленушілік патшалықтың нағыз жауыз тәсілі болатын. Тұтас халықты жер бетінен жок қылып жіберуге отаршы жетдеттер шімірікпестен баратыны әшкереленген.

Таптық қайшылықтың табиғатын терең түсінген жазушы «Қилы заманда» шет жағалап қана көрсеткен мәселені — ағайынды адамдардың қоғамдық мүдделерінің кереғар кету жағдайын кейін «Абай жолының» көп беттерінде түбірлеп, объективтік өмір ағыстарына да, мінезге де сәйкес етіп ашады. Бұған Абай мен бірге туған бауыры Тәкежанның көзқарастары мен өмірлік принциптеріндегі алшақтықтардың кең жүйеде көрсетілгені мысал. Бұндай қарама-қайшылық «Абай жолында» үлкен тартыстар, өштіктер туғызған күрделі қорытынды-

ларға алып барады. Кедейлерге Тәкежандар жасаған көп қиянатты тым, әділет арашашысы болам деп Абайлардың қаншама сарсаң болғаны белгілі. Ақын өмірінің қасіретке толы талай шақтары дәл осылай, алыстан емес, жақыннан шыққан жаулардың қастандығынан туады. Тіпті, Абайдың ішіне мұз қатқан надан, қуыс кеуде байлардан көрген тақсыретінің де бір ұштығы ағайынмен алалығына тіреледі. Бір таптың, немесе топтың емес, дәл бір ата-анадан тараған жандардың да әлеуметтік орны мен мақсатына сәйкес түрліше нысана көздейтінін, бұл айырмашылықтың жеңіл-желпі шешілмейтінін, олардың өмірмен бірге кететін жаулықтарға апара алатынын М. Әуезовтің алғыр қаламы сонау жиырма-сыншы жылдардың өзінде-ақ көрсете білгенін атап өткіміз келеді.

«Қилы заманда» 1916 жылғы азаттық қозғалысының Жетісуда ғана емес, Қырғызстанда да лап еткені, көптеген қырғыз жігіттерінің абақтыда опат тапқаны, ауылдары шабылғаны, қуғын-сүргін көргені ескертіліп отырады. Бұдан бұқара халықтың әрқашан мүдделес, ниеттес болып келгендігінің нышанын көреміз.

М. Әуезовтің кейіннен «Абай жолы» романында толық кемелденіп көрінген шеберлігі «Қилы заманда» да еркін танылғандай. Егер автор бұл шығарманы қайта бір қарап шығуға үлгергенде роман анағұрлым ажарлана түскендей екен. Үлкен реалистік көркемдік жинақтауларға тән қасиеттің бәрі де «Қилы заман» бойынан табылады. Қаһармандардың пішіні мен ісін, мінезін даралық ерекшелігімен беруде автор қалыптасқан өрнек танытады.

Қаһарман мінездерін ашудың түрлі амалын жазушы жұмсап көрген. Басты кейіпкерлердің іс-әрекеті сырт қарағанда қалың болмаса да, олардың тұлғасы тілдік мінездеулер, бір де болса бірегей дәл, нақты берілген суреттер арқылы ашылады. Мәселен, көтеріліс басшыларының бірі — Ұзақты үш-төрт-ақ рет көреміз. Бірақ ол әр эпизод сайын ірілене, даралана түседі. Халықтың бас біріктіріп, жігерлі ұйымшылдықпен патша жарлығына қарсы келерлік ниетін көргенде Ұзақ: «Ақ патша тоз-тоз қылып әкетіп еді, құдайға шүкір, қартайған шағымда болса да, елдің бір әкенің баласындай жамырап табысқан күнін бір көрдік... Жалғыз арман: жас шағымда кездеспеді — не керек» (журналдың ілгеріде көр-

сетілген саны, 57-б.). Бұл сөздерде парасат, білік, үміт, арман, өкініш күшті айтылған. Ұзақтың да, Жәмеңкенің де терең саналы ойлары мен сөздері олардың табиғатындағы үлкен дарынды, кең пайымдылықты, кесек мінезді кәміл білдіреді. Ұзақтың тағы бір ретте айтқан: «Киіз туырлықты қазақтың бүгінгідей ынтымақ, тілегі қосылып, ел болам деп ту көтерген, ұран салған күнін көре алмай өттік. Енді міне сойған қойдай бұзып-жарып, он екі жілікке бөліп, боршалап тастаған заманда шығып, біз де кісі болдық дейміз. Мақтанар, жұбанар жері бар ма» (сонда, 58-б.) — деген мұны, шыны аралас сөздері оның ішкі тұлғасын қомақтандыра түседі.

Осылайша Ұзақты біз шығармада аз кездестірсек те, мінез ашылар, мейлінше дәл берілген суреттер арқылы танымыз. Оның абақтыдағы қалпын жазушы сараң сөздермен тұжырады, сонда да болса, ол бізге өмір бойы сыр мінез адамдай жақын тартады. Прокурордың сұрағына ол: «Мен сенімен сөйлеспеймін. Сенің ісің зорлық. Зорлықшымен сөйлесуші ме еді? Жауап бермеймін» (Сонда, 67-б.) — деген сөзден басқа айтпайды. Осы қысқа сөзде өр мінезді, қайратты, кекті, арманды адамның құлқы жатыр. Елін шауып, малын талап, халықты қан-жоса етіп жүріп, сондай сорақы істерін басқаға жауып, «зандандырмақшы» болған әкімге бұдан артық жауап лайық келмес еді. Бүкіл бір елді қырғынға батырған тілсіз жаумен осылайша ғана жауаптасу Ұзақтың сөзін лұғаттай салмақты етеді.

Ұзақтың басынан батырға тән байсалды тұжырымдылық пен шешімділікті байқасақ, ел ақсақалы Жәмеңкенің сөздерінен халық даналығын санасына дарытқан үлкен естілікті танымыз. Әубәкірдің батыл, өжет мінезі, тар жерде ақыл табар алғырлығы елестейді. Пристав Подпороковтың жылпос болыс Рахымбайдың айласы да, арамдығы да дәл штрихтармен суреттелген. Мұның өзі кейіпкерлердің мінез даралығын нақты, сенімді ашуда автордың көп ізденгенін аңғартса керек. Қаһармандарға портрет беру, табиғат суретін кестелеу, монолог, жанама мінездеу тәсілдерін жазушы кең қолданған.

М. Әуезовтің қаламына тән стильдік сипат, көркемдік кестелеу заңдылығы мен айрықшалығы «Қилы заманнан» зайыр көрінеді. Құбылыстардың мән-жағдайын авторлық баяндаудың өзі суретке, мінездеуге ұласып кетіп отыратындық бұл шығармада жиі кездесетін көрі-

ніс. Пристав Подпороковтың албан елінің болыстарын жинап алып, патшаның июнь жарлығын естіртуге арналған кеңесінің суретін мысалға алып кетейік. Осы жиынның үстінде Подпороковтан бастап тілмаш Оспан, болыс Рахымбай секілді қилы-қилы жандардың түр-түсінің құбылыстарына, іштегі ойларына дейін анық көрінеді. Құбылыстарды кейде автордың сөзімен, кейде кейіпкердің көзімен суреттейтін тәсіл шығармада негізгі тәсілдердің біріне айналған.

Жазушының қою бояулы, алуан түсті дарқан көркемдік қолтаңбасы «Қилы заманда» өте жатық, әсем, әсерлі түскен.

Эпитет пен теңеуді, мінездеуді кілемнің түсіндей құлпыртып, тығыз қалайтын автордың айшықты, оймышты, сан құбылмалы сөз кестесін шығарманың кез келген бетінен кездестіреміз. Мұны туындының ең басындағы: «Жаз жауынды, мол сулы, қалың шалғынды, қызықты, қалың албанның ертегідей бай, сұлу жайлаулары: Үш Мерке, Дөңгелек саз, Үшқарқара, Сырт, Лабас-жайлау күндерінің жасыл торғын шымылдығы, көк жібек бесігі» (аталған санда, 5-б.) — деген сөйлемнен де байқауға болады. Бірыңғай мүшелі сөздерді топтап, тіркестіріп, үстемелеп қолдану («Ішіліп, қыздырып, желік беріп, жеңілдендіріп жатыр» т. б.) жағына автор ерекше ден қойған. Шығарманың сөз кестесінің жалпы тұлғасынан бояудың кейде тым мол жағылғанын, оның өзі қайсыбір ретте сөздердің толық мағынасын тасаландырып тұрғанын аңғарар едік. Бұны біз дарыны дәуірлеп, суреткерлік қуаты толысқан жазушының табиғи қадамы деп білеміз. «Абай жолында» автор сурет кестелерін тізуге, сөз қолдануға анағұрлым талғампаз, үнемшіл болғанын тәжірибенің артуынан деп қарау керек.

Асы жайлауының табиғат суретін берген тұс ғажап! Мұнда әрбір сөз, картина көзге, көңілге елестерліктей дәл, анық, бояуы қанық, қара сөзбен берілген поэзия (47—48-б.).

«Қилы заманда» халықтың аңыз әңгімелері, шешендік сөздері орнын тауып, оқиға өріліміне үйлескен. Қарт Жәмеңкенің халыққа қарата айтқан сөзінен ескі жыраулардың дана тілмарлығы елес береді. «Баяғыдан бері албан баласы қарын шашы алынбағандай болып, ала бөтен амандықпен келіп еді. Мына жетпіс беске келгенше малы, басы пәле-қазаға ұшырағанын көрген жоқ

едік. Бұл тау аркасындағы елдің ұйқысы қалың еді. Таудың киігіндей кең жайылған тіршілігі бар еді. Албаның тоқсанға, жүзге келген шалы болса да, бұл елдің қыс күнінде жұтағанын, жаз күнінде індетке ұшырағанын білмеп еді... Енді мына бүгінгі күн мынадай кер заманға кездестік. Қалың апат селге киеліктік» (18-б.).

Қорыта айтқанда, «Қилы заманда» 1916 жылғы Жетісудағы халық қозғалысының көркем ескерткіші, ел үшін жанын пиде еткен ерлердің жарқын тұлғасы жасалған. Бұл дәуірдің көп қайшылығын, мол қатпарын ашатын, отаншылдық, перзенттік аңсардан туған, жүрек қанымен жазылған, терең, қасиетті, кәделі ойларға, ұлы үмітке толы туынды. Мұндай кең, еңселі, сом сурет, бейнелер жасай алған, адам мінезінің диалектикасына барған суреткердің прозадағы кезекті ірі туындысы оның есімін әлемдік даңққа бөлеген «Абай жолы» сынды зенгір эпопеяға ұласуы барынша табиғи.

«Қилы заманға» қатысты әңгіме аяғын Ш. Айтматовтың төмендегі тебіреністі сөздерімен тұйықтауды жөн көрдік. «Өткендегі шексіз тұңғыш халық қасіреті мен біздің бүгінгі шындығымыздың арасы жер мен көктей, тіпті салыстыруға келмейтін категориялар. Бірақ сол өткеннің ішіндегі жақсылық жағы — жұрт еңсе көтеріп, патшаның отаршылдық қанауына қарсы халықтың стихиялық толқуы, өз істерінің дұрыстығына көздері жетіп, еркіндікке ұмтылып, адам рухының соншалықты мол қуатын танытып, зорлық-зомбылыққа қарсы тұруы таңқаларлық болатын дүние» («Жұлдыз», 1974, № 8).

«Қилы заман» ұзақ жылдар бойында баспа жүзін көрмей келгенімен, жазушының санасынан шығып кеткен дүниелік емес-ті. Шығарманың азатшылдық идеясы, әсіресе, түрлі табиғи, шыншыл адам типтері жазушының «Абай жолы» эпопеясында кей тараптан дамытыла елес бергенін, көркейе, келісті бітім тапқанын аңғару қиын емес. Тобықты елінде, Семейде билік, үстемдік жасап жүрген патша чиновниктерінің бейнелерінде, әсіресе, «тентек ояз» тұлғасында «Қилы замандағы» Подорожниковтан ауысқан «белгілер» барға ұқсайды. Сол сияқты роман-эпопеядағы болыс-билер іс-әрекетінде албан атқамінерлерінің кейіп-кескінін елестетерлік тұстар кездеседі. Әсіресе, «Қилы замандағы» ел қамқоры, өткір тілді, шешен Жәмеңке мен «Абай жолындағы» кедей, жатақтар жоқшысы, үлкен саналы ерлік пен адамшы-

лыққа қабілетті, асыл ойлары мен ізгі армандары сөздерінде ұшқындап тұратын нағыз халық даналығын бойына жинаған дерлік Дәркембай арасындағы «жақындық» үстірт қарағанда да көзге шалынбай қалмайды. Ал кейбір тұста Ұзақ батырдың ел тағдыры мен намысын армандаған сәттері, кесек мінезі, қасиетті толғаныстары «Абай жолындағы» Базаралыны еске түсіреді. Мұның өзі араға көп жылдар салып барып жазылған, екі басқа тақырыпқа арналған шығармалардың бітіміндегі қайсыбір үндестік пен сарындастықтың, жазушы көкірегіне ұялаған идеялардың түрлі көлемде көрініс табуының жарқын мысалы секілді. Сонымен «Абай жолына» барардағы идеялық-көркемдік сатылар қаламгердің әңгімелерімен де, «Қараш-Қараш оқиғасы», «Қилы заман» повестерімен де табиғи қалыптасқанын көреміз.

IV

Өзінің атын әлемге әйгілі еткен «Абай жолы» роман-эпопеясын жазуға М. Әуезов зор творчестволық әзірлікпен келгені әр тараптан-ақ көрінеді. Жақсы өнім алу үшін жерді әлденеше рет өңдеп, баптап даярлайтын диқан секілді жазушы да шығарма материалын ой елегінде әбден саралағаны анық. Біз бұл тұста дәл осындай күн ілгері жасалған күрделі жұмыстың тағы бір тармағына тоқталамыз. Ол М. Әуезовтің Абайдың өмірбаянын, туындыларын тізу, жинау, жариялау, зерттеу жөніндегі сіңірген еңбегі⁷.

Қандай суреткер болса да, шығармаға кірісерден бұрын өмір материалын топтап, талғап, екшеп, негізгі нысанасы мен қаһармандардың бағдарын белгілеп алатыны ақиқат. Бұл уәзіпаны М. Әуезов ерекше ыждағатпен, асқан зеректікпен атқарғанын көреміз. Ол Абай жайында роман жазуға кіріспей тұрып, ақынның өмірін, туындыларын, заманын кеңінен тексеріп, мақалалар, зерттеулер жазған. Кейіннен романға енген адамдар мен оқиғалардың мән-жайы түгелдей ғылыми жүйеде талданып шыққан. Бұл әдебиет тәжірибесінде сирек кездесетін құбылыс.

Абайдың ақындық ерекшеліктері, дәуірі туралы ой-

⁷ Әуезов М. Абай Құнанбаев. Алматы, 1967; 387-б.

ларын М. Әуезов 1922—23 жылдарда-ақ баспа жүзінде жариялай бастаған. Мұнан кейінгі көлемді еңбек — ақынның 1933 жылы басылған толық жинағына жазылған «Абайдың туысы мен өмірі» деген мақала. Қазақтың ұлы ақынының өмір кешулерін, өскен ортасын, шығармаларының құрамын, мәнін, бағытын түсіндіруде бұл мақаланың тарихи мәні болды десек қателеспейміз. Келе-келе М. Әуезов абайтану ғылымының негізін салды дегенде ұзақ жылдарға созылған ұланғайыр істі еске алуымыз лазым.

Атап өтерлік бір нәрсе сол — жазушы абайтану проблемасын өткінші, науқандық жұмыс деп қарамай, ұдайы ізденістер жүргізген. Абай жинағының әр басылымына жазған алғы сөздерінде, түсіндірмелерінде, немесе қазақ, орыс тілдерінде жариялаған мақалаларында тақырыптың жаңа қырларын ашып, зерттеушілік мәдениетін тың биікке көтеріп отырған. Ол Абайға қатысты деректі ақынның көзін көрген замандастарынан мүмкіндігінше толық жинап үлгірген, жазба мағлұматтарды қоса қамтыған. Міне, осындай жүйелі, жігерлі, мақсатты ұмтылыстың арқасында ғана абайтану секілді жаңа пәннің сәулетті сарайы салынған.

Суреткер, ғалымның бұл тараптағы толассыз табыстары мен толғаныстарының ізін оның мақалаларының жазылу, жариялану ретіне қарай отырып та пайымдауға болады. Ол «Абайдың өмірі» (1933), «Абай ақындығының айналасы» (1934), «Пушкинді қазақшаға аудару тәжірибелері туралы» (1936), «Абайдың мәдени ізденулері», «Абайдың өмірі мен творчествосы» (1937), «Абайдың өмірбаяны», «Абайдың өмірбаянына қосымша материалдар», «Абай жөйін зерттеушілерге», «Абай юбилейі туралы» (1940), «Орыс классиктері мен Абай» (1944), «Абай еңбектерінің биік нысанасы», «Абай Құнанбаев — қазақ халқының ұлы ақыны», «Абайдың жүз жылдық мерекесі алдында», «Абайдың еңбектері» (1945), «Пушкин және Абай» (1950), «Абай мұрасы жайында», «Қазақтың әдеби тілі туралы» (1951), «Абай Құнанбаев творчествосын зерттеудің маңызды мәселелері», «Абайдың халықтығы мен реализмі туралы», «Қазақ халқының ұлы ақыны» (1954), «Абайдың өмірбаяны», «Ұлы ақын-ағартушы Абай Құнанбаев» (1957) секілді көптеген еңбек авторы. Ал Абай турасында орыс тілінде жазған мақалаларының көлемі де осы шендес. Мұнан

жазушының Абай тақырыбын өмірлік негізгі іс деп қарағаны көрінеді. М. Әуезов бұл саладағы аса бағалы зерттеулерін «Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы» деген монографиясына топтаған. Бұл еңбек тұтас күйінде 1967 жылы тұңғыш рет басылып шықты. «Абай жолы» роман-эпопеясы халқымыздың көркемдік дамуындағы зенгір шың болса, Абай туралы монография зерттеушілік тереңдік пен кемелдіктің үлгісі.

«Абай Құнанбаев» атты зерттеу арқылы автор жаңа жазба әдебиетіміздің негізін салған ұлы ақынға үлкен ескерткіш соққандай. Бұл монографияның толықтығы, ғылыми принциптерінің беріктігі және тілінің көркемдігі соншалық — мұны Абай жайындағы биографиялық роман деп атаса да болғандай. Болашақ «Абай жолындағы» көтерілген мәселе мен көрсетілген шындықтың бәрі дерлік аталған зерттеуде белгілі дәрежеде өз көрінісін тапқан.

Солардың бірнеше тармағын атап өткіміз келеді. Ең алдымен, жазушы Абай өмір сүрген заманның жай-жапсарын, тарихи, саяси, экономикалық, мәдени жағдайын кеңінен тексеріп шыққан. Россия мен отар ел — Қазақстанның арақатынасы, әлеуметтік, таптық қайшылықтар, дәуірдің негізгі көкейтесті сауалдары жан-жақты талданған. Қазақстан жерінің әкімшілік жүйелерге бөлінуі, қанаудың, ел билеудің жолдары мен тәсілдері, түрлі таптар мен топтардың арасындағы қайшылық пен күрес, патшалықтың қазақ даласын өз уысында мығым ұстап тұруға жасаған айла-шарғысы, ауыл атқамінерлерінің мінез-құлқы тәрізді толып жатқан құбылыстарға автор ғалым көзімен қараған. Сол заманның елеулі саяси, экономикалық көріністері деп таныған, тексерген тұстарының қай-қайсысы да монографияда дәлелді шешімін тапқан.

Абайдың өз замандастарынан мойны озық шығып, әдебиетіміздің көркі мен даңқы болуының сыры мен себебін М. Әуезов жан-жақты дәлелдейді. Монографиясының алғашқы тарауында-ақ ол терең ойларының бірін түйіндеп өтеді. «...Абай Шоқан мен Ыбырай сияқты қазақ елі тек орыс халқының ұлы мәдениетінен, әлемдік қазынасынан тәрбие-тәлім алса ғана жарыққа жететінін білген. Бұл жайды тек халқы туралы ғана емес, Абай өзі туралы да қоса ойлаған. Елі-жұртын үгіттеумен бірге ең алдымен өз білім-тәрбиесін, әсіресе, жазушылық, әлеу-

меттік еңбек талабын бұрын, бұның алдында өзге ақындар бармаған бағытқа, түспеген арнаға салады. Оны Абай еткен де осы бақытты бағыты мен қажымастық еңбегі. Сондай ұлы жолға түскен себепті өзінің еңбектерінде мүлде жаңа қасиеттер көрсетті де, Абай біздің әдебиетіміздің ұлы классик Абайы болып шықты»⁸.

Архивтік мағлұматы аз Абайдың өмірбаянын тізу қаншалықты қиын уәзипа екені түсінікті. Ұлы ақынның революциядан бұрынғы басылымдарда жарияланған биографиялық деректері тым тапшы болатын. Ақынның өмірбаянын толықтырып, объективтік шындыққа сәйкес жазып шығу ғылыми ерлікпен барабар. Мұнда тек Абайдың өз басының кешулері ғана айтылмайды, оның атанасы, ағайыны, айналасы, дос-жарандары, дұшпандары, шәкірттері араласқан оқиғалары мейлінше мол да дәл берілген. Осы өмірбаяндық фактілер «Абай жолы» романында түгелге жуық өңделе пайдаланылғаны байқалады.

Сөз болып отырған монографиядан келтірілген төмендегі үзінділер бұл айтқанымызды оқушы көңліне елестетсе керек. «Зере кісі ренжітпейтін жұмсақ мінезді әйел болған... Абайдың бала, бозбала күнінде ауылдың бәрі Зерені «кәрі әже» дейді екен. Кәріліктен құлағы естімейтін болады. Балаларына дұға оқытып үшкірте берді. Сонда өз қолындағы немересі Абай кәрі әжесінің құлағына өлең айтып келіп үшкіреді екен», «...Құнанбай кесек мінезді, қатты адам болған. Қаттылығы әншейін ағайынға ғана емес, әке-шеше, жанашыр жақынға да бір қалыпта болған сияқты», «...Абайдың алдыңғы аталарындай емес, Құнанбай жайында ел жадында қалған аңыз әңгіме аса көп. Себебі Құнанбай өз тұсындағы ел билсушілердің көбінен қатал, салмақты болады. Ақыл, ой да, қажыр-қайрат та, өмір, билік батылдығы да және халыққа батқан қатты, кесек іс-қимылдары да бұның атын көпке мәлім еткен» (35-б.). «Құнанбай аға сұлтан болған уақытында Тобықтыға старшындыққа тоқал шешесінен туған Майбасар деген інісін сайлаған... Майбасардың содырлы, зорлықшыл қылығының салдарынан Жігітек деген ру, бастығы Бөжей болып, Құнанбайға қарсы болады. Бірақ бірде аға сұлтан болып жүрген Құнанбай әрі сырт елдерге атақты, үкіметке салмақты бо-

лып ап, Жігітекті де, басқаларды да бойымен басып жыға берген. Сонымен алғашқы араздық, жаулық кейін ұзақ замандарға созылып кетсе де, Құнанбай тұсындағы алыстың бір буыны Жігітектің жеңілуімен бітеді. Құнанбай Жігітектің он жеті адамын Сібір айдатады», «...Бөкенші, Борсақты жерінен көшіру, Жуантаяқты, Қарабатырды көшіріп, жерін алу, Көкшені көшірмек болу — бәрі де сол үлкен көрінеу зорлықтың айғақтары еді... Бері келе өсіп, іске араласатын жас Абайдың алдында әкесі тастап кеткен осындай зор пәле-зұлымдық, зорлық тұрған-ды. Абайдың одан жиреніп, қарсы болып өспесіне шара жоқ еді... Құнанбай тұсында Тобықты ішінде мұнымен тең түсетін бастас адамдар: Бөжей, Қаратай, Байсал, Сүйіндік, Байдалы, Түсіп сияқты кісілер болған. Мұның көбімен Құнанбай бірде дос, бірде араз боп өтеді. Қатты жұлқысқан кісілері де осы топтың ішінде» (36—37-б.). Мұндай анық зерттелген мінездеме-лерді келтіре беруге болады.

Бұдан көрінетін ақиқат сол — жазушы М. Әуезов «Абай жолы» романына қатысатын кейіпкерлер мен оқиғаларды, негізгі айтылмақ идеяларды ақын өмірбаянын тізген жылдарда толық танып, шығарманың ілкі «нұсқасын» салғандығы. Шынында да, мына зерттеу романның ұзын-ырға нобайын бастан-аяқ пайымдаған желі, романның жоспары, «қара жұмысы» (черновигі) тәрізді. Зерттеуші кейбір тұстарда тіл байлығын ағыл-тегіл төгіп жібереді. Ондай көркем кесектер кейде романның беттеріне сол қалпында, ізі суымай түскендей әсер қалдырады. Бұл фактілер жазушының ересен еңбеккерлігін ғана емес, тақырыптың күллі келбетін роман жазылардан бұрын егжей-тегжейлі сұрыптап шыққандығын сипаттайды. Қазақтың көркемдік дамуында жаңа дәуір ашқан шығарма осыншама толғаныстан, қат-қабат ізденістен, сатылардан соң ғана дүниеге келген.

Монографияның ғылыми дәлдігі соншалық — Абай білген, көрген, араласқан адамдардың (ондайлар ондап саналады) мінездемесі, қоғамдағы орны романда көп өзгеріске ұшырамаған. Ел ішінде айтылып келген ауызша аңыз әңгіменің шындығы мен қиялын жіліктеп, ақиқаттың таза диалектикалық қалпын беруі, сан түрлі оқиғалардың қаһарман тағдырына ықпалын өмірге де, мінезге де сәйкес, сенімді етіп баяндауы бұл зерттеудің өшпес мәнін әйгілейді. Мұнда ғылыми дәлелденген концепция-

⁸ Жоғарыда аталған еңбек, 23-б.

лар, үлкен ойлар, қорытындылар, байқаулар, салыстырулар «Абай жолында» көркемдік шындық деңгейінде берілген. Осы реттен алғанда, бұлар бір тақырыптың әрі даралық келбеті бар, әрі тығыз байланысты қос өркеші секілді. Демек, М. Әуезовтің «өмірбаян» деп берген материалы әдеттегі хрестоматиялық деректер дәрежесінен тым биіктеп кеткен. Мұндағы әрбір факт, тұжырым әрі жаңалық, әрі романға сұранып тұрған типтік талдаулар.

Абай туралы монографияда дәлелді шешімін тапқан мәселе сан тарау. Онда ақынның жеке өмірінің, қоғамдық қайраткерлігінің қырлары, бүкіл Арқа елінің әдебиеті, мәдениеті, өнер, этнография, тарих, кәсіп, табиғатына таныстыратын мәлімет энциклопедиялық анық сипаттамасын алған. Олардың бас-басына тоқталмай, тақырыбымызға қатысты бірер мәселеге ғана кідіріп өткіміз келеді. Романда түбірлі, терең көрсетілген жайдың бірі — Абайдың ақындық қалыптасуы, оның әдеби кемелденуіне әсер еткен факторлар болатын. Ендеше осы проблемаларды зерттеуші М. Әуезов қалай түсініп, бағалаған деген сауал өте маңызды.

Болашақ ақынның медреседе оқыған кезеңін көрсету және шығыс тілдерін, әдебиетін Абайдың қаншалық біліп, тағылым алып, өз творчествосына дарытқанын таныстыру арқылы М. Әуезов жалпы қазақ әдебиетінің тарихы үшін мәні бар принциптік мәселеге жауап айтады. Ол шығыс әдебиетінің Абайға жасаған ықпалын саралап ашады. «...Медресенің тынысы ауыр, тар ғаламында, қысаң тәрбиесінде жүрген шәкірттің шын сүйетін жандары — Низами, Сағди, Қожа Хафиз, Навои, Фзули сияқты қазіргі шығыстық совет елдеріміздің ескі классик ақындары болған... Оқу тәртібі шынымен «инемен құдық қазғандай» өнімсіз білім болғанда, Абайдың үш-ақ жыл оқуы сырт көзге аз оқу болса да, өзіне көп жаңалық беріп, көп дүниенің шетін ашқан сияқты. Алдымен ақындарды көп оқу себепті Абай араб, парсы тілдеріне төселе түседі. Оқуға қиын араб тілін жете білмесе де, парсышаны жақсы түсінетін болады. Мұның белгісі сол заманнан қалған бірен-саран өлеңдерінен білінеді» (41-б.). Атап өтерлік тағы бір тұс — М. Әуезов Абай мен шығыс әдебиетінің байланысы ақынның медреседе оқыған жылдарымен шектелмей, шығыс классиктерінің игі әсері өмірінің барлық кезеңінде де көрініс беріп отырғанын айтады. Бұл ойын зерттеуші бірталай өлеңге нақ-

тылы талдау жасап, анықтай түседі. Абай туралы монографияда да, романда да жазушы ұлы ақынның аузымен, кейде өз сөзімен көптеген шығыстық теңеме, балама, терминдерді әңгімелеу өрнегіне кірістіріп отырады. «Абай ақындығының айналасы» (1934) деген мақаласында М. Әуезов шығыс әдебиетінен Абай поэзиясына ауысқан ағынды күрделі проблема етіп көтерген еді. Бірақ ғалым-жазушы кейінгі еңбектерінде бұл тақырыпқа тікелей қайта оралмаған. Шындығында да, аталған мақала болашақ зерттеушілер үшін өте пайдалы, жетекші идеялары мол.

Қазақтың ежелгі ауыз әдебиетінен Абайдың бала кезінен үйреніп, шешендікті, тіл өнерін қадір тұтушылықты ана сүтімен бойға дарытқаны монографияда кең байандалған. Абай жаңа жазба әдебиеттің ірге тасын қалағанда өзіне дейінгі халықтың аса бай сөз өнерін толық меңгеріп, жақсысына ғибраттанып, кемшілігіне сын көзімен қарап қана көркемдік дамудың тың өрісін тапқанын тұжырымдайды.

Зерттеушінің көп көңіл бөліп, талдаған тақырыбы Абайға демократиялық орыс әдебиетінің, әсіресе, ұлы ақындар Пушкиннің, Лермонтовтың, Крыловтың, кеменгер суреткерлер Лев Толстойдың, Салтыков-Щедриннің, кемел сыншылар Белинскийдің, Чернышевскийдің көркем творчествосы мен ойлары қаншалық зор ықпал еткенін анықтауы. Бұл тақырып «Абай жолының» өн бойында желі тартып жатқаны белгілі. Абайдың көп шығармасы ұлы орыс қаламгерлерінің өшпес туындыларымен үндес, бағыттас екенін зерттеу еңбекте автор санамалап, сарқып айтып берген.

Міне, осындай тыңғылықты көп жылдық үздіксіз ізденістер ғана М. Әуезовке Абай ақындығына сүйеніш болған үш дәстүрді анықтап, классикалық сипаттама беруге негіз болған. «...Дана ақынның өз халқынан және жалпы адам баласының өнер-ой байлығынан алған үш үлкен салалы түп-төркіні барын байқаймыз.

Мұның біріншісі — қазақ халқының, есте жоқ ескі заманнан жиып, өсіріп келген өз даналығы, халықтың ауызша әдебиет қоры. Ақын Абай осы қордан көп нәр алып, сол арқылы өз өлеңін көп көркейтті. Екінші бір қол артқан қазынасы — араб, парсы, түркі тіліндегі шығыстық көркем классик поэзиясы. Үшінші үлкен өнер, мол азық алған зор саласы — орыс халқының мәдениеті

және солар арқылы европа мәдениеті. Осы соңғы өріске құлаш созған Абай өз заманы үшін әрі жаңа тарих, жаңа дәуірдің басы, әрі кең майдан келешек еді» (270-б.).

Бұл тұжырымдар Абайға қатысты айтылса да, көп ретте бүкіл қазақ әдебиетінің тамырлары мен сарында-рын тануға септесетін айрықша нәрлі байқаулар.

Абайдың лирика, поэма, қара сөзінің туған жылын, немесе кезеңін анықтау секілді қиын уәзипаны М. Әуезов тамаша алғыр парасатпен анықтап шыққан. Әрбір шығарманың шыққан тегін, себебін тану, ақынның творчестволық өмірбаянын жасау да ұлы суреткер үлесіне тиген. Тек шығармаларды жанрлық, хронологиялық тәртіпке түсіру ғана емес, солардың идеялық-көркемдік деңгейін ажырату, сонылығын белгілеу мол білімді, сыншылықты қажет ететін ауыр да абыройлы іс. Зерттеуші осы міндетті де тұңғыш рет мойнына алып, Абай мұрасының барлық асылын, астарын ашқан.

Талғампаз зерттегіштік нәтижесінде қорытылған қомақты ойлар кейіннен «Абай жолы» романында өзгеше көркем кестемен жаңалана, жаңғыра көрініс берген. Абайдың өз творчествосында, жалпы қазақ әдебиетінде белес болған атақты туындыларының психологиясы романда нанымды, қонымды көрінген. Ұлы ақынның қазақ поэзиясына әкелген тың бітімді жаратындылары өмірдің, заманның талабына сәйкес көркемдік жауап айтқаны ақиқат әңгімеленген.

Сонымен М. Әуезов Абай туралы зерттеуімен, романдарымен қазақ халқының дамуындағы үлкен бір жол айрық дәуірдің кең шындығын елестеткен, ол алдымен Абай өмірі мен заманын зерттеп, сонынан сол шындықтарды қайта қорытып, тың сапаға көтеріп жазған. Қазақтың көркемдік дамуында өзі біртұтас, зенгір құбылыс болған Абайдың өмірін заманымен қоса қамтып көрсету, данышпан ақын, ойшыл ашқан жаңалықтарды жаңа заман биігінен, тарих тәжірибесі мұнарасынан қарап бағалау М. Әуезовті қазақтың басқа ешбір жазушысы түспеген соны жолға апарды. Ал бұл ұмтылыстың поэзияда XIX ғасырда Абай алған шептерді XX ғасырда прозада М. Әуезов «қайталап» шығуына мүмкіндік бергенін білуіміз шарт.

V

Өзінің терең ойластырылған тақырыбына, іргелі идеясына үлкен жауаптылықпен қарап, үздіксіз мағлұмат жинаған, оны түрлі салада екшеген М. Әуезов «Абай жолының» алғашқы ізін отызыншы жылдардың екінші жартысында-ақ сала бастағаны белгілі. Бұл айтқанымызға «Әдебиет майданы» журналының 1937 жылғы төртінші санында басылған «Татьянаның қырдағы әні» деген үзіндісі дәлел. Мұны автор болашақ романның хабаршысы деп сипаттаған.

Кейіннен «Абай жолының» екінші кітабының соңғы тарауы болып, кеңейтіліп, бірсыпыра өзгертіліп басылған бұл үзінді шығарма тағдырында үлкен қызмет атқарғанын көреміз. «Татьянаның қырдағы әні» қатардағы оқиға, көп құбылыстардың бірі емес, роман-эпопеяның жетекші идеясын айқындап тұрған мәнді мәселе.

1955 жылы «Әдебиет және искусство» журналының үшінші санында М. Әуезов «Абай» романының жазылуы жайынан» деген мақала жариялап, шығармасының творчестволық тарихын әңгімеледі. Ол кезде роман-эпопея түгелдей жазылып болған еді. Өз туындысының идеялық бағытын, көркемдік, жанрлық ерекшелігін сөз еткенде, автор Абайдың орыс мәдениетіне қол артып, жаңа идеялық биікке шығуын кітаптың көрнекті идеясы деп көрсеткен. Мұндай ойларын ол ілгерілі-кейінді қайталап түсіндіріп келген. Жазушы 1949 жылы «Пионер» журналы тілшісінің сұрағына берген жауабында да осы ойды анықтап ескерткен екен. «Абай» романы қалай басталды және шығарманың түпкі мақсаты не деген сұрақтарға Мұқан төмендегілерді айтқан. «...1937 жылы орыстың ұлы ақыны А. С. Пушкиннің қайтыс болғанына 100 жыл толған еді. Ол мерекенің жазуға ойланған тақырыбым үшін маңызы өте зор болатын. Өйткені Абай өзінің ақындығы жолында Пушкинді ұстаз тұтқан. Халық мұның жоқтауды содан үйрене отырып, осындай ұлы ақындар қатарына қосылған. Сол мереке құрметіне мен дағдыдан тыс, романның «Татьянаның сахарадағы әні» деген соңғы тарауын жаздым. Бұл — романның хабаршысы еді... Данышпан Абайдың бейнесі арқылы тарихи тағдырлары қосылған екі елдің — ұлы орыс халқы мен қазақ халқының достығын, ол достықтың қадамы игілікті, болашағы жарқын екенін Абайдың жақсы түсінгенін су-

және солар арқылы еуропа мәдениеті. Осы соңғы өріске құлаш созған Абай өз заманы үшін әрі жаңа тарих, жаңа дәуірдің басы, әрі кең майдан келешек еді» (270-б.).

Бұл тұжырымдар Абайға қатысты айтылса да, көп ретте бүкіл қазақ әдебиетінің тамырлары мен сарындарын тануға септесетін айрықша нәрлі байқаулар.

Абайдың лирика, поэма, қара сөзінің туған жылын, немесе кезеңін анықтау секілді қиын уәзипаны М. Әуезов тамаша алғыр парасатпен анықтап шыққан. Әрбір шығарманың шыққан тегін, себебін тану, ақынның творчестволық өмірбаянын жасау да ұлы суреткер үлесіне тиген. Тек шығармаларды жанрлық, хронологиялық тәртіпке түсіру ғана емес, солардың идеялық-көркемдік деңгейін ажырату, сонылығын белгілеу мол білімді, сыншылықты қажет ететін ауыр да абыройлы іс. Зерттеуші осы міндетті де тұңғыш рет мойнына алып, Абай мұрасының барлық асылын, астарын ашқан.

Талғампаз зерттегіштік нәтижесінде қорытылған қоммақты ойлар кейіннен «Абай жолы» романында өзгеше көркем кестемен жаңалана, жаңғыра көрініс берген. Абайдың өз творчествосында, жалпы қазақ әдебиетінде белес болған атақты туындыларының психологиясы романда нанымды, қонымды көрінген. Ұлы ақынның қазақ поэзиясына әкелген тың бітімді жаратындылары өмірдің, заманның талабына сәйкес көркемдік жауап айтқаны ақиқат әңгімеленген.

Сонымен М. Әуезов Абай туралы зерттеуімен, романдарымен қазақ халқының дамуындағы үлкен бір жол айрық дәуірдің кең шындығын елестеткен, ол алдымен Абай өмірі мен заманын зерттеп, соңынан сол шындықтарды қайта қорытып, тың сапаға көтеріп жазған. Қазақтың көркемдік дамуында өзі біртұтас, зенгір құбылыс болған Абайдың өмірін заманымен қоса қамтып көрсету, данышпан ақын, ойшыл ашқан жаңалықтарды жаңа заман биігінен, тарих тәжірибесі мұнарасынан қарап бағалау М. Әуезовті қазақтың басқа ешбір жазушысы түспеген соны жолға апарды. Ал бұл ұмтылыстың поэзияда XIX ғасырда Абай алған шептерді XX ғасырда прозада М. Әуезов «қайталап» шығуына мүмкіндік бергенін білуіміз шарт.

V

Өзінің терең ойластырылған тақырыбына, іргелі идеясына үлкен жауаптылықпен қарап, үздіксіз мағлұмат жинаған, оны түрлі салада екшеген М. Әуезов «Абай жолының» алғашқы ізін отызыншы жылдардың екінші жартысында-ақ сала бастағаны белгілі. Бұл айтқанымызға «Әдебиет майданы» журналының 1937 жылғы төртінші санында басылған «Татьянаның қырдағы әні» деген үзіндісі дәлел. Мұны автор болашақ романның хабаршысы деп сипаттаған.

Кейіннен «Абай жолының» екінші кітабының соңғы тарауы болып, кеңейтіліп, бірсыпыра өзгертіліп басылған бұл үзінді шығарма тағдырында үлкен қызмет атқарғанын көреміз. «Татьянаның қырдағы әні» қатардағы оқиға, көп құбылыстардың бірі емес, роман-эпопеяның жетекші идеясын айқындап тұрған мәнді мәселе.

1955 жылы «Әдебиет және искусство» журналының үшінші санында М. Әуезов «Абай» романының жазылуы жайынан» деген мақала жариялап, шығармасының творчестволық тарихын әңгімелейді. Ол кезде роман-эпопея түгелдей жазылып болған еді. Өз туындысының идеялық бағытын, көркемдік, жанрлық ерекшелігін сөз еткенде, автор Абайдың орыс мәдениетіне қол артып, жаңа идеялық биікке шығуын кітаптың көрнекті идеясы деп көрсеткен. Мұндай ойларын ол ілгерілі-кейінді қайталап түсіндіріп келген. Жазушы 1949 жылы «Пионер» журналы тілшісінің сұрағына берген жауабында да осы ойды анықтап ескерткен екен. «Абай» романы қалай басталды және шығарманың түпкі мақсаты не деген сұрақтарға Мұқан төмендегілерді айтқан. «...1937 жылы орыстың ұлы ақыны А. С. Пушкиннің қайтыс болғанына 100 жыл толған еді. Ол мерекенің жазуға ойланған тақырыбым үшін маңызы өте зор болатын. Өйткені Абай өзінің ақындығы жолында Пушкинді ұстаз тұтқан. Халық мұның жоқтауды содан үйрене отырып, осындай ұлы ақындар қатарына қосылған. Сол мереке құрметіне мен дағдыдан тыс, романның «Татьянаның сахарадағы әні» деген соңғы тарауын жаздым. Бұл — романның хабаршысы еді... Данышпан Абайдың бейнесі арқылы тарихи тағдырлары қосылған екі елдің — ұлы орыс халқы мен қазақ халқының достығын, ол достықтың қадамы игілікті, болашағы жарқын екенін Абайдың жақсы түсінгенін су-

реттеу — романның түпкі мақсаты болатын. Осы тұрғыдан романның ақырғы тарауы «Татьянаның сахарадағы әні» жазылды. Романның түйіні осында»⁹.

«Татьянаның қырдағы әні» кейіннен романның жалпы құрылысына әдемі кірігіп қана қоймай, шығарманың келбетіне айрықша ажар бергені мәлім. Жазушы болашақ роман қаһарманының творчестволық шырқау кезеңін әуел баста-ақ дәл танып, белгілегені, сол нысана алтын жіптей төрт кітапты іштей жалғастырып, ерекше нұрлылық дарытқаны әмбеге аян. Біз сол ертеде басылған үзінді тарауда бой көрсеткен суреткерлік тәсілдер романда дамытыла іске асқанына тоқталмақпыз.

Соның бірі — Абайдың творчество психологиясын ашу мәселесі. Пушкиннің ең даңқты шығармасы — «Евгений Онегинді» қазақша аудару бұрын қазақ ақыны қолға алмаған үлкен уәзіпа еді. Міне, осындай тыңға түсу Абайдың қаншалық кемелденгенін көрсететін ұлы оқиға. Қазақ әдебиетінің, шығыс шайырларының шығармаларын меңгеріп болып, енді Европа мәдениетінің жетістігін бойға дарытқан кезде ғана мұндай міндет алға қойылмақ қой. «Татьянаның қырдағы әнінде» Абайдың Пушкин мен Лермонтовты негіздеп оқып, олардың туындыларының нәрін татқан шағы бейнеленген. Ол енді өзінен бұрын ешкім батылы барып кіріспеген іске, сол ұлы ақындар өлеңін аударуға кіріседі. Бұл — қиындығы, тосындығы мол процесс еді. Абайдың асқан биік көркемдік даму дәрежесіне жеткенін, европалық үлгідегі ақын болып қалыптасқанын, заманындағы ең ілгерішіл идеяларды айта алғанын әйгілеген фактор да осы болатын. Ақынның өзі бейнелеп айтқан, «шығысым батыс боп кетті» деген нақыл сөз дәл осындай бетбұрыс, жол айрық, тың бағдар тұсында айтылса керек.

Татьянаның Евгенийге хатын аудару жай ермектен, аудармаға күш сынап қалайын деген әуесқойлықтан тумағаны, мұның терең астары, салмақты себебі бар іс екені түсінікті. Әлі де болса ескілік дәстүрі мықтап орын теуіп келген далада адамның бас бостандығы мәселесі шешім табуын күтіп, күн тәртібінде тұрған күрделі мәселе еді. Қазақ қыздарының айттырылған жерге еріксіз баруға мәжбүрлігі талай махаббатты өшпес қасіретке, айықпас дертке душар еткен. Сондай еріксіздік

тауқыметін тіпті Абайдың өзі де тартқан болатын. Оның сүйгені — Тоғжанға қосыла алмай, амалсыз айрылуы нағыз «ғашықтық жарасы» еді. Жалпы мұндай ақуал сол дәуірдің қалыптасқан, ешкім өзгерте алмастай салты.

Әдебиетті қоғамтанудың, өмір қайшылықтарын ашудың құралы деп білген, Белинскийдің, Чернышевскийдің озық эстетикасын басшылыққа алған Абайдың «Евгений Онегинді» аударуға баруы әлеуметтік дерттерді әшкереlep, жас қауымға жаңа ой, бағыт сілтеу ниетінен туған. Бұл екі халықтың ұлы ақындары дүниетанымының үйлесуі, өзгеше табиғи жарасым табуы еді.

Сонымен қатар «Татьянаның қырдағы әнінде» Абай бірыңғай шығарма жазған бейбіт жан болып көрінбейді. Оны өмірдің қат-қабат тартыстары, үзілмес даулары өз ауқымына алып отырады. Мұны ақынның Татьяна хатын аудару сәтіндегі көңіл күйлерінен аңғарамыз.

Абай айналадағы тіршіліктің аңыраған қайшылықтары, күн сайын туындап жатқан сұмдықтарды көріп қана қоймайды, сондай істердің дауына, билігіне жиі араласады. Өйткені ол зорлықты, қылмысты көріп, бейтарап отыра алмайды. Соның бір көрінісін аталған үзінді тараудан да табамыз. Мұнда көкен, уақ руларының мал ұрлату, есе сұрау таласы Абай алдына келіп тірелгені көрсетілген. Ақын үшін өмірдегі үлкенді-кішілі құбылыстың бәрінің де орны, қажеті бар. Ол «өлең аударып отырмын» деп өтініп келген адамдардың датын тыңдамай қоя алмайды. Осылайша Абай творчасы өмірдің қайнаған ортасында, тіршіліктің сұрауына көркемдік жауап ретінде туғандығы танылады. Творчасының қоғамдық, әлеуметтік тігісі айқын аңғарылады.

«Татьянаның қырдағы әнінде» көрінген кейіпкерлер романда түгелге жуық қатыстырылған. Олардың мінезіндегі ерекшелік те дәл белгіленген. Мұнымен қатар романның екінші кітабында «Биікте» деген атпен берілген тарау анағұрлым толығырақ түскен. Сол екшелу мен толығы бірнеше тұстан көрінеді. Екі нұсқада да аты аталатын кейіпкерлер қатарында Баймағамбет, Мұхаметжан, Көкбай, Мұқа, Мағауия, Шұбар, Көрпөбай, Кішкене молда, Таңжарық, Қисатай, Сәрсен, Тұрсын т. б. бар. Екеуінде де негізгі оқиға Абайдың Татьяна хатын аударып қана қоймай, сол сөздерге арнап ән шығарғаны, бұл сазды Мұхаметжанның үйреніп алып, Семейдегі

⁹ Әлімбаев М. Қалам қайраты. Алматы, 1976, 5—6-б.

ақын достарына айтып бергені, содан кейін жаңа әннің елге тарап кеткені сөз болады.

Романда оқиғалық осы желі сақталғанымен, анағұрлым кеңі түскен. Ертедегі журналдық нұсқада Абайдың ән шығару процесін көретін Қарасақау деген болса, романда ол Баймағамбет боп өзгертілген. Атақты ертегіші Баймағамбет «Абай жолында» өзіндік орны бар белгілі кейіпкерлер санатында ғой. Сол сияқты журнал нұсқасындағы Ділда кейіннен Әйгерім болып шыққан. Бұл да мейлінше табиғи құбылыс. Абайдың сүйген жары — Әйгерімнің тұлғасын ашуға бұл оқиға қажет болған.

Екі нұсқаның айырмасы романда айтылмақ идеяның — Россия мен Қазақстанның демократияшыл күштерінің мұраты ұқсас екенінің неғұрлым тереңдей түскендігі. Мәселен, Абайдың Пушкин мен Лермонтовтың өз шығармаларымен мәңгілікке ескерткіш орнатып кеткенін ойша толғайтын тұсын салыстырсақ, романда бұл жер кеңірек көрсетілген. Журналдық текст: «Өткен жандар. Бірақ бұндай өлім өлім бе? Мәңгі-бақи өлместей боп, кейінгі дүниеге өз аттарын ұмытпауды уағыз етіп кеткендер. Өзгеден жер үстінде қалатын белгі — томпайған көр. Әуелде жер бетінде томпайған боз топырақ мезгіл сайын шөге-шөге барып, ақырында мүлдем жермен жер боп тапталады. Бітеді. Шамасы осы көр жер болумен қатар адам аты да өшеді. Мәңгілікке жұтылады. Ол да бітеді. Мыналар сол өзінен қалған жер үстіндегі белгіні тау етіп, мәңгі беріктікке бекітіп кеткендер. Олар анау көрініп тұрған екі шоқы биігіндей...». Романдық текст: «...Өткен жандар. Тек мұндай өлім — өлім бе? Мәңгі-бақи өлместей боп, кейінгі дүниеге өз аттарын ұмытпауды бұйырып кеткендер. Өзгеден жер үстінде қалатын белгі — томпайған мола. Сол белгі, жер бетінде орнаған боз топырақ мезгіл сайын шөге барып, ақырында мүлдем жермен жер боп тапталады, бітеді. Шамасы осы мола жер болумен қатар адам аты да өшеді. Мәңгілікке жұтылады. Ол да бітеді. Мыналар болса, сол өзінен қалған жер үстіндегі белгіні тау етіп, мәңгі мықты беріктікке бекітіп кеткендер. Олар анау көрініп тұрған екі Ақшоқы биігіндей...» («Абай жолы», 1961, 769-б.).

Сонғы нұсқадағы өзгерістер сипаты осы айтылғандай әрбір құбылысты толықтыру, дәлелдей түсу мақсатын көздеген.

Ал қайсыбір тұста идеяны өткірлейтін жаңа салыстырулар, оңаша ойлар (монологтар) ендірілген. Татьяна хатын қазақша соншалық нәзік, жатық шығару үстінде Абай өз көңілінде берік ұялаған екі қазақ қызының бейнесін, тағдырын көз алдына елестетіп отырады. Мына сөздер сахараның сондай бақытсыз жастарына ғибрат, үлгі, медет болсын дегенді көздейді, қыз хатын да қоғамдық мәні зор мәселеге қызмет еттіреді. Сондықтан да роман нұсқасындағы мына қосымшалар шығарма нысанын айқындаңқырап тұр дейміз. «Абайдың өзінен өтіп бара жатқан дәурен. «Бірақ сол күнде де осындай боп айтылған тілді естіп пе едім?» деп біраз ойланып қалды. Осы сәтте көз алдына екі сәулетті жүз келді. Өз өмірінде, әдейі бұған арнап, ағып түскен жұлдыздай боп елес берді. Бірі — жас жалынды Тоғжан жүзі, екіншісі — жалынын мұңды жаны жеген Салтанат. Татьяна сөздерін кешелер аударып отырғанда Абайдың көз алдына осы екі жан кезек келгендей еді. Жалындап сүйсе де, өмір ырқына сабырлы ақылмен амалсыз көнгендер. Осы Татьянадай боп ғазиз бастарын тағдыр ноқтасына күйзеле жүріп көндірген жастар елестеген. Татьяна хатының ұзақ бойында, Абай ойынша, олар шері де қорғалап, ұялап, орын тауып тұр... Естірлік, мүлгітерлік күй. «Ұғарлық сергек жүрек болса, осыған шомып көрсеші. Осы үлгі болар! Сезінетін жас табылар. Үлгі етіп көрсем нетер дейтін» («Абай жолы», 769-б.).

«Абай жолының» идеялық-көркемдік арнасына «Татьянаның қырдағы әні» өз тарапынан қуатты өзек болып қосылу себебі бұл айтылғандармен шегерілмейді. Атап көрсетерлік және бір нәрсе — Абайға, оның дүниетанымына тек Пушкин, Лермонтов сияқты ұлы ақындар ғана емес, патшалық әкімшіліктің қырына ілініп жер аударылып келген азат ойлы орыс адамдарының да ықпал жасағандығы. Роман-эпопеяда бұл секілді қадірлі жандардың бірнешеуінің бейнесі берілген. «Татьянаның қырдағы әнінде» аты аталатын Михаэлис солардың бірі болатын. Сонымен аталған тараудың романның қарлығашы ретінде жариялануы жазушының үлкен тақырыпқа кең әзірлігін әйгілеген фактордың бірі болғанын көреміз. Роман-эпопеяның интернационалдық тынысын кеңейткен, Абай өмірі мен дәуірін біздің заманымызбен үндестірген, шығармаға заманалық сипат дарытқан жарқын идея осы болатын.

Тағы да бір есте боларлық мәселе — М. Әуезов өзінің зерттеулерінде Абайдың шығыс әдебиетімен байланысын сирек атап отыратыны секілді, қазақтың хандық дәуірінің оқиғаларын да шығарма сүйегіне кірістірмеген. Барлық оқиға, құбылыс, бұрынғы мен бүгінгі, келешек — күллісі ілгерішіл Россиямен ынтымақ, достық тұрғысынан қарастырылған. Бұны «Татьянаның қырдағы әнінде» аталатын Наурызбайға қатысты сөздердің кейінгі, романдық нұсқадан алынып тасталғандығынан аңғаруға болады. Тіпті, Абайдың бұрын пір тұтып келген шығыстық шығармаларының Пушкин, Лермонтовтың өміршен, жанды поэзиясымен салыстырғанда көмескі тартып қалғаны романда ашық айтылады. Мына ақын-дармен «...Абай анық терең танылып, табысқалы әр алуан «хикметтер», «шейх», «хафиздер», «науаилар» да сыртта қалған» («Абай жолы», 767-б.). Бұл көзқарас Абайдың ғана емес, М. Әуезовтің де шығармашылық сапарындағы құбыланамадай берік ұстанған идеялық-көркемдік принципі болатын.

VI

«Абай жолы» роман-эпопеясының биігіне барар жолдағы соңғы «асу» — «Абай» трагедиясы (1939). Бұл пьеса 1941 жылы «Сборник современной казахской литературы» деген жинақта Москвада жарияланған. «Абай» трагедиясы (Л. Соболевпен бірлесіп жазылған) жазушының үлкен творчестволық жоспарында күрделі орын иелейді. Бұл арқылы М. Әуезов Абайдың арпалысқа толы өмірінің соңғы кезеңін, нағыз халықтық мұнараға көтерілген, демократиялық Россияны пір тұтқан күрескер келбетін бейнелеуді көздеген. Аталған шығармада бірнеше тартыстың шытырман шиеленген тұсы алынған. Суреткердің Абай тұлғасын ашарлық ситуацияларды екшеп, сығымдап талғағаны айқын.

Ең қызғылықты мәселе сол — «Абай» трагедиясында көрінген кейіпкерлердің, оқиғалардың көбі кейіннен «Абай жолының» үшінші, төртінші кітаптарында кеңінен баяндалып, желі тартқан, пьесаның қысқа көлеміне сыйған тартыстық негіз романда жан-жақты тарауланып берілген.

Пьеса мен романның ұқсас, үндес бағыттары мен өзгерістерін салыстыра сөз етерден бұрын «Абай» тра-

гедиясының тартыстық жүйесіне тоқталып өтейік. Мұнда түбірлі оқиға — Абайдың шәкірті, жас ақын Айдардың бай, содыр Оразбай аулына атастырылып қойған сұлу қыз Ажарды алып қашуы. Қыз артынан қуа келгендердің өштігіне Абай араша тұрып, жастарды дүлей күштердің көрінеу зорлығынан құтқарады, дауды билер үкіміне бергізеді, ақырында дәлелін тауып билік айтысқа өзі де қатысып, жас ғашықтар басына азаттық әпереді. Осы жағдай пьесада асқан шеберлікпен берілген, кейіпкерлер бейнесі мейлінше анық, нанымды.

Тартыстың бір жағында Абай және оның тілеулес тобы — ұлдары мен достары: Айдар, Ажар, Мағауия, Әбдірахман, Көкпай, Долгов, Баймағамбеттер болса, екінші тұсында Оразбай, Қаныкей, Жиренше, Нарымбеттер жүреді. Сырт көзге Абай маңында есептелгенмен, ішкі аңсары бөтен ақын Керімнің бейнесі өз алдына. Шығарманың негізгі арқауы Айдар мен Ажардың «жол бұзуы» болса, бұл іске ерекше шиеленіс туғызатын басқа да қосалқы себептер бар. Аз атадан шыққан, өз дарынымен ғана көзге ілініп, Абайды манайлап жүрген Айдардың мына қылығы Оразбай, Нарымбет, Жиреншелерді онан сайын өшіктіре түседі. Өйткені, олардың ойынша Айдарды еркінсітіп жүрген Абай. Сөйтіп, байлардың Айдарға деген кегі түбінде Абайға келіп тіреледі. Ал Айдардың Абай кеңесімен «Еңлік — Кебек» дастанын жазуы, онда тобықтының аруағындай адам Кеңгірбайдың сыналып көрсетілуі мынау қастықтың майына от қойғанмен бірдей. Сонымен Айдардың Ажарды сүйіп алып қашуы күллі ескілік әдетті мызғымай ұстап тұрамыз дейтіндердің шебін біріктіреді. Айдардың дұшпандары жағына Абайдың туған ағасы Тәкежан да шығып кетеді. Азаттықты сүйетін, жанашыл топ Абай айналасына шоғырланады. Міне, осылай дәлелді өрбіген тартыс желісі бірден-бірге ширығып, ақырында Абайдың зор беделі, шешендігі арқасында Айдар мен Ажардың басына азаттық алумен бітеді. Бірақ билер дауында жеңілген Оразбайлар енді күшке басады, олар екі жүзді Керімді пайдаланып, Айдарды у беріп өлтіреді. Сенімді шәкіртінің опасыздықпен мерт болғанына, сүйікті ұлы Әбдірахманның қазасына қатты қайғырған ұлы ақынды өрекіген зұлым жаулары соққыға жығады. Пьеса Абайдың өлімімен аяқталады.

Міне, осы оқиғалар романда өзгеше өрнекпен кең өңгімеленген. «Абай» трагедиясының қат-қабат тартысқа толы бітімі роман-эпопеяның төрт кітабында ешбір әлсіремеген. Жалпы «Абай жолының» өзі, бейнелеп айтсақ, халықтың ілгерішіл күштері мен кертартпа, ескішіл өкілдерінің арасындағы ұлы драма. Романның кез келген тарауының табиғатынан драмаға тән жинақы, ширақтық табатынымыз осыдан.

М. Әуезовтің өмір материалын жете меңгеріп, қорытқандығы соншалық — пьеса мен роман оқиғаларының, адам мінездерінің дамуында қатал заңдылық сақталған. Сөз, сөйлем қайталау жоқ, бірақ ойдын жүйесі мен бағыты, мінездеудің сипаты үлкен үндестік байқатады. Бұған мысалдар келтірейік.

«Абай жолының» үшінші кітабының алғашқы тарауында ақындар ағасы, поэзияның жаңа, биік мұраты үшін күрескер Абайды бір топ дарынды жастар арасында көреміз. Оның Еңлік пен Кебек моласының тұсында айтқан сөздері қасындағы жас ақындарға әлеуметтік тапсырмадай әсер еткен. «...Осы жалғыз мола осынау елсіз жотаға пайда болғалы, міне, биыл жүз рет жадырап жаз, кірбең тартқан күз кепті. Сол бір ықылымнан бергі көп буындар тіршілігінің үнсіз куәсі осы мола. Бұл қос мола ішіне аса бір ауыр сыр бүккен молалар. Шанда бір осы тұсқа соғып өткенде әлдебір арылмаған қарызым бардай боламын. Ақындық қарызым сияктанады. Мұнда жатқан бір қыз, бір жігіт. Жігіті Кебек, қызы Еңлік атанушы еді — деген кезде Абайдың үні ажарланып, машықты қалпына ауысып, қатаң сөйлейді» («Абай жолы», 1961, 10-б.).

Ұлы ақын осы бір терең ойын бұдан кейін былайша жалғастырады. «...Еңлік пен Кебек қуғыннан қашып, андай боп, мына Орда тауын паналап, азғантай ғана дәурен сүрген-ді. Сол бұйырмаған махаббат, достықтан біткен екеуінің баласы, жөргектегі нәрестесі — жас ұлан әкесі мен шешесінен айрылған күні жөргегінде жылаған күйінде мынау шеткі Ақшоқының есіз биігінің басына апарып тасталды. Дәл сол қаза күні күн байып батқанша шегі қатып, жылап жатты. Суық дүние, тылсым дүние ортасында, тасбауыр адамнан алыс, жалғыздықта үні өшті» (Аталған кітап, 10—11-б.). Әңгімесінің ақырында Абай осыншама қатал жазаны кескен Кеңгірбай аталары екенін ашық айтып береді... Бұдан кейін

Дәрмен, Шұбар сияқты ақындар «бұл тақырыпты мен жазам» деп қатарласа сұранғаны, кейіннен «Еңлік — Кебек» дастанын Дәрмен жазғаны романнан белгілі. Міне, дәл осы оқиға «Абай» трагедиясында да ел жуандарының өштігін қоздырған себептің бірі болатын. Олар Кеңгірбайдың қатал кесімін дәріптегісі келгенде Абай мынадай жауап айтатын: «...Кебекті айтты ғой Жиренше. Оның да артын айтқан жоқ. Әдейі айтқан жоқ. Еңлік пен Кебекті өлтірген күні сонау шеткі Ақшоқы басында сол сорлылардан қалған жас нәресте, жазықсыз ұрпақ, жөргектегі екі айлық жас ұлан жылап жатпап па еді? Бейуаққа шейін жылап жатып, жоқ болғаны кәне? Соны естіген қарындас жүрегі мұздай қатпап па еді? Еңіремеген кім еді? Қаттылық бір мен екіде, халықта ма еді? Сұрашы халықтан? Кеңгірбайды құптай ма екен? Кебекті айтып жылай ма екен? Аямаса қанға жерік Жиренше аямасын, ей, халайық, нақақ қаннан сен аулақ бол!» (М. Әуезов. Шығармалар, IX т., 1969, 472—473-б.).

«Абай» трагедиясы мен «Абай жолында» ақынның ұлы Әбдірахман мен оның сүйген жары Мағыш арасындағы қарым-қатынастар да негізінде ұқсас алынған. Бірақ кей тұста адам аттары өзгерген, тартыстың себебі басқалау өрілген. Мәселен, пьесада Айдар мен Ажарды жазалатпақ боп күш салатын Нарымбет Мағыштың ағасы делінген. Бұл, сөз жоқ, Абайлар мен Оразбайлар арасындағы бітіспес қайшылықты күшейту үшін алынған тәсіл. Мұның өзі автор тарихи оқиғаны көркем сюжеттің заңдылығына сәйкес қиял күшімен өзгертіп отырғанын көрсетеді. Пьесадағы Айдардың, Ажардың, Керімнің, Нарымбеттің романда Дәрмен, Мәкен, Шұбар, Дайыр болып шығуы да көркемдік жинақтау заңдылығына лайық келген.

Қаһармандардың жүрек жарды терең сырлары пьеса мен романда көп ретте қоспасыз, табиғи қалпында беріліп отырғанын көреміз. Әбдірахманның Мағышқа өз бойындағы кеселін айтып, арылмақ болған жерлері екі шығармада да бір сарында. «Абай» трагедиясында Мағыштың сүйген жігітінің белгісіз тосылып жүруіне байланысты күдікті сұрағына Әбдірахман ағынан жарылып былайша жауап береді: «...Мағыш, бері келші! Мұны сөйлер кез емес еді. Көріп отырсын. Бірақ Нарымбет аяйтын емес қой. Жаным Мағыш, менің саған зәредей де кінәм жоқ. Қайта көріп-танып білгеннен бері сонша-

лық бір ғазиз жанның мен деп бейіл бергеніне бар әлімше қуанам да алғыс айтам. Мен науқаспын. Жазылмастай науқаспын, аз-ақ күн өмірім қалды. Бақыт үшін, тірлік үшін жаралсам, — сенен басқа жан таңдамас едім. Бірақ мына өшіп бара жатқан шағымда сені қоса дертті ғып, сорға бастар халім жоқ. Кінәлама, кеш мені» (жоғарыда аталған еңбек, 494-б.). Бұл сөздер Әбдірахманның тамаша тәрбиелі, пәк мінезін ашатын аса қажет сөздер. Міне, осы шендес ойлар романда да ұшырайды. Бұл да, әлбетте, сөз табылмағандықтан емес, қаһарманның келбетін ашуға зәру қажеттер болғандықтан, алынғанына шүбә жоқ. Романдағы Әбдірахман Мағышқа бұл жайды төмендегіше баяндайды: «...Менің өкпеме науқас ілініп келеді. Қысқасы, не керек, сол науқас турасында мені емдеп жүрген үлкен доктор маған әзір үйленуге болмайды дейді. Әсіресе, алатын жарыңызға сіздей науқасты адамға тиюге рұқсат жоқ, дейді. Осы, Мағыш, менің бөгетім де, сырым да. Бүгін сізге әкелген, өзіңізге ғана білдіріп қайтпақ болған шыным, барым осы» («Абай жолы», 303-б.).

«Абай» трагедиясында да, «Абай жолы» романында да күрделі тартыс ұлы ақын мен озбыр, өктем байлар арасында өтеді. Солардың ішінде Абайға қастығын ашық айтып, үздіксіз қарсы әрекет жасап жүретіндер: Оразбай, Жиреншелер бастаған атқамінерлер тобы. Бұлардың бірлесе жасаған сан сұмдығы кеменгер ақынның өміріне көп қасірет әкелген. Әсіресе, Абайдың аты естілсе, құтырынып шыға келетін Оразбайдың бейнесі романда жан-жақты берілген бейнелердің бірі. Оның іші тар күншілдікпен үздіксіз құрған торына Абай білім, парасат, беделмен ғана ілікпей жүреді. Бұл жағдай пьесада күшті сезіледі. Ал «Абай жолының» үшінші, төртінші кітаптарында Оразбайдың орасан зұлымдық істері үлкен әлекке душар еткені кең көрсетіледі. Өмір материалын жетік білу, характер табиғатын зерек тану тұлғалардың нанымды шығуына септескен.

Кезінде Абайдың алысқан жаулары осал болмағандығын, олардың зіл салмағы қандай алыпқа да ауырлық еткенін Жиренше, Оразбайлардың әр тұстағы қимыл, мінездерінен, сөздерінен анық байқауға болады. Олар қазақтың ескі әдет-ғұрпына жүйрік, уәжден ұтылмайтын шешен, жалт бұрылғыш айлалы, арам пиғылды жандар. «Абай» трагедиясында байлар жағының сөзін ұстаушы

би Жиреншенің кесек сөздері бұл айтқанымызға дәлел. Ол ескі дәстүрдің нағыз тапжылмас қорғаушысы, жаңалықтың қарғаушысы сипатында көрінеді. «...Тағы да тас қияда қағысып тұрмыз. Тағыдайын шайнастық. Төменде, күзде «қанды басың бері тарт» деп құлағанды тосып, түпсіз терең тұңғыық тұр. Тұрсын солай, болсын солай. Бас пәлесі емес, ел пәлесі. Кімнен шықты, неден шықты? Неден шыкса да, елді аямас қатыбас тастан шықты. Ұлы қанжар буынған қастан шықты. Заман азды деймісің? Заман азған жоқ. Күн орнынан шығады, ай орнына батады. Заң азды деймісің? Заң азған жоқ, баланың аты бала, бөрінің күшігі емес. Қатынның аты қатын, қаншық емес. Ел азды деймісің, ел азған жоқ. Атам — қазақ, руым — Тобықты. Абай, елімді аздыра алмаймын. Ендеше бүгін қолымдағы жесірімді алатын ертең қойнымдағы қатынымды алам дер. Мұның аты кім? Ел қауына өрт қойған қас емей, кім осы? «Мен қастық» деп кеп тұрса, қасқара шаппас нем қалды? Қан болмай неге жіберем? Шабыспай неге шайлығам? Ұытын жаяр усойқы тамырын жұлмай қалам ба? Талабым талғау емес, байлауым біреу... ел бүлігі екі сұм — екеуі де өледі... Өлгенде ат құйрығына байлап тұрып, қалың елдің жайлау бойын жосытып, сүйрете тартып жөнелтсін. Ит жемес боп өлсін. Ұл-қызым көзі көрсін» (аталған еңбек, 468-б.).

Осы секілді тартымды диалог, өткір уәж, «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін» беретін сөз сайыстары тек аталған пьесада ғана емес, романда да өшпес өрнек тартып жатыр. Бір-бірімен бітіспес, мәмілеге келмес қарсы күштердің тайталасы кезінде неше алуан ойлы, орнықты, көрікті, көсем сөздер ұшқындап туғанын көреміз. «Абай жолының» бойына кемімес қуат дарытып, жасартып, әр қауымның қажетіне жарарлық етіп тұрған осындай халық даналығынан нәрленген тіл кестесі десе болады. Мұндай диалогтарда тапқырлық пен көркемдіктің ғажайып өнері — айтыстың барлық тосын, қымбат қасиеттері көрінгендей.

«Абай» трагедиясында болашақ романда дәлелденіп, жан-жақты шешім табатын идеялардың қай-қайсысы да елес берген. Соның бірі Абайдың ілгерішіл Россияға көзқарасы болса, екіншісі дінге, исламға қатысты мәселе. «Абай жолында» демократиялық бағыттағы орыс адамдарының бейнелері көрінеді ғой. Солардың түп

тұлғасы «Абай» трагедиясында жасалғаны айдауда жүрген революционер Долговтың келбетінен танылғандай. Енбекші бұқараның қамқоры, күрескер Россияның досы, қанаушылар табынан да, тобынан да бойын аулақ салып, езілгендердің мұңшысы бола білген Абайдың бейнесі жасалуы — роман-эпопеяның үлкен қақпасын ашатын кілт секілді. Егер М. Әуезов өзінің қазақтың ескі өмірін суреттеген әңгімелері мен повестері арқылы халық тіршілігінің қат-қабатын шолып шықса, Абай туралы зерттеулері, әсіресе, «Абай» трагедиясы келешек шығармасының идеялық бағыты мен биігін белгілеп бергендей.

Бір алуан қызғылықты бейне — Керім. Оның аты романда Шұбар болып өзгерген. Бұл тұлғаға автор едәуір қомақты міндет артқан. Адамдар арасындағы қайшылықтардың, ықыластардың сан тарау екендігі соншалық — тартыс желісін тек таптық алалықтарды көрсетумен шектеп қоюға болмайды ғой. М. Әуезов Абай талантын бағалайтын, бірақ одан дүниетанымы бөлек тағы да бір дарынды ақынның тұлғасын жасамақ болған. Демек, Керім (Шұбар) бейнесі де өмір шындығынан туған.

Керім Абайдың ата-баба дәстүрін аяусыз сынайтындығына, тым «орысшылдығына» наразы. Осы бағыт ұлғая келе ол Абайдан мүлде бөлектеніп, іс жүзінде оның дұшпандарының жасағына барып қосылады. Керімнің негізгі нысанасы — демократияшыл Россиямен бірігу емес, діндес халықтармен ынтымақ жасап, қазақ елінің байырғы тіршілік, дәстүр қалпын сақтау. Әлбетте, бұл өз алдына жеке тақырып болғандықтан, жазушы Керімдердің көкейіндегі ойларды көсілте баяндауға бармайды, тек оның пікірі Абайға кереғар екенін көрсетумен тоқталады.

Біз «Абай» трагедиясы мен «Абай жолы» романының іштей жалғасқан бірнеше желілерін, солардың ұқсастық, әуендестігін сөз еттік. Әрине, пьеса мен романның өзіндік жанрлық мүмкіндіктеріне орай тақырыптың дамытылуы мен шешімінде едәуір айырмашылықтар да бар. Бірақ мұндай өзгешеліктер оқиғалар мен кейіпкерлердің бағытында емес, нақтылы жеке өрнектерінде. Енді осы жайды да қысқаша атап өтейік.

Пьесада Айдар атымен берілген кейіпкер романда анағұрлым кең де, жүйелі де оқиғалық өрістеулер үстін-

де толысып мүсінделеді. Біз жас ақын Дәрменді әлденеше кезеңдерде Абайдың үміт артқан пікірлес шәкірттерінің бірі ретінде ұшыратамыз. Романда Абайдың Дәрменді баурына тартып, тәрбиелеуінің түп себебі де дәлелдірек берілген. Ол мұнда Құнанбайдың қаталдығына душар болып, жазықсыз кінә тағылып өлтірілген Қодардың туыс інісі болып сипатталады. Әңгіменің бұлай бұрылуы көркемдік шындық шартына неғұрлым сай келеді. Абай өзін әрдайым-ақ әкесі Құнанбайдың елге жасаған зорлық, қиянаты үшін жауапты санағаны белгілі. Ендеше оның Дәрмен сынды жеке жігітті маңына алуы талантын бағалағандықтан ғана емес, бір кезде кінәсіз құрбан болған Қодарлар аруағы алдындағы парызын өтеудің де бір нышаны деп қарағандықтан. Міне, пьесадағы әрбір образ, осы айтқан секілді, түрлі байланыстар арқылы күрделілене түседі.

Ал Дәрмен мен Мәкеннің (пьесада Айдар мен Ажар) оқиғасы «Абай жолының» төртінші кітабында тұтас тарауды қамтыған. Мұнда жас жігіттің сүйген қызын алып қашуы, қуғыншылардан жасырынып жүруі, талай рет жаулармен бетпе-бет келуі, тапқыр әрекеттер көрсетуі, ақыл-парасаты, мінезі кең көлемде айқындалған. Сонымен қатар дәл осы оқиғаның даму, шешімін беруде пьесаға қарағанда күрделі үш түрлі сонылық байқалады. Біріншіден, Дәрмен мен Мәкен мәселесі ауыл билерінің талқысына емес, Семей қаласындағы патшалық әкімшіліктің қарауына түседі, екіншіден, сүйіскен жастар правосын қорғау ісіне Абайдың ұлы — Әбдірахман білек сыбанып кіріседі, үшіншіден, азаттық, бақыт іздеген жастарға қаладағы жұмысшы қауымның пана, қамқор болғандығы көрсетіледі. Бұл айтылғандар романның кең ауқымына сыйып кететін ақиқат өмір суреттері. Көркемдік дәлелдеме жағынан да сенімді.

Азуы алты қарыс, даукес, айлакер Оразбайлар жесірін көлденең біреуге беріп жіберіп қарап отырмайтыны, дала жағдайында «берсе қолынан, бермесе жолынан» деп анық зорлыққа басатыны, әділетке бой бермейтіні белгілі. Олардың қарқынын әлсірететін тегеурінді күш тек Россия сот ережесінің нizamнамасы (статьясы) ғана болатын. Басына ерік сұрай арыз берген Мәкеннің жанашыр кеңесшісі бұл тұста оқыған, әдепті Әбдірахман болып көрінуі әбден орынды. Даудың шешімі патшалық сотта шешілуі романда кеңірек те, дәлірек те болып шық-

қан. Бұл тұстан да суреткерлік ақиқат ізденістің үлгісін көреміз.

Сонымен қатар жас қазақ жұмысшы табының айбары мен салмағы романда түрлі тұста елес беріп отырады. Еңбегімен күн көріп жүрген қаладағы қайықшы сахарадан келген адуынды байлардың айқайына ыға қоймайды. Тар кезеңде, жастар басына алмағайып күн туғанда сол ашық көңілді адамдар таудай тірек болады. Абайлардың осындай қарапайым жұмысшылар ортасымен ынтымағын әлгіндей оқиға үстінде көрсету романның тынысын кеңітіп, идеясын тереңдетіп әкетеді.

Сондай-ақ жауларының Абай басына зәбір көрсетуі, қара күш жұмсауы романда пьесадағыдан неғұрлым иланымды айтылған. Мұнда Оразбайлардың қастандық әрекеті бір-екі ерегістің емес, элеуметтік-психологиялық жағынан дәлелденген ұзақ өштіктің нәтижесі, жарық пен қараңғының басы қосылмас жігіндей көзқарас, үміт, арман, әрекет, ой алалығының салдары болып шығады.

Мұның бәрі «Абай» трагедиясы үлкен, зәулім ғимараттың алғашқы нобайы секілді принциптік, идеялық-көркемдік мәні мол туынды болғанын, «Абай жолының» төрт кітабында айқыш-ұйқыш тартылып жатқан желілердің көп түйіні осы шығармада байланғанын байқатады.

VII

Әдебиет тарихында өзінің көркемдік құдіретімен тұтас бір дәуір туғызған шығармалар болғаны белгілі. Әдетте, ондай шығармалар халық өмірін аса шыншыл суреттегендіктен, ұзақ жасап, жұртшылықтың жан азығына айналады. Орыс әдебиетінде Пушкин мен Гоголь шығармалары нақ осындай мәртебеге ие болған. Орыстың кемеңгер ойшылы В. Г. Белинский бұл жазушылардың шығармаларын орыс әдебиетінің жаңа, реалистік бағыттағы ұлы табыстары деп бағалап еді.

Әрине, әрбір шығарманың да өз дәрежесінде танытқыштық, эстетикалық әсері болады. Бірақ шығарманың ұзақ жасауының сыры оның халық өміріне қажетті мәселелерді тереңнен суреттей білгендігіне байланысты. Көркем әдебиет сылдыраған сұлу сөздің жиыны емес, ол өмір шындығын көркем образдар арқылы танытуға тиіс. Әр заманда да халықтың жете танымаған, ұғынып жетпеген көп-көп көркемдік сауалдары болады. Қоғамның,

белгілі бір халықтың басынан өткендерін тарих ғылымы фактілер, дәл тұжырымдар арқылы дәлелдесе, көркем әдебиет өмір құбылыстарын бейнелеп, образбен танытады. Сондай-ақ тарихи еңбектер өзінің ғылыми дәлдігіне, тереңдігіне қарай бағаланса, әдеби шығарма шыншылдығына, көркемдігіне қарай орын алады.

Қазақ совет әдебиетін үлкен биікке көтерген жазушыларымыздың бірі — М. Әуезовтің «Абай жолы» романын жұртшылық қазақ халқының өткен ғасырдағы өмірін шыншыл, әрі көркем суреттегеніне қарап жоғары бағалаған. Абай туралы роман қазақ халқының көркем сөз өнері, әдебиеттік дәстүр, мәдениеті топырағында туа отырып, өз тарапынан оның дамуына үлес қосты.

М. Әуезовтің Абай жайындағы романдары қазақ халқының рухани өміріне зор жаңалық әкелді, бүкіл одақтық оқушының сүйікті кітабына айналды. Ол қазақ топырағында туған үлкен прозаның нағыз мәдениетті, биік үлгісі болды, елдің тұтас бір дәуірін соншалықты шебер, көркемдікпен танытты. Ғасырлар бойы жасалған сөз өнерінің небір асыл меруерті үлкен суреткердің қолымен жаңа сапада, нағыз мәдениетті қалыпқа түсті. Адамдар арасындағы терең, нәзік сезімдерді бейнелейтін сөздер мен оралымдар өзінің барлық ғажайып күшімен жарқырай көрінді. «Абай» романдарында жаңа мағынаға ие болған, немесе қайта жанданған сөздер, лексика байлығы да айрықша мол. Бұл романдарда қазақ адамының өзіне тән ерекшелігі, психикалық болмысы әрі толық, әрі шебер жасалды.

Қазақ совет әдебиетінің көрнекті қайраткері Ғ. Мүсірепов Қазақстан жазушыларының III съезінде жасаған баяндамасында: «...«Абай» романдары қазақ совет прозасының қалыптасуына көмектесумен бірге шығарма алдына қойылар талап дәрежесін жаңа бір биікке көтерді. Жазушылық өнерден үміті бар жасымыз да, жасамысымыз да «Абайдан» үйрене де, сүйсіне де отырамыз. Ең алдымен, «Абай» романындағы образдың көбі-ақ, әсіресе, Абайдың өзі, Белинский айтқан «таным бейтаныс» дәрежесіне көтеріле алған. Ақын Абайды әрқайсымыз қалай ұғынсақ, ішкі-сыртқы сипатымен қалай көз алдымызға әкеле алсақ, Мұхтар Абайды сол бейнеде көрсете алды»¹⁰, — деп әділ бағалады.

¹⁰ Мүсірепов Ғ. Қазақстан жазушыларының III съезі. Алматы, 1956, 129-б.

Ф. Энгельс өмір құбылысын зерттегенде бірінші орынға адамдардың мүддесін, тіршілік қажетін қою керектігін атап көрсеткен болатын. Демек, әрбір көркем шығарманың да құндылық қасиеті оның ел өміріне етерлік әсерімен өлшенуге тиіс. «Абай» романдары, басқасын айтпағанда, қазақ оқушысына қажетті екі мәселенің нағыз нанымды жауабын береді.

Соның бірі — Ұлы Октябрь социалистік революциясына дейінгі қазақ ауылындағы тап қайшылығы мен тартысының жайы. Адамзат тарихы тап тартысының тарихы екенін, ол тартыстың әр дәуірде, әр елде түрлі формада болатынын марксизм классиктері ғылыми дәлелдегені белгілі. Революциядан бұрынғы қазақ ауылындағы тап қайшылығын көрсететін еңбектер бізде онша көп емес. Ескі рулық-феодалдық заман көрінісін, үстем тап пен езілуші таптың сан қилы қайшылық тартысын біз «Абай» романдарынан нағыз табиғи, шыншыл, өмірдегідей қалпында оқып білдік. Ұсақ руларға бөлінген қазақ елінің өткен замандағы болмысын «Абай» романдары нақтылы көркем образдар арқылы өзінен бұрынғы және кейінгі шығармалардың қайсысынан да болса анағұрлым кең танытты.

«Абайдың» бірінші кітабындағы жазықсыз өлім жазасына кесілген Қодардан бастап, «Абай жолы» романының екінші кітабында боранда жылқымен бірге үсіп өлгені суреттелген Алтыбай жылқышыға дейін — бәрі де ескі қазақ ауылындағы кедейлер өмірінің жанды суреттері. «Абай жолы» романынан біз ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ халқының барлық өкілдерінің: байдың да, кедейдің де, молданың да, тілмаштың да өмірін таныдық. Феодалдық заманның қатал өкілдері Құнанбайдың, Майбасардың, Төкежанның, Әзімбайдың суық бейнелері де, Абайдың, Дәркембайдың, Базаралының, Ерболдың, Тоғжанның, Әйгерімнің әсерлі суреттері де есімізде. Романнан небір ғажап портреттер, сан қилы мінездер, табиғат көріністері елестейді.

Екіншісі — Абай туралы романдарда қазақ халқы мен орыс халқының арасындағы тарихи қалыптасқан қарым-қатынастың нақтылы жағдайлары шынайы көркемдік шешімін тапты. Жазушы екі халықтың өзара байланысын боямаламай, нағыз өмірдегідей, табиғи қалпында суреттеп берді. Россияның алдыңғы қатарлы адамдарының қазақ даласына игі әсері болғанын «Абай

жолы» романдары дәл, нанымды түрде көрсетті. Эпопеяның төрт кітабында желі тартқан негізгі өзек осылар.

Көркем шығарма өзінің шыншылдығымен құнды. «Абай жолы» оқушы ондағы тартыстардың, оқиғалардың растығына қалтқысыз сеніп отырады. Мұндағы суреттелген оқиғаның бірде-бірінен нанымсыздық, жасандылық сезілмейді. Әрбір деталь, әрбір диалог, не табиғат көрінісі нақ өмірдегідей елестейді. Жазушы өмір шындығын көркемдік шындыққа жеткізудің нағыз өзіндік жолын тапқан.

Ұлы Абай жайындағы романдардың зор табысқа жетуінің сыры — оның нағыз партиялық тұрғыда жазылғандығында. Жазушы төрт кітаптың өн бойында өзінің бағытына берік. Мұның өзі өмір құбылыстарын саралап, тап қайшылығын, әлеуметтік теңсіздікті мейлінше ашық көрсете алатын жанды байланыстарды іріктеп алуға көмектескен.

«Абай жолы» романдары — социалистік реализмнің талаптарына неғұрлым толық жауап бере алатын шығармалар. Мұнда революциядан бұрынғы өмір суреттері мейлінше сара екшелген, шығарманың жетекші идеялары бүгінгі замандастың талғам, талабына толық сай келген¹¹.

Әдебиеттің партиялық болу қажеттігін ұлы көсеміміз В. И. Ленин өзінің «Партия ұйымы және партиялық әдебиет» деген мақаласында негіздеп көрсеткен болатын. Ол партиялық әдебиет социализмнің мүддесіне қызмет ететінін айрықша ескерткен, әдебиеттің ең асыл нысаналарын нұсқаған. Біздің еліміздегі әрбір іс еңбек адамына қажеттілік, пайдалылық жағынан бағаланатыны секілді әдебиет те өзінің берік тұрғысына, халықтың өмірлік мұратын бәрінен де жоғары қоя білгендігіне қарай қымбат.

Мәселе жазушының тарихи, не қазіргі тақырыпты алуында емес, қай оқиғаны болсын партиялық мұнардан суреттеуіне байланысты. Ендеше шығарманың партиялық өткірлігін оның өмір процесін қаншалықты терең, жан-жақты көрсете білгендігінен іздеу керек.

«Абай жолы» романының төртінші кітабымен эпопея аяқталады. Осы төрт кітапты оқыған оқушы жазушы-

¹¹ Қаратаев М. Социалистік реализмнің қазақ прозасында қалыптасуы. Алматы, 1965, 313-б.

мен бірге, романның басты геройларымен бірге ұзақ сапар шегіп, мәрелі жеріне небір кереметті көріп жеткендей.

Эпопеяның ақырғы кітабында қазақ халқының XX ғасырдың бас кезіндегі өмірі суреттеледі. Алдыңғы романдардағыдай мұнда да барлық оқиға өмірдің табиғи ауанынан туып, өсіп, өршіп отырады. Абай сол оқиғаларға әр қилы, әр түрлі араласады. Тағы да Абай бастаған жаңашыл, адамгершілікті ту етіп ұстаған топ пен Оразбайға ерген күллі жуан, содыр, надан ортаның арасындағы бітіспес тартыс барлық шындығымен, қатал заңдылығымен көз алдыңнан өтіп жатады. Бұл кезде Абай қартайған. Оның тамаша ақындық таланты кемеліне келген. Өмірде көрген ұзақ тәжірибесі оны езілген еңбекшілер жағына толық және біржолата шығарады. Абай талай-талай реалистік шығармалар жазады. Ол қазақ ауылындағы тап қайшылығының терең тамырларын түсінеді. Күші, сөзі жеткен жерінде даудың да, жанжалдың да әділ үкімі айтарлық дәрежеге жетеді. Ата ұлы болмай, халық ұлы болуға бұл кезде оның Әбдірахман, Мағауия сияқты балалары да, Дәрмен секілді достары да жарап қалған. Абайдың дәл айналасында жүрген адамдар тобы онша көбеймегенмен, енді Абай секілді әділдік, адамшылық үшін күресуге шығатындар көріне бастайды. Ол, бәрінен бұрын, Семей қаласына кәсіп іздеп келген жатақтар, әр түрлі кәсіпорындарда істейтін жұмысшылар, қайықшылар, жүк тиеушілер т. б. Бұдан былайғы жерде Абай күресетін майданның қанаты кеңі береді. Ендігі тартыс бірде қалада, бірде далада болып тұрады. Қалада Абай өзіне тілектес, бірлігі күшті жұмысшылар ортасын сенім, медеу етеді. Әрине, мұның бәрі романда жалаң алынбай, аса үйлесімді суреттеледі.

Тіршілік үшін күресетін бар еңбекшінің мүддесі бір. Мәселен, даланың қатал заңынан қорғанып, Семейге қашып келген Дәрмен мен оның сүйген қызы Мәкен жүкші Әбеннің үйін паналайды. Қуғыншылар мұны біліп қойып, Дәрмендерді ұстап, байлап алып кетіп бара жатқанда, еңбектес досы Әбеннің соққыға жығылғанын естіп, бір топ жүкші жігіттер өзен жағасына жетіп, жазықсыз тұтқындарды арашалайды.

Романның бірінші тарауында Семей қаласына келген жұқпалы оба ауруының зардабы, қазақтың дін иелерінің

надандығы, ашқарақтығы, еңбекшілердің аянышты тұрмысы айтылады. Оба ауруынан сақтанудың есебін таппай, өлгендердің жаназасына топ-тобымен жиналып, ауруды көптеп жұқтырып, таратып жүрген қараңғы халыққа ақыл айтар кісі жалғыз Абай ғана. Ол қала халқының мүшкіл халін естіп білсе де, одан құтылар жолды білмейді. Енді қайту керек? Абай Семейде тұратын өзінің ежелгі досы Павловтан осындай қысылтаның ақыл, кеңес сұрайды. Ең жақсы ақыл — өлген адамның үйіне топ болып бармау, бір-біріне ауру жұқтырмау екен. Міне, жазушы прогресшіл орыс мәдениетінің пайдалылығын нақ осылай, өмірдің өзінен шығарып көрсетеді.

Бірақ, бұл кеңеске халық құлақ салғанмен, молдалар көне қоя ма? Осы арада бір жағы Абай бастаған Сармолда мен өлімтікке жиналған құзғындай имам, қари, мәзіндер арасында ауыр тартыс басталады. Абай кеңесін тындап, халыққа пайдалы үгіт айтқан Сармолда өлердей өшіккен «бар молданың» қолынан мерт болады. Романда исламның қараңғы халыққа етер зияны өте нанымды, шебер ашылады. Кейін қазақтың кейбір оқығандары мен қожа, молдалары қазақты бір діни орталыққа — муфтиге бағынышты етеміз деп әрекет жасағанда, тағы да халыққа ең әділ, ақылды кеңесті айтқан Абай болады. Абай сол кездің өзінде қазақ халқының тіршілік, өмір мұқтажы немен байланысты екенін данышпандықпен айтып береді. Қазақтың оқығандары мен молдалары «қазақты тәуелсіз ел етеміз, бір дінге қаратамыз» деп жалаңдап тұрған шақта Абай өз кезінің ең қажетті сөзін айта білген. Молдалар қала халқын жиып, олардың «муфтиге қараймыз» деген ризалығын алғалы жатқанда ортасына Абай келіп, барша жұртқа пайдалы кеңесті айтады. «Муфтиге қарауды» үгіттеп жүрген оқығанның бірі Абайды уәжден жеңбек болып: «Діні жоқ ел болмайды! Жақсы елдің бәрінде де дін бар. Діні бола тұрып өнерлі болады. Қараңыз, католиктерге, сіз айтқан орыстың да князьдары, дворяндары, ученылар, поэттері — бәрі де діні бар халықтар», — дегенде, Абай: «Діні бар, бірақ алдама жұртты. Олар өнерлі болғанда дін басыларына бастатып өнерлі болған жоқ! Дін басылармен ашық ой, анық білім басшылары алысып, қарсыласып отырып өнерлі болған! Жақсылық шығады десе, сенің надан еліңнің ортасына әкелгенің

осы ма? Жана буынның зоры болар десем, соры болар сырларын бар ма еді, қазақтың қалтандаған чиновниктері, қаратаяқтары! Байқадым да түңіліп отырмын сенен... Мынадай төрелерден сақ болындар, қазақтың халқы»,— деп мәселеге нағыз еңбекшілердің мүддесі тұрғысынан келеді.

«Абай жолында» бұрынғы романдарда мол суреттелген қаһармандар жаңа қырларын таныта түседі. Абайдың айналасындағы Дәрмен, Көкітай, Баймағамбет сияқты адамдардың әрқайсысының тұлғасы айқындала түскен. Дәрменнің сүйген қызы Мәкен мен Дәмежан — тыңнан жасалған әйел бейнелері.

Романда ру басы, бұзық Оразбайдың бейнесі нағыз типтік дәрежеге жеткен. Оның барлық қимыл, әрекеті, ашу-ызасы, сөзі түгелдей дәл, өз орнына лайық берілген. Ысқырып тұрған жыландай, түсі суық Оразбай ендігі бүкіл тобықты байларының «көсеміне» айналған. Оразбайдың айналасындағы табақтас сойылшылары Есентайдың, Дайырдың т. б. бейнесі де есте қаларлық.

Мәкен қыздың жанжалындағы, көкен елі мен тобықты арасындағы даудағы Абай сөздері оның нағыз адамгершілік асқарын, құлаштаған өз елінің азаматы екенін танытады. Романда Абайдың балалары Әбдірахман мен Мағауия образы жақсы шыққан. Олардың мінез даралығы, адамшылық қасиеттері бір-біріне ешбір ұқсамай, өз табиғатымен жасалған. Кітапта аз суреттелсе де, қайықшы Сейілдің, көкен елінің жігіті Серкенің, жүкші Сейіттің бейнелері тірі адамдай көз алдына келеді.

Романда ХХ ғасырдың бас кезіндегі жалпы әлеуметтік атмосфера, жақындап келе жатқан орыс революциясының сарыны сезіледі. Абайдың досы Павловтың образы да өзінің шындығына сендіреді.

Шығарманың бір тарауы Әбдірахманның Верныйға қызметке ауысу жағдайын суреттейді. Кітапта Жетісу өлкесінің сұлу табиғатының суреті бар. Верныйда Әбдірахманға, Мағауияға Жамбыл ақынның келіп жолығуы да аса қызықты. Жамбылдың сөздерінен, өлеңдерінен оның зор ақындық таланты, өжет мінезі елес береді. Сонымен М. Әуезовтің «Абай жолы» романының соңғы кітабы да жұртшылықтың күткеніндей шыншыл, көркем шығарма болып шыққан. Сонау ХІХ ғасырдың дәл ортасынан бастап көрінген Абай тұлғасы, қазақ елінің экономикалық, әлеуметтік шындығы, бірте-бірте

шарықтап, өсіп барып, сан қилы тағдырлармен, тартыстармен оқушыны таныстыра, аралата келіп эпопея Абай өлімімен аяқталады. Оқушы қазақ халқының жарты ғасырлық өміріне саяхат жасағандай, зор рухани қазына тапқандай болады. Бір-біріне ұқсамайтын сан түрлі мінез, портрет, ойлы, көркем сөздердің ұшан-теңіз байлығы бірде-бір толастамай, тұтас ансамбльдей көркем дүние болып шыққан.

Жазушының ұзақ жылдық үлкен еңбегі бүкіл оқушы жұртшылыққа Абай тұлғасын, Абай заманын, қазақ халқының жарты ғасырлық өмірін ғана танытып қойған жоқ, ол туған халқына барлық талантын, өмірін бағыштап кеткен ұлы Абайға деген халық ескерткішін орнатты.

«Жақсы кітапты оқып шықсаң, жақсы дос тапқандай боласың» деп шығыс даналығы айтқандай, «Абай жолын» оқып шығып болған соң, ұлы ақын жайындағы эпопеяға түгел көз жібердік. Біздің одан алған рухани азығымыз, ақыл-кеңесіміз, эстетикалық рақатымыз, үйренген тағылымымыз көп екен. Абай өмірін қайта жандандырып, халқымыздың бай мәдениетін, шытырман тағдырын тұтас қалпында кең, терең, толық суреттегені, теңдесі жоқ көркемдік ескерткіш орнатқаны үшін суреткерге ел алғысы шексіз.

VIII

Табиғаттың теңдесі жоқ тамаша көріністері адамды әрдайым ынтызар етіп, қашан да жарастығымен, келісім-келбетімен сүйсіндіре бермек. Көркем әдебиеттің кесек туындылары да осыған ұқсас. Шымырлап жатқан мұхит суындай тереңіне бойлау қиын, сан түрлі сыр-сипатын саралап айтып, сарқып сөйлеу мүмкін емес.

Данқы әлемді аралаған алып суреткер Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы өзінің ғажайып көркемдігімен қазақ әдебиеті тарихынан оқшау озық орынға ие. Онда ерте замандағы қазақ елінің шындығынан айтылмай қалған ақиқат, ескерілмеген елеулі мәселе жоқ секілді. Қазақтың оқушы қауымы бұрын көп кітаптан, сан шежіреден, қалың-қалың зерттеулерден таппаған дерек, маңызды мәліметті осы романдардан алып еді.

Әдебиет тілінің қоры бір қалыпта мәңгі-бақи қалып қоймайтыны мәлім. Ол да қоғаммен бірге өседі, жаңа

сипаттар ашады. Әдеби тілдің көркеюіне, баюына қаламгерлер қызметі зор болмақ. Бұның растығын М. Әуезов шығармаларынан айқын көреміз. Қазақтың бұрынғы-соңғы туған көркем шығармаларын, ауыз әдебиетін қанық білген, өз елінің тарихын, тұрмыс-салтын, мінезін, үрдісін терең түсінген, көркем әдебиеттің әлемге әйгілі жәдігерлерімен жақсы таныс жазушы кейде ескірдіге, кейде ұмытылдыға саналып келген сан түрлі сөзді іске жаратты. Әдебиет тілін айрықша өсірді. «Абай жолы» эпопеясы — көркемдік кемелдіктің, мазмұн байлығының, тіл тапқырлығының озық үлгісі. Қазақ әдебиетінің қазіргі таңдағы жетістігі де, кемшілігі де осы эпопеяға салыстырылып өлшенетін болды. Қазақ тілін Әуезовше білу, өмір шындығын Әуезовше табиғи шебер суреттеу жас авторлардың да, жасамыс жазушылардың да алдындағы асқар асу болып саналады.

Көркем шығарманың қымбат қасиеті өмір шындығын жаңаша танытуына байланысты. Абай туралы романдарда бейнелі тілмен сенімді баяндалған замана шындығы мол. Әдетте, белгілі бір дәуір, халық не қаһарман туралы айтылған жалаң тұжырым оқушыны иландыра қоймайды, рухани дүниесін байытпайды. «Бір кезде байлар үстемдік еткен, олар кедейлерді қанаған» десек, үлкен бір шындықты айтқандаймыз. Бірақ көркем әдебиетке бұл секілді жалаң баяндау жүрмейді. Шығарма құдіреті — өмір құбылысын көркем бейнемен көрсетуінде. Суретпен берілген шындық қана оқушының көкейіне қонады, тіршілік сырларын жаңаша танытады. Көркем әдебиеттің өзгеше сиқырлы, нәзік сипаты да осында.

Қазақтың ертеде өткен шонжар байлары бұқараны қандай тәсілмен қанағанын біз «Абай жолы» эпопеясынан тұңғыш рет толық ұғындық. Қазақ әдебиетінің тәжірибесінде үстем тап өкілдерін қолдан құбыжық етіп, бір беткей, нанымсыз көрсету машығы да болған. Көркемдік сурет орнына жалаң ансарды тікелей ұсыну көп еді. Қаһарманның жақсылығы да, жамандығы да характер шындығынан, әлеуметтік ортадан, іс-әрекеттен, тартыстан табиғи таралмай, бірыңғай тізілген жерде шындық толық ашылмақ емес.

М. Әуезов романдарында еңбекші халықты қан қасатқан қайырымсыз қанаушылар нағыз өмірдегідей шыннайы қалпында бейнеленген. М. Әуезов төрт романының бірде-бір жерінде ұнамсыз кейіпкерге алдын ала айдар

тағып, ұнамсыз етіп көрсетуге асықпайды. Ол кесек-кесек өмір оқиғаларын асырмай да жасырмай баян етуші, сабырлы да салмақты шежіреші секілді. Эпопеяның өн бойында көрініп отыратын азулы топ — үстем тап өкілдері өздерінің болымсыз пысықтығын, нәрсіз арманын, көріксіз келбетін істеген ісімен, ойлаған ойымен байқатады. Қыр қазағын бір шыбықпен айдаған Құнанбайлар сырт қарағанда қанша қаһарлы көрінгенімен, іс жүзінде мансап пен құлқынның құлы, өзі билеген еліне жақсылық жасай алмаған, артына бітпес дау, сөнбес өрт қалдырған қасқыр мінезділер.

«Абай жолынан» қазақ халқының өткендегі әлеуметтік өмірі қаншалықты қиын болғандығын ақиқат аңғарамыз. «Жұт жеті ағайынды» деген сөз бар. Ертеде қазақтың еңбекші бұқарасының сыбағасына тиген қырсықтың есебі жоқ секілді. Октябрь революциясына дейін біртұтас ұлт ретінде бірлесіп, қалыптасып үлгірмеген, түрлі кәсіпке үйренбеген халықтың мәдени кенжелігін, қараңғылығын ел бүлігі — пысықтар, алаяқ арамзалар әбден пайдалана білген. Олар ру мен руды әдейі шағыстырып, намысын қоздырып, ел ішін толастамас тартысқа толтырған. Халықты қараңғылықта, ыдыраңқылықта ұстап, өнер-білімге өрлеуіне көп кедергілер келтірген. Қазақтың ертедегі ел билеушісі деген кім? Ол, ең алдымен, түйені түгімен жұтса да қанағат етпейтін ашқарақ, қорқау, надан, дүниеқоңыз жан. Қазақтың ол кездегі «бақ қонған» әкімдері табанының бүрі жоқ, жалтақ, екі жүзділер. Олар, Абай айтқандай, күштілер алдында шыбындап, әлсіздің сөзін салғыртсып, қырындап шала ұғатындар. Халқыма жақсылық жасайын деген игі тілек, жалпы елге керек ортақ ой, арман оларға мүлде жат.

Шынында да, патшалық отарлау саясаты қазақ арасынан шыққан әкімдердің өзгеше бір типін тудырған ғой. Сахараны билеген патша чиновниктерінің бір «тапқырлығы» таң қаларлық. Олар ел сөзін айта алатын адамдарды ешқашан істің басына қоймайды. Әділетсіздікті көзге шұқып көрсеткен азаматтарды кертартпа, елдің жауы, бүлікшіл атандырып, мерт қылып, немесе көз көрмесе құрдымға айдаттырып жіберетін болған. Базаралы секілді ар-ұяты бар, өжет қызу қанды ерлердің өмір бойы көретіні қуғын-сүргін еді. Жымысқы, тәжірибелі, көззап әкімдер мансап, лауазым үшін халқын

сипаттар ашады. Әдеби тілдің көркеюіне, баюына қаламгерлер қызметі зор болмақ. Бұның растығын М. Әуезов шығармаларынан айқын көреміз. Қазақтың бұрынғы-соңғы туған көркем шығармаларын, ауыз әдебиетін қанық білген, өз елінің тарихын, тұрмыс-салтын, мінезін, үрдісін терең түсінген, көркем әдебиеттің әлемге әйгілі жәдігерлерімен жақсы таныс жазушы кейде ескірдіге, кейде ұмытылдыға саналып келген сан түрлі сөзді іске жаратты. Әдебиет тілін айрықша өсірді. «Абай жолы» эпопеясы — көркемдік кемелдіктің, мазмұн байлығының, тіл тапқырлығының озық үлгісі. Қазақ әдебиетінің қазіргі таңдағы жетістігі де, кемшілігі де осы эпопеяға салыстырылып өлшенетін болды. Қазақ тілін Әуезовше білу, өмір шындығын Әуезовше табиғи шебер суреттеу жас авторлардың да, жасамыс жазушылардың да алдындағы асқар асу болып саналады.

Көркем шығарманың қымбат қасиеті өмір шындығын жаңаша танытуына байланысты. Абай туралы романдарда бейнелі тілмен сенімді баяндалған замана шындығы мол. Әдетте, белгілі бір дәуір, халық не қаһарман туралы айтылған жалаң тұжырым оқушыны иландыра қоймайды, рухани дүниесін байытпайды. «Бір кезде байлар үстемдік еткен, олар кедейлерді қанаған» десек, үлкен бір шындықты айтқандаймыз. Бірақ көркем әдебиетке бұл секілді жалаң баяндау жүрмейді. Шығарма құдіреті — өмір құбылысын көркем бейнемен көрсетуінде. Суретпен берілген шындық қана оқушының көкейіне қонады, тіршілік сырларын жаңаша танытады. Көркем әдебиеттің өзгеше сиқырлы, нәзік сипаты да осында.

Қазақтың ертеде өткен шонжар байлары бұқараны қандай тәсілмен қанағанын біз «Абай жолы» эпопеясынан тұңғыш рет толық ұғындық. Қазақ әдебиетінің тәжірибесінде үстем тап өкілдерін қолдан құбыжық етіп, бір беткей, нанымсыз көрсету машығы да болған. Көркемдік сурет орнына жалаң аңсарды тікелей ұсыну көп еді. Қаһарманның жақсылығы да, жамандығы да характер шындығынан, әлеуметтік ортадан, іс-әрекеттен, тартыстан табиғи таралмай, бірыңғай тізілген жерде шындық толық ашылмақ емес.

М. Әуезов романдарында еңбекші халықты қан қасқан қайрымсыз қанаушылар нағыз өмірдегідей шыннайы қалпында бейнеленген. М. Әуезов төрт романының бірде-бір жерінде ұнамсыз кейіпкерге алдын ала айдар

тағып, ұнамсыз етіп көрсетуге асықпайды. Ол кесек-кесек өмір оқиғаларын асырмай да жасырмай баян етуші, сабырлы да салмақты шежіреші секілді. Эпопеяның өн бойында көрініп отыратын азулы топ — үстем тап өкілдері өздерінің болымсыз пысықтығын, нәрсіз арманын, көріксіз келбетін істеген ісімен, ойлаған ойымен байқатады. Қыр қазағын бір шыбықпен айдаған Құнанбайлар сырт қарағанда қанша қаһарлы көрінгенімен, іс жүзінде мансап пен құлқынның құлы, өзі билеген еліне жақсылық жасай алмаған, артына бітпес дау, сөнбес өрт қалдырған қасқыр мінезділер.

«Абай жолынан» қазақ халқының өткендегі әлеуметтік өмірі қаншалықты қиын болғандығын ақиқат аңғарамыз. «Жұт жеті ағайынды» деген сөз бар. Ертеде қазақтың еңбекші бұқарасының сыбағасына тиген қырсықтың есебі жоқ секілді. Октябрь революциясына дейін біртұтас ұлт ретінде бірлесіп, қалыптасып үлгірмеген, түрлі кәсіпке үйренбеген халықтың мәдени кенжелігін, қараңғылығын ел бүлігі — пысықтар, алаяқ арамзалар әбден пайдалана білген. Олар ру мен руды әдейі шағыстырып, намысын қоздырып, ел ішін толастамас тартысқа толтырған. Халықты қараңғылықта, ыдыраңқылықта ұстап, өнер-білімге өрлеуіне көп кедергілер келтірген. Қазақтың ертедегі ел билеушісі деген кім? Ол, ең алдымен, түйені түгімен жұтса да қанағат етпейтін ашқарақ, қорқау, надан, дүниеқоңыз жан. Қазақтың ол кездегі «бақ қонған» әкімдері табанының бүрі жоқ, жалтақ, екі жүзділер. Олар, Абай айтқандай, күштілер алдында шыбындап, әлсіздің сөзін салғыртсып, қырындап шала ұғатындар. Халқыма жақсылық жасайын деген игі тілек, жалпы елге керек ортақ ой, арман оларға мүлде жат.

Шынында да, патшалық отарлау саясаты қазақ арасынан шыққан әкімдердің өзгеше бір типін тудырған ғой. Сахараны билеген патша чиновниктерінің бір «тапқырлығы» таң қаларлық. Олар ел сөзін айта алатын адамдарды ешқашан істің басына қоймайды. Әділетсіздікті көзге шұқып көрсеткен азаматтарды кертартпа, елдің жауы, бүлікшіл атандырып, мерт қылып, немесе көз көрмес құрдымға айдаттырып жіберетін болған. Базаралы секілді ар-ұяты бар, өжет қызу қанды ерлердің өмір бойы көретіні қуғын-сүргін еді. Жымысқы, тәжірибелі, кәззап әкімдер мансап, лауазым үшін халқын

сатудан тайынбайтын, байлық, пайда үшін ар-намысты құрбандыққа шалатындарды тани қоятын. Олардың мұндай қулық-сұмдығы еңбекші бұқараға, момын көпшілікке мәлімсіз болып қала береді. Патшалық билеушілер қиянат, зорлығын жанды қуыршақтар: болыстардың, тілмаштардың, билердің қолымен жүргізген. Шын адамдық дегеннен түсінігі жоқ талай-талай азғындар «түлкі заманға тазы болып қосылған», амалдап күн көруді кәсіп еткен. Қазақтың басындағы зор қырсық солар еді. Олар өздерінің арзандығына, халық мүддесінен мүлде қиғаш тұрғандығына қарамастан, ел атынан өкілдік алып сөйлеуге праволы болды. Ел ішіндегі алауыздықтар мен жанжалдарды қолдан қоздырып, даудамайды өздері тудырып, ақырында мәселені өздері шешкен болып көрініп, параға қарық болады екен. Осындай өнегесіздік, жоғарыдан басталған заңсыздық ел ішінде неше алуан бақытсыздық тудырған.

Ғасырлар бойы қазақ халқының санасын уландырып келген қожа-молдалардың, дүмше діндарлардың тигізген лаңы да Әуезов романдарында кең суреттеледі. «Абай жолының» соңғы кітабында бұл мәселе, әсіресе, жақсы қамтылған. Дін қазаққа сор болғанын, ол қараңғы халықты қанаудың бір амалы екенін жазушы бейнелеп көрсетеді. Семейде оба ауруы тарап, халық жаппай қырылып жатқан кезде молдалар өздерінің тойымсыз ашқарақтығын, дүлей надандығын әшкере етіп алады. Олар халықты аман сақтауға ақыл таба алмайды, «өлімді жерде молда семіредінің» барынша ақиқат екендігін аңғартады. Қазақтың қараңғы молдаларының зияны есепсіз көп болғанын, олар халыққа соқыр сенім, тоғышарлық қана таратқанын жазушы жеріне жеткізе әшкере-елейді.

М. Әуезов романдарынан қазақ халқының жарты ғасыр ішіндегі мол шындығы елес береді. Халықты қасіретке ұшыратқан кеселдердің қай-қайсының да сыр-сипатын автор ақтарып ашады, үкім айтады. Ол еш жерде де жалаң түсіндірмеге салынбаған. Күллі қорытындыны оқушының өзі-ақ шығарарлықтай етіп, оқиғаны табиғи ақиқат баян етеді. Қазақ халқының көркемдік дамуына бұл романдардың қосқан үлесі зор. Оқушының көкейінде жүрген көп сұрауға Әуезов қанағаттанарлық жауап бере білді. Ел өмірін тамыршыдай басқан азамат жазушы халық басына түскен қыруар ауыртпалық-

тың себебін, қайшылықтардың терең сырын көрсетіп берген.

«Абай жолы» эпопеясының бір жерінде сол кезде қазақ арасында өршіп кеткен арызқойлықтың жайы, оның көбею себебі айтылады. Семейден әдейілеп келген бір чиновник қаптаған арыздарды көріп дал болады. Арыздардың айтуына қараса, шағымшының бәрі де қой аузынан шөп алмайтын момындар сияқты, жазықсыз жапа шегіп жүрміз деп жазады. Бір арыз емес, бар арыздағы ақуал осындай. Кегімізді әпер, есемізді қайтар дейді. Дұшпанда кегі кеткен қандай мүсәпір бұлар? Мол арыздың қайсысы шын, қайсысы жалған? Көлденең кісі кесіп шешім айта алмастай бір машақат. Әлгі арыздарды қарауға келген чиновник Абайдан: «Қазақ неге арызқой? — деп сұрайды. Оның жауабын елінің жанашыр перзенті Абай айтпаса, басқа ешкім көрсете алмайды. Абайдың өз басы да үстінен жазылған көп ғайбаттан запы шеккен адам. Сонда Абай не дейді?

Арызқойлықты азайту үшін істі қарайтын әкімдер қара қылды қақ жарған әділ болуға міндетті. Жалған арыз жазғандар жазалануы керек, зорлық, қылмыс жасағандар жауапқа тартылуы тиіс. Міне, сонда ғана іс оңына баспақ. Өтірік ғайбаты үшін жазалы болатынын анық білген адам жалған арызға аяқ баспаса керек. Бүгінгі жегені ертең қылмыс боп табылатынын сезген жемқор да аяғын тартып жүретін болады. Қысқасы, әділетсіздікті жою үшін әділ үкім керек. Ол жоқ жерде арызқойлық пен өзара жауласу жойылмайды. Дұрысты қисық етіп, қылмыстыны ақтап шығатын чиновниктер отырғанда дау да толастамайды, шағым да сарқылмайды.

Ең тамашасы — Абай қазақ бұқарасы арызқой болмақ түгіл, өз правосын түсініп жетпеген қауым екенін, оны арызқой атандырып жүрген тыюсыз кеткен, ат төбеліндей белсенділер ғана екенін дәлелдейді.

Біреудің үстінен арыз жазатындардың бәрі бірдей дау қуалаған, әділетсіз алаяқтар болмауы да мүмкін. Ендеше, олар неге жалғанға аяқ басады, неге өтірік дәлелдер келтіреді? Мұның да сырын Абай ашық көрсетеді. Әділетсіз, бұрма билерге халық сенбейді, шын жазалының жауапқа тартылатынына көзі жетпейді. Сол үшін кейде арызға өтірік қосылып кетеді, қылмыс саны қолдан көбейтіледі. Арыз иелері жауымызды қайтсек

құлатамыз дегенді ғана ойлайды. Ертең өзіміз ұятқа қалармыз деп сескенбейді. Ал сол қап-қап арыздың ішінде шын мүсәпірлердің адал шағымдары көміліп қала береді. Әкімдерде әділдік болмаса, елде тыныштық жоқ, дау-тартысқа толас жоқ. Ондай жерде арыз жазуды, бірін-бірі жалған жамандауды ешкім де ұят санамайды...

Ал патшалықтың әккі болған әкімдеріне даудың үдегені жақсы. Олар бір-ақ ауыз сөзбен шешетін мәселені әдейі ұзартып, қолдан қиындатып, сан адамды шырғаланға салады. Қылмыстыны пара алып қоя береді, жабықсызды кінәлайды. Занды күн сайын, сағат сайын бұзып отырып, «арыз неге көп» деп таңдануға болмайды. Абай өз тұсындағы үкімдарлар қазақ кедейінің мұқтажын білмейтінін, олардың халықпен байланысының жоқтығын айтады. Қазақ арасындағы жіктің, ру таласының сырын терең білетін және мәселені адал шешетін билердің алдына жалған сөйлеп, біреуді нақақ жамандауды кәсіп еткен жылпостар бара алмайды, — дейді. Істі өз түсінігімен шешпей, басқа біреулердің айтуымен қарайтын әкімдер елдің соры, зор бақытсыздық дегенді білдіреді.

«Абай жолының» даңқы Қазақстаннан асып, бүкіл Совет Одағының көлеміне көтерілген. Қазір бұл эпопея қырықтан астам тілге аударылып, дүние жүзілік оқушының да игілігіне айналып отыр. М. Әуезов шығармасы барлық елдерде де зор абырой-атаққа ие болып келеді. Мұны көптеген елдердің көрнекті адамдарының айтқан лебіздерінен де аңғаруға болады.

Францияның атақты жазушысы Луи Арагон М. Әуезов туралы: «Романист, драматург, сценарист, лингвист, қазақ тіліне Гоголь мен Шекспирді аударушы Әуезов совет жазушыларының бірінші қатарында... Эпикалық «Абай» романы... XX ғасырдағы ең мәнді романдардың бірі» (Біздің Мұхтар, 1976, 123-б.). — деп жазды.

Қазақтың ұлы жазушысы жайында әлемнің әйгілі әдебиет, мәдениет қайраткерлері білдірген лебіздің әдемі тізбегі «Біздің Мұхтар» атты (1976) естеліктер жинағына топталған. Сөз ретіне орай сондай қымбат пікірлердің бірнешеуін келтіріп өтуіміз лазым.

Андре Стиль былай деп жазады: «Абай жолы» эпопеясы — көп қырлы советтік әдебиеттің тамаша үлгісі, сонымен қатар ол социалистік реализм көркем әдебиет-

тегі романтика атаулыны, поэзия біткенді жүдетіп, жұтатады деген құрғақ теорияға айбынды жауап. Мұхтар Әуезовтің романы, ең алдымен, поэзия сазына толы, сиқырлы сұлу, алыс жағалауға жетелейді...» (124-б.).

Ал Альфред Курелланың мына тұжырымдары «Абай жолының» ғажайып қасиеттерін тереңдеп түсінуге септеседі. «...Сіз әлі «Абайды» оқыған жоқпысыз? Онда сіз мүлдем ештеңе оқымағаныңыз. Бұл — таңғажайып, бұл — керемет! Далаға жан бітіп, дүние алғаш жаралғандағы мөлдір табиғатымен, бар тіршілік тынысымен, тәуелсіз тұлғалы жандарымен сіздің көкірегіңізге кеп орнайды. Олардың бойындағы қызулық пен құмарлық қандай, дәл Шекспир суреттеген бейнелердің өзі! Сіз сол дәуірді көзіңізбен көргендей айна-қатесіз танысыз. Ешбір ғылыми еңбек мұндай дәл жеткізіп бере алмайды. Қандай тұнық поэзия. Проза формасымен басылған осынау қалың-қалың екі томның өн бойында бір жол қарасөз болсашы...» (125-б.).

Еліміздің ірі суреткерлерінің, М. Әуезов творчествосын жақсы білген, жан-жақты таныған замандас әріптестерінің бағалары мен тұжырымдары ерекше құнды. Бұлар қазақ жазушысының көркемдік тәжірибесі көп ұлтты совет әдебиетін байыта түскенін ерекше ілтипатпен атап көрсетеді.

Совет әдебиетінің қарт қайраткерлерінің бірі — К. Федин роман-эпопеяның ұлттық ерекшелігі күшті екеніне баса назар аударады. «...Ұлт туралы толық та тұтас түсінікті бізге жазушының өнері береді... Мен жас кезімде Қазақстанның даласында тұрдым да, сол кездегі көшпенді қазақтарды көп көрдім, алайда тек Мұхтар Әуезов қана өзінің «Абайымен» менің қазақ халқы туралы білігімді толықтырды, мен енді ғана хош иісті самал ескен даланың жұпар ауасын жұтып, қазақ боп кеткен тәрізденемін...» (13-б.).

Мұхтар Әуезовтің досы, «Абайдың» аудармашысы, орыс әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі Леонид Соболевтің берген білгір талдаулары да назар аударарлық. «...Мұхтар Әуезовтің «Абайы» бұл нағыз роман, басқаша айтқанда, өмірдің тұтас қыртыстарын қопарған, тұрмыстың, адамдар арасындағы құштарлықтың, махаббат пен өшпенділіктің айқын бояулы картиналарын жасаған және ең бастысы, есте қаларлық жарқын образдар арқылы халық тарихының өмірлік процестерін жинақтаған,

құлашы кең кітап. Бұл романды мен соншалықты рахаттанып аудардым. Образдарының бедерлілігі мен әсемдігі, тілінің айқындығы мен бояуы терең поэтикалық сезім — осының бәрі қажетті сөздерді сарыла, сарғая іздеуге мәжбүр ете тұрса да, қуанышты болды; мені тағдыры өзіме көптен жақын да қымбат болып кеткен қазақ әдебиетіне деген мақтаныш сезімі билеп алды» (16-б.).

Белгілі орыс совет сыншысы Корнелий Зелинский М. Әуезов творчествосының әлемдік мәніне тоқталып, толғана пікір айтқандардың бірі. «Әдебиеттің, — дейді ол, — қазіргі шеберлік сырларын шебер меңгерген, халық жан-дүниесінің нәзік қыр-сырын қапысыз жеткізген, қазақ халқының эпосы саналатын «Абай жолы» сынды қоғамдық-психологиялық романды миллиондаған халқы бар шығыстың қай елінен кездестіре аламыз? Туған халқының тарихи қозғалысын адамзат өміріндегі жаңа дәуірмен ұштастырар осынша бірегей «материалды» кесек полотноға айналдыру сыйын өмір басқа қай жазушыға тарту қылып тартты? Мұхтар Әуезов осы романындағы кейіпкерлерді бүгінгі күнге шейін жалғастырып, коммунизмнің тууы мен қалыптасуы кезеңінің «адамдар комедиясын» жасауды бекерге жобалаған жоқ...» (32-б.).

1957 жылы М. Әуезовтің туғанына 60 жыл толғаны қазақ халқының үлкен мәдени мерекесі ретінде тойланып өтті. Жазушыны азаттық сүйгіш адамзаттың алдыңғы қатарлы өкілдері құттықтады. Қазақ халқының өмір шындығын барша әлемге танытқан тамаша жазушының даңқы қаншалықты алысқа кеткенін жұртшылық көрді. Түріктің үлкен, революционер ақыны Назым Хикмет М. Әуезовке жолдаған телеграммасында: «Туысқан қазақ халқының ұлы перзенті Мұхтар Әуезұлына ұзақ өмір тілеймін», — деп жазды.

Көрнекті орыс қаламгерлерінің Абай туралы романдарға берген бағасы атап көрсетуге лайық. Шындығына келгенде, Әуезов кітаптарының нағыз әділ бағасын тұңғыш рет айтқан да орыс жазушылары екенін есте тұтуымыз парыз. Всеволод Иванов бұл романның соңғы екі кітабы жазылып бітпеген кездің өзінде-ақ: «Сайып келгенде, бұл әдеби зор құбылыс. Мен мұны ұлы туынды деуден тартынбас едім... Мұхтар Әуезовтің «Абай» романы — қазақ мәдениетінің қарыштап өскенін ғана емес,

сонымен бірге жазушының ғажайып, сазы мол роман тудыруы, біріне-бірі мүлде ұқсамай, айрықша тұратын сан алуан бейнелерді, халық бұқарасы қозғалысын суреттейтін үлкен полотно жасап, адамгершілікке, адамды қадір тұтатын сенімге толы роман жазуы оның өзінің де өскендігін, өнерін үстей түскенін көрсетеді» (23-б.), — деген еді. Орыс халқы білімдар азаматының ортақ лебізі бұл.

Тағы бір жазушының сөзін келтірейік. Қазақ әдебиеті мен көркемөнерінің Москвада өткен онкүндігіне арнаған мақаласында Николай Тихонов та «Абай жолын» айрықша атады. «Қазақ жазушыларының кітаптарын алып қараңыз. Ең алдымен, Мұхтар Әуезовтің қазақ халқының ағартушысы Абай туралы эпопеясын — үлкен, нақышты, тамаша эпопеяны алып көріңіз. Сіздің көз алдыңыздан қазақ халқының өмірі өтіп жатады, сіз сол халықпен бірге сахараны аралайсыз, сіз ауылдарда тұрып, қаһармандардың мұңды, қиын, ауыр жан толғаныстарын танысыз» — деді Н. Тихонов. Орыс совет драматургі Н. Погодин М. Әуезовті «Шығыстың Шолоховы» деп атады.

Еліміздегі туысқан халықтар әдебиетінің өкілдері де Абай туралы романдарды жер жүзілік асыл шығармалар қатарында санайтынын бір ауыздан білдіреді. «Абай жолына» шын сүйсінгендігін, одан өшпес ләззат алғанын мақтанышпен айтады.

Көптеген жазушылар «Абай жолын» өздеріне өнеге, шеберліктің шыңы деп бағалайтынын айтады. Оларға кең тоқталып жатпай, бір-ақ мысал келтірсек дейміз. Азербайжанның әйгілі жазушысы Мырза Ибрагимовтың мына сөздері ұлт республикалары жазушыларының көбінің пікірімен үндеседі: «Әдебиетте бағзы бір шығармалар болады, — өзіндік дербес бітім, бір өзіне ғана біткен ұлттық ерекшеліктері мен тарихи өркендеу өзгешеліктері бар, бүтін бір халықтың тұлғасын көз алдына әкеліп көрсететін шығармалар. Мұндай шығармалар оқушының жүрегіне сәулетті сезім нұрын құяды, басқа ондаған кітаптардан ала алмайтын көл-көсір білім береді. Олар өздерін жасаушыларға деген ыстық ризалық сезімін туғызып, көпке дейін көкейіңнен кетпейді. Көп ұлтты совет әдебиетін тудырушы асыл жандардың қатарында төрден орын алып біздің қымбатты досымыз Мұхтар Әуезовтің «Абай» романы менің ой-санама дәл осылай кірген» (78-б.).

М. Әуезов шығармаларына шетел сыншыларының бағасы мен пікірлерінің өзі жеке кітап болып шыққанын (1971) ескертсек те, эпопеяның өшпес қасиеті, күллі адамзат қауымына игі ықпал еткені танылады.

Ұлы суреткер Мұхтар Әуезовтің тамаша туындысы бүкіл әлем жұртшылығының биік бағасына ие болуы — совет заманында өркені өскен қазақ халқының әлемдік мәдениетке қосқан елеулі үлесінің нышаны.

Дос пейілмен, адал жүрекпен алуан жазушының көңіл төрінен шыққан шыншыл, терең ойлар қатарын дәуіріміздің даңқты суреткері Шыңғыс Айтматовтың сөздерімен көмкергіміз келеді. «...Мұхтар Әуезов мен үшін алыстан мұнартқан әлде бір академиялық тұлға десем, әрине, ағат айтқаным: өзім көріп, өзім білгендер ішіндегі ең ұлы суреткер десем, мұным да жалпылама сөз. Мұхтар Әуезов маған әкедей қамқор болған кісі... Өз басым өзге елге сапарға шығып, өзге жұрттың табалдырығын аттай қалсам, әрқашан қасиет тұтып, өзіммен бірге қастерлеп ала жүретін екі түрлі ұлттық асылым бар: бірі — «Манас», бірі — Мұхтар Әуезов... Қазақ пен қырғыздың тілдері домбыраның қос шегі секілді өзара жақын және үндес, сондықтан Әуезовтің кітаптарын біздер екі тілде бірдей құмартып оқимыз. Әуезовтің құдыретті талантынан туған тамаша шығармалар даланың ақ арай таңындай жайнап, қазақ халқымен қатар қырғыз халқын да шүлен шұғыласына бөледі. Әуезов өзінің күллі жан жалыны мен шалқар шабытын түгел жұмсап, қазақ халқының тағдырын суреттеп көрсеткен болса, мұның өзі бауырлас қырғыз халқының тағдырын қоса суреттеп көрсеткені деп білу керек... Көшпелі көне дүниенің күйреуі қарсаңындағы кезеңді шындықты кең ойлап, халық тағдырын терең толғап, сол арқылы біздің кім екенімізді, жаңа өмірге қалай және немен келгенімізді тану, таныту тәрізді адам айтқысыз ауыр және күрделі міндетті Мұхтар Әуезов бір өзінің мойнына жүктеп алды... Суреткер қажеті мен халық қажетінің мұншалық әсем ұштасуы орыстың «Тынық Донының» тууы тәрізді Әуезов қаламынан ғаламат толқын боп төгілді де, қазақтың халықтық эпопеясының кең арнасында кемерлей шалқып жатты...»¹².

¹² Біздің Мұхтар. Алматы, 1976, 71-72-б.

II тарау

ШЕБЕРЛІК СЫРЛАРЫ

I

Өзінің өлмес шығармаларымен қазақтың жаңа жазба әдебиетін шырқау биікке көтерген Абай Құнанбаевтың мұрасы халқымызға қастерлі аса қымбат қазына болып саналады. Ақынның асыл туындыларында көтерілген өмірлік, адамдық мәселелердің молдығы сонша — қанша ыждағаттанып оқысаң да түп-тереңіне жету, таусып тақырлау мүмкін емес секілді. Абай өсиеттері мен ұлағатты сөздері әр заманда өзінің өзгеше жаңа қырымен құлпыра түсетін, ескірмейтін ереже, көнермейтін қағида тәрізді. Солардың ішінен ақынның адам мінезін түзеуге, пейілін жақсартуға бағытталған ғибрат нақылдары ерекше мәнді екендігіне де күмән болмаса керек.

Барлық өмірін халқының бақыты мен бірлігі жолында қызмет етуге бағыштаған Абайдың заманында есті, арлы адамды шерлендірер, қасірет шектірер сорақылық пен сұмдық көп еді. Өмірді революциялық жолмен өзгертудің тәсілін танымаған Абай бойындағы рухани қуатын көркем, келісімді сөзбен елге насихат, нақыл айтуға жұмсады. Абайдың он өлеңінің тоғызы әлеуметтік сырқаттарды сынауға арналатыны, күйініш араласпаған, жайдары жаздай жадыраңқы жаратындысы тым аз кездесетіні осыдан. Бірақ бұл белгілеріне қарап, Абай уайым мен үмітсіздік жыршысы деп қарауға болмайды. Оның ызасы мен наласы қажырлы, сергек, зерек адамның белсенді үгіті, беделді тұжырымы болып таралған. Болашаққа үлкен сенім артқан адам ғана өмірді жақсартуға арналған жігерлі, ұятты сөздер таппақ. Абай өлеңдерінде де, қарасөздерінде де өзі өмір сүрген заманның жағымсыз мінездерін көп айтқаны рас. Мәсе-

ле оның мін мен мұнды қай мұнарадан қарап толғағанында ғой.

«Іші толған у мен дерт» Абай өзінің шығармаларында өмірдің ұнамсыз құбылыстары көбірек тізіліп, тілден зары төгілгенін келешек қауым қалай пайымдар екен деп те ойланған сияқты. Күллі саналы тіршілігіне, дүниеге көзқарасына талдау жасаған кемел өлеңдерінің бірінде ақын алдағы бейтаныс буын өкілдеріне сырын жасырмай баян еткен. Ол өзінің шын көксеген арманына жете алмаған себебін жан-жақты сипаттай келіп, өскен ортасы мен кешкен күйін:

Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым кінә
қойма,—

деп түйіндейді. Абайдың көп өлеңдерінде талай рет таңбаланған түпсіз дүлей топастық пен тоғышарлық, жауыздық пен жамандықтың зілі мен салмағын шолғанда әлгі сөздердің ақиқат қорытынды екендігіне кәміл ден қоямыз.

Сонымен Абай неден жиренді, неге сүйсінді? Ақын сөз еткен адамгершілік мұраттарының бізге үлгі-өнегесі қандай? Бұл мәселелерді ақынның өз лебізімен ұқтыру ұтымды. Абайдың сын садағына ілінген кесепаттар қатары қанша қалың болса да, соның ішінен бірнеше жүйелі желіні екшеп қарауға болады. Ақынның ең жек көрген, жаны түршіге түңілген нәрсесі — еңбексіздік, надандық, күншілдік. Адам баласын сансыз сергелден мен сарсаңға салатын, көп қиянатқа душар ететін пәлекеттің көзі де осылар деп түсінеді. Қазақ қоғамын жайлаған ұсақ мансапқорлық, екі жүзділік, арызқойлық секілді көріністердің неше атасын таңбалаған Абай осы құбылыстар халықтың пешенесіне жазылған қарғыс таңбасы емес, заман мен орта туғызған сор деп түсінеді. Сондықтан да ол осындай кеселден елді құтқармақ болып, батыс пен шығыстың әдебиетінде айтылған тозбас даналықты құнттап зерттейді, пайдалысын қабылдап, халқына қайта таратады.

Фибратшыл, ойы көсем, тілі шешен Абай әрі классикалық шығыс әдебиетінің сан ғасырда аты өшпеген, сөзі өлмеген ұлы шайырларының ең соңғы ірі тұлғасы, әрі Азиядан шығып, еуропалық поэзияның биігіне көтерілген тұңғыш ұлы ақын. Абайдың әлем мәдениетін қамти-

тын зеңгір бейнесін есте тұтқанда да, оның наданның көкірек-көзін ашпақ ниеттегі өлеңдерінен шығыс үлгісі басымырақ танылады дейміз. Бұл оның поэзиясына зәредей де нұқсан келтірмейтін баға. Өйткені атағы жер жүзіне тараған поэзия патшалары Рудаки де, Фирдоуси де, Низами де, Сағди де, Хафиз де, Навои де, Фәули де теңдесі жоқ ақылшылар. Бұл тараптан Абай өзінің осындай кемеңгер ұстаздарының ісін, дәстүрін жалғастырады.

Алайда Абай жалаң насихатшылықпен, адамды қанағатқа, шапағатқа, мейрімге, махаббатқа шақырумен ғана шегеріліп қалмайды. Бұл тұста Еуропа, оның ішінде орыс әдебиетінен көрген тәлімін іске жаратады. Кемшілікке мойынсұнбау, жамандық атаулыны өзгермес үкім деп қарамай, ойды ояту, намысты қайрау, өжеттікке, ерлікке шақыру сарындары казак поэзиясына өзгеше әсем ажар қосқан еді. Абайдың кемшілікті тым қатты жерлеп, өлтіре әшкерелеуі оның ізгілікке деген сенімі мен алға ұстаған арманының күрделілігінен туған деп қарауға болады. Кей тұста ақын өзінің әзиз тұтқан елінің атына да қатқыл сөздер арнағаны белгілі. Бірақ бұл өр көкірек сатқынның, немесе мансапқордың елді менсінбеуі емес, сүйікті елі ішіндегі сұмдыққа күйінуінен, жаны ауыра тебіренуден шыққан ыстық, ашынды сөз, ардың сөзі.

Абайдың еңбекті, отырықшылықты, тұрақты кәсіпті ұдайы үлгі ғып тартуы кездейсоқ емес. Мұны ақын елді азғындаудан, алалықтан, аярлықтан құтқару амалының бірі деп қараған. Осы идеясын ол өткен ғасырдың 80 жылдарында шығарған інкәрлік өлеңдеріне де қосып отырғанын аңғарамыз. Қызға арналған «Қақтаған ақ күмістей кең мандайлы» деген өлеңнің аяғы елді еңбекке шақырумен аяқталатын.

...Орынды іске жүріп ой таппаған,
Не болмаса жұмыс қып, мал
бақпаған,
Қасиетті болмайды ондай жігіт,
Әншейін құр бекерге бұлғақтаған...

Еңбек тақырыбы ақын туындыларында ұзақ желі тартқанын сипаттайтын мысал мол. «Сегіз аяқ» атты атақты өлеңінде күллі кесір, кедергінің бас себепшісі — жұмыссыздық деп тұжырымдайды.

Тамағы тоқтық,
Жұмысы жоқтық,
Аздырар адам баласын.
Таласып босқа
Жау болып досқа,
Қор болып құрып барасың.
Өтірік шағым толды ғой
Өкінер уақтың болды ғой,—

деген жолдар терең ақиқатын қашан да жоймайтыны шүбәсіз. Абай құр назаланып тоқтамайды, кемел кеңесте береді. Бұл тараптағы ойын ашық, айқын тізеді.

Егіннің ебін,
Сауданың тегін
Үйреніп, ойлап, мал ізде...

Үстірт қарағанда бұл сөздерде керемет жаңалық жоқ тәрізденеді. Бірақ ақын осындағы әрбір пікірге терең мазмұн дарытқан. «Егіннің ебін» білу оңай еместігін ол мықты түсінген. Егіншілік, диқаншылық — адамзаттың ғасырлар бойында жеттігіп, үйренген ұлы өнерінің бірі екенін, мұның өзі ұзақ дағдыны, табандылықты, жүйелі еңбекті керек ететінін жіліктеп тәптіштеп жатпай, нақылдай қысқа, әрі телегей мәнді етіп қайырған. Ал «сауданың тегін» үйрен деуде де қанша хикмет жатқанын түсінуге болады. Сауда жасап үйренудің мәдениет, асқан өнер екенін, оның білікті жүйеге негізделетіндігін ақын екі-ақ сөзбен өшпес өнеге етіп айта алған.

Ақын қарасөздерінде еңбекке үндеу идеясын қайталай, толықтыра түсіндірген. Еңбекке ерте төселгендіктен, істері өнімді, өмірі бақытты, тіршілігі тыныш өзге елдерді үлгі ғып ұсынады. Жұмыссыздықты, құр тамақ тоқтығын малданып, өмірін жеміссіз, нәрсіз өткізетіндерді мысқылдайды. Ол тіпті елдің жер бетінде баянды өмір сүруінің шарты да өнер, еңбекті түбірлеп үйренуге байланысты деп санаған.

Абай өлеңдерінде арызқойлық, қараулық, қас надандық көп сыналаныны мәлім. Осының негізгі себебін ақын білімсіздіктен, жақсылық деген ұғымды бойға дарыта білмегендіктен, қайрат пен ақыл, уақыт пен қабілет — түгелдей жамандық жолына жұмсалып кететіндіктен деп біледі. Осындай ұсқынсыз тіршіліктің көрінісін тайға таңба басқандай етіп өлтіре түйрейді. Бұл сарын оның 1886 жылы жазылған «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» деген өлеңінен бастап көбейе түседі. «Терін

сатпай, телміріп көзін сатып, жұрттың бәрі теп-тегіс аларман» болған кездің өшпес суреті жасалған. Арыз жазуды, қарындас үстінен ғайбат айтуды мін көрмей, ерлік санайтын көр надан, зындандай қараңғы кісәпірлер кескіні мына жолдардан мен мұңдалап тұрғандай.

Барып келсе Ертістің суын татып,
Беріп келсе бір арыз бұтып-шатып,
Елді алып, Еділді алып есіреді,
Ісіп-кеуіп, қабарып келе жатып...

Тастай қараңғылық ғаріптікке, рухани бейшаралыққа жеткізген сахараның атқамінер әкімдерінің алуан әрекеті әрі қысқа, әрі дәл мінезделген. Олардың «сәлемі — борыш, сөзі — қулық» жалған жылпостығы, «ала жылан аш бақа күпілдектердің» қорқаулығы, бір сөз үшін дос болып, бір сөз үшін қас болатын, қылт етсе, «бір жаласы дап-дайын» тұратын тажалдай айнымалылығы — көп те құп әшкереленеді. Абайдың елді білімге шақыруы осыншама дендеген кесепатты тыюдың, немесе азайтудың жолын шарқ ұрып іздеуінен. «Оқу, білім» деген сөздерге ол ерекше мағына сыйғызатыны осыдан. Ақын оқуды әкімдік армандап емес, адамдық парызын неғұрлым толығырақ өтеудің амалы деп қарауды мәслихат етеді. Пайданы емес, арды ойлауға жетелейді. Бұл сөздердің бәрі терең білімнен, кемел ақылдан, үлкен жүректен туған, бітімі бөлек, туысы тың сөздер еді.

Адам баласын өсірмейтін көне дерттің бірі күншілдік, іштарлықтың төркінін де Абай еңбек бақытынан махрум, білімнен шалғай қалғандықтан іздейді. Күншілдіктің қазақ арасындағы көріністерін жеріне жеткізе мысқылдайды.

Сабырсыз, арсыз, еріншек,
Көрсө қызар жалмауыз,
Сорлы қазақ сол үшін
Алты бақан алауыз.
Өзін-өзі күндейді,
Жақынын жалған міндейді...

«Қызмет қылып, мал таппаған, ғылым оқып ой таппаған», «сыбырдан басқа сыры жоқ, шаруаға қыры жоқ», «таршылықта қайрандап, кеңшілікте ойрандап» жүретін, «жат айбынар ісі жоқ, жау айдынар күші жоқ», «нанымы жоқ, анты бар» ездерге ерекше жиіркене

қарайды. Осының бәрінде де ол үлкен адамгершілік, биік парасат иесі мұнарасынан кең шолып, тоқсан сөздің тобықтай түйінін айтқанын көреміз. Ақырында да халықтың өсуінің кепілі ретінде бірлікті, берекелі, саналы елдікті аңсайды. «Сегіз аяқта» ақын «Бірінді қазақ, бірін дос, көрмесең істің бәрі бос» деп асыл арманын білдіреді. Бұл мысалдың бәрі Абайдың ұлылығын айқындай түсетін, ұмытылмас аманат сөздеріндей.

М. Әуезовтің «Абай жолы» романында ақын творчествосында орын тепкен, жүйелі жырланған осынау жайлар өзгеше білгірлікпен, кемел, көркем шешімін тапқан. Абайдың күніренген қасіретті, ащы, өткір мысқылға толы туындыларының психологиясын қаһарманның ақиқат өмір оқиғалары, байланыстар үстінде көрсете білуі романның ұлы жетістіктерінің бірінен саналуға лайық. XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ әдебиетін өз поэзиясы арқылы көкке көтерген Абайдың әдеби ерлігін XX ғасырдың орта шенінде қарасөз үлгісінде М. Әуезов қайталады деп айта аламыз. Данышпан ақынның елеулі, белес шығармаларының қандай жағдайда, ортада туғанын объективтік өмір ағысына да, мінез диалектикасына да сәйкес етіп талдай білген. Бірде ақынның іңкәрлік лирикасын оятқан Тоғжандар бейнесін көрсек, тағы бірде жылдың төрт мезгілі туралы өлеңдердің нақтылы әлеуметтік астары айқындалады, сын семсерін аямай жұмсап, әшкере ететін үстем тап өкілдері — туысы Төкежан, тобықты елінің әйгілі атқамінерлері: Жиренше, Оразбай кескіндері арқылы өзінің адресін тапқандай болады. «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» деген өлеңнің түп философиясын Абайдың еңбекші, момын халықтың мүддесі үшін өмір бойы күштілермен алысып өткен тәжірибесінен табамыз. Романда Абайдың жазықсыз Қодар өлімінен шошынып, үйіне жылай қашқанынан бастап, малы барымталанған, егіні, шабындығы тапталған, жұтқа ұшыраған, есесі кеткен, еңсесі түскен кедейлердің намыс, үлесі үшін ауылда жуан ағайынмен айқасып, болыс сайлауларында, «сыяздарда» елдің ен жалмауыз бұзықтары — астам, жемқор, өр көкірек, дүлей топас болыс, билермен, ру көсемдерімен күресуі үздіксіз жалғасып жатқан оқиғалар үстінде көрсетіледі. Ұлы ақынның шығыс шайырларынан әсер алған шақтары, қазақ ақын, шешендерінің шеберлігінен тәлім көруі, әсіресе, демократияшыл орыс әдебиетімен іштей

туыстық табуы — осы тұстардағы творчестволық толғаныстар мен өрлеулер шығарманың бірталай тарауының мазмұнын құрайды. Әйел тендігінің жайлары, табиғат тамашалары, ғашықтық хикаясы, сүйікті балаларына арнаған аталық мейрімге толы өлеңдері, оқуға, еңбекке үндеу, Пушкиннен, Лермонтовтан аудармалары, заман, адам, келешек жайлы тебіреністері — қысқасы, Абай творчествосының көркі мен даңқы болған туындылардың терең ішкі себептері ашылу уәзипасы романда ойдағыдай орындалған.

II

М. Әуезов шығармаларының қазақ әдебиетіне әкелген жаңалығы қатарында психологиялық талдау тереңдігін айту керек. Әлеуметтік құбылыстарды адам характерінің ерекшелігімен жымдастырып көрсету реалистік өрнектері жетілген әдебиетте ғана болатыны белгілі. Көптеген туындылардың ірі тақырыпқа, күрделі ойға құрылғанымен, көркемдік сонылық әкелмейтіні қаһармандардың нандырмай қоймайтын даралық бейнесінің ашыла бермейтіндігінде. Бұл реттен алып қарағанда М. Әуезов әдебиетіміздің дамуында тұтас дәуір тудырды дей аламыз. Ол сонау жиырмасыншы жылдардағы әңгімелері мен повестерінің өзінде-ақ адамның ішкі өмірін, көңіл толқынын алғы кезекке қойып суреттеуге ұмтылатынын байқатқан. Оның шығармаларының кейіпкерлері әйтеуір белгілі бір қоғамдық тип болып қалмай, өзіне ғана тән қызығуы, сөзі, ойы, келбеті бар жандар сипатында елестейтін.

Ал осы қаһарманның психологиялық қайталанбас кескіні, көптеген көркемдік компонент бояулардың бірігуінен пайда болатын құбылыс. Бұл арада портреттің дәлдігі, диалогтың жандылығы, монологтың растығы, баяндаудың байыптылығы секілді бірталай шарттарды есте тұтамыз. Осы айтылған көркемдік элементтердің әрқайсысын жетілдіру жөнінде М. Әуезов орасан еңбек сіңірген.

Портретті алып қарайық. Әдебиет тәжірибесі портрет жасаудың аса күрделі міндет екендігін көрсетеді. Адамның түс-тұлғасын суретшіше айнытпай көшіру қиын болмағанмен, сол келбетті автордың, немесе өзге кейіпкерлердің көзімен және нақтылы ситуациялар үстінде беру

оңай емес. Портрет жеке өзіндік мақсат ретінде алынса, оның оқушыға әсері шамалы, келер-кетері жоқ әшекей секілді болады да қалады. Ал көркемдік шындық мұраты белгілі қаһарман пішінін жанды әрекет, қозғалыс кезінде айқындалуын талап етеді. Демек, реалистік әдебиетте портреттің өзінен кейіпкердің мінезіндегі елеулі белгілер аңғарылып отыруы لازم.

«Абай жолында» портрет жасаудың түрлі үлгісі байқалады. Мұнда авторлық идеяға, кейіпкердің нақтылы ситуация кезіндегі орны мен мәніне қарай олардың түр-пішінін берудің де көлемі мен принципі өзгеріп отырады. Бұлар, негізінен алғанда, төрт түрлі болып келеді. Кейде автор қаһарманның сырт келбетін неғұрлым толық келтірсе, енді бір тұста адамның бірер белгісін атап өтумен шектеледі. Бұндай амалды жазушы көбінесе қатардағы кейіпкерлерге қолданады. Осы айтылғандай тәсілдер қазақ әдебиетінде кең таралған деуге болады. М. Әуезов өзінің роман-эпопеясында портреттің бұлардан басқа және де екі түрін жасайды. Қаһарманның бет-жүзіндегі, денесіндегі ерекшелікті екінші бір адамның көзімен бағалату суреткердің қалыптастырған тамаша өнегесі. Сондай-ақ адам портретін түрлі жағдайда қайталай, әрбір қырынан толықтыра отыру тұлғаның дамуын елестететін өте ұтымды әдіс болғанын көреміз. Енді біз М. Әуезов сомдаған портреттің әрбір саласына қысқа да болса мысал келтіріп өтеміз.

Адам ажарының жеке белгілеріне ғана тоқталу әңгіменің, суреттің ағысын бұзбайтын, баяндау табиғатына жарасымды амал. Абайдың анасы — Ұлжанның алғашқы көрсетілуі бұған дәлел. «...Сағынған баласының келер мөлшерін Байтас кеткеннен бері шешесі Ұлжан да есептеп, осы бүгінге ұйғарып жүр еді. Қырықтың ішіне жана кіріп, семіз тартып қалған сар-қызыл бәйбіше... Өз үйінен шығарда төрде отырған енесі Зерені де хабарландырып, сүйемелдеп ерте шықты»¹³. «...Ұзын бойлы, қара сұр, ашаң жүзді Күнке» (68-б.), «Араларында зор денелі, орта жастағы Дәркембай бар» (80-б.), «Орта тұста ақ сеңсең ішігін желбегей жамылып, зор денелі, қызыл күрең түсті Майбасар тұр» (105-б.), «Сақалы шошайған, өзі қағілез келген арық сұр. Бұл тілмәш күн-

діз-түні осында келіп-кете беретін» (111-б.), «Абай енді байқады. Бар топтың ентелеп қамағаны — үлкен ақ сақалды, келісті қарт екен» (117-б.), «Еңгезердей үлкен бойлы, сары Баймұрын Бөжейді татуластыра әкелген кісі болатын» (131-б.)... Роман-эпопеяның ондаған кейіпкерлері осылайша қысқа-қысқа сипатталып отырады.

Кейіпкерлердің шығарма көлемінде қатысына және белгілі оқиғалар жүйесінде алатын орнына қарай автор портретті қомақтандыра түседі. Адамның бет бейнесін ғана емес, киімін, сән-салтанатын қоса көрсету олардың әлеуметтік дәрежесін де анықтай түсу мақсатынан туғанға ұқсайды. Бұл жүйедегі портреттің бір алуаны мыналар: «Толық дөңгелек денелі, қызыл жүз, ақ сақалды Алшынбай тірсекжең қара қамзолдың сыртынан пұшпақ ішігін желбегей жамылып отыр екен. Басында сұрғылт түсті сырма тақиясы бар. Қазақы тақия. Сол тақияның екі самайдағы жиегінен ойдым-ойдым боп түскен ақ құйқа көрінеді. Жаңада қырынған ақ шашы қайта тебіндеп шығып келе жатқанмен, Алшынбайдың тазын жасыра алмай тұр» (109-б.). «Майыр Құнанбай, Алшынбаймен қол алысып амандасып болды да, жерге отырмай, Құнанбай қарсысындағы жалғыз орындыққа отырды. Үлкен көк көздері қылылау келген. Бет-аузын қалың бұйра сары сақал басқан. Шүйдесі қып-қызыл екі қатпар боп тұратын. Мұны қазақ атаулы өз атымен атамай, өзге майырлар сияқты, сырт белгілерімен атайтын... Мұның атын неше саққа мінгізіп кеп, бірде «шапыраш» майыр, бірде «жүндес» майыр, бірде «піскен бас» майыр деп те атасатын» (111-б.), «...Толық денелі, дөңгелек жүзді Нұрғаным сұлу да сәнді екен. Әсіресе, қоңырқай келген үлкен өткір көздері ерекше ажарлы. Жүзінде жастық пен саулық, тоқтық — баршасы да нұрлана түсіп шырай береді. Ақаусыз бетінде мөлдіреген тұтас қызылы бар. Ерге біткен көрнекті мұрнының оң жағында кішкене, томпақша мені бар екен. Нұрлы қызыл жүзіне біткен қап-қара мең өзінше қатты жарасып тұр» (348-б.), «Жылы үйге келіп, шай ішіп алғаннан бері Базаралының жүзіне жақсы күндегідей нұр кірген. Батыр тұлғалы, ер сұлудың ойшыл сергек көзі де, ақсұр жүзі де еріксіз елеткендей. Бетінің қызылы да балқығандай боп, нұрланып тұр. Кең иық, зор кеудесі төменшіктеп иілмейді. Салалы келген аппақ сұлу саусақтарына шейін өзгеше. Бітімді, жақсы туысты білдіреді»

¹³ Әуезов М. Абай жолы. Алматы, 1961, 13-б. Бұдан кейінгі мысалдар да осы кітаптан.

(349-б.), «Салтанаттың жұқалаң қызғылт нұрлы, ақша маңдайы мен ұзынша қырлы мұрнында, ақ бұғақты, жұп-жұмыр иегінде толқын білінді, уыз жастық ажар бар. Жүзі қызыл шапақтап, күлімсірей реңденеді. Жылтырай таралған қалың шашы қызғылт ренді. Сәнді салмақпен, баяу төңкеріле қарайтын үлкен қой көздерінде назды, нәзік сүйкімділік бар. Аппақ білезіктері, көп жүзіктері де әсем. Құлақтағы шілтерлі алтын сырғалары тынымсыз жалтырайды» (549—550).

Бұл келтірілген мысалдар М. Әуезовтің портрет ұста-сы екенін аңғартса керек. Бірақ жазушы мұндай сана-ма, сыпыра сипаттау тәсілін әрдайым қолдана бермейді. Оның ең ұтымды әдістерінің бірі — қаһарманның бет әлпетін екінші адамның көзімен көрсетуі. Дәл осы тұста ол қазақ әдебиетіне суреттеу сонылығын енгізген деп тұжырып айтуға болады. Асылы, кейіпкерлерді орталық қаһарманның көзімен сынату, мінездеу көркем тұлғаға жан кіргізетін, құбылыстардың қозғалыс динамикасын елестететін өзгеше ұтымды жол екені анық. Роман-эпопеядағы негізгі тип-тұлғалардың көпшілігін біз төтелеп, автордың таныстыруынан емес, Абайдың түсінігі, түйсігі бойынша білгенбіз. Мұндай тәсілді қолданатын қазақ жазушылары бұл күнде баршылық. Дегенмен, портретті осылайша мүсіндеу дәстүрін халқымыздың көркемдік тәжірибесіне тұңғыш рет толық күйінде М. Әуезовтің сіңіргені кәміл.

«Абай жолының» алғашқы кітабында тобықты елінің ру басы кісілерін таныстыратын мезеттен осыны көреміз. Сол көріністе бір рет байқатылған адамдар есімізде ұзақ сақталып қалады. «...Қырын отырған әкесінің үлкен кесек пішіні Абайға жартылай ғана көрінеді. Түсі суық. Қарасұр жүзіне бозғылданып түгі де шығып алыпты. Жалғыз өзі ұзақ сөйлеп отыр. Зор даусында ыза мен зіл бар. Кейде Абайға қызық көрінетін бір мақалдар, мәтелдер айтылып кетеді... Әкесінің ат жақты келген ұзын, сопақ басының құлақтан жоғарғы жері қаз жұмыртқасындай көрінеді. Онсыз да ұзын, үлкен бетіне ұп-ұзын боп дөңгелей біткен сақалы қосылғанда басы мен беті бір өңірдей. Сонда Құнанбайдың жалғыз сау көзі оның көтеріңкі жал-тұмсығының иығына шығып алып, қалғымай, сақшыдай бағып, осы өңірді қалт етпей күзетіп тұрған сияқтанады. Қоя берсін салғырттығы жоқ күзетші» (22-б.). Мұндай кең және әрбір сипаттамасы

тұлғаның ерекшелігі аша алатын портрет қазақ әдебиетінде бұрын кездеспеген. Автор әлгі суретті тағы да толықтыра түседі. «Жалғыз көз шүңет емес, томпақша. Тесіле, сыздана қарайды. Кірпігін де сирек қағады. Иығына бота ішігін жамылып, шалқия отырып сөйлеген Құнанбай осы үйде әркімге қарамайды. Қарсысына таман отырған Сүйіндікке ғана қадалып сөйлейді» (22-б.).

Бұдан кейінгі таныстырылатын адамдардың мінездеме-портреті де асқан шеберлікпен дәл, тартымды өрнектелген. Автор көп белгінің ішінен қаһарманға тән, жартасты, өлшеулі сөздерді зор талғаммен екшеген.

«Сақал-шашы бір рендес қара бурыл Сүйіндік оқта-текте бір қарап қойғаны болмаса, Құнанбайға тесіле қарамайды. Көзін төмендете береді. Абайға оның пішіні көп кездесетін әңгімесі аз пішін сияқты. Бөжей де оншалық өзгеше емес. Түсі ақ сұр келген, өзі қоныр сақалды, кесек мұрынды Бөжей осы отырғанның бәрінен де сұлу. Бетінде ажымы да аз. Бірақ Абайдың көзін оған көп тартатын бір нәрсе — мұның бітікшелеу, кішкене келген көздері.

Құнанбай ұзақ сөйлеп отырған кезде Бөжей қыбыр етіп қозғалған жоқ. Көзін де төмен салған қалпынан бір көтермеді. Сондықтан оның ұйықтап отырғаны я ойланып отырғаны мәлім емес. Қалың етті, салбыраңқы қабағы кішкене көзін көрсетпей, тасалап алған сияқты.

Құнанбайға бұлардың ішінен көз алмай, қырандай қарап отырған — дәл төрдегі Байсал. Қызыл жүзді, жи-рен сақалды Байсалдың денесі ірі, қапсағай. Көкшіл түсті үлкен көздері әрі салқын, әрі сыр берместей сабырлы. Бұлардан басқа барлық салқын, томсарған жандар ішіндегі ең жандысы, ең шапшан, қагілезі Қаратай мен Абай қасындағы Майбасар» (23-б.).

Мейлінше мерген мінезделген осы адамдарды роман бойында түрлі жағдай кезінде кездестіргенімізбен, олардың осы алғашқы бейнесі әсерін жоғалтпайды.

Жазушы портрет жасаудың ең күрделі жолы — қаһарманның келбетін әр деңгейден көрсету әдісін де жиі қолданады. Абайдың, Құнанбайдың, Ұлжанның, Оспан-ның, Базаралының, Ділданың, Жиреншенің, Ерболдың, Әзімбайдың, т. б. көптеген жандардың сырт пішіні қилы-қилы кезеңдерде толыса, тың нышандар қоса көлен-деп отырады. Өмір ағымымен, мінездің диалектикасымен

бірге портретті де құлпыртып, жаңғырту характер шындығына бойлаудан туатын аса жауапты міндет. Бір адамның тұр-түсіндегі ілкіде айтылмай қалған қасиеттерді кейіннен үстемелеп ескерту көркем тұлғаның табиғи сомдалуына септеседі. Бұл ойымызды да мысалмен сабақтап көрейік.

«Абай жолындағы» ең нұрлы, ұмтылмас тартымды тұлғаның бірі — Тоғжан бейнесі. Ұлы ақынның небір өшпес өлеңдерінің себепшісі, теңдесі жоқ мінезді, сұлу Тоғжан портреті Абай көзімен ұласа, үдемелі түрде бір-неше қайталап көрінеді. Бір ғажабы сол — біз қайта кездескен сайын оның бейнесінен жаңа көрік табамыз.

Тоғжан алғаш рет Абайға былайша танылады. «Бұл үйге, әсіресе, өзгеше көктем нұрын енгізген бір жан бар. Ол — Сүйіндіктің қызы — Тоғжан. Абай келгеннен бері Тоғжан үлкен ағасы Асылбектің отауынан осы үйге бірнеше рет келіп кетті. Сылдырлаған шолпысы, әлде қандай былдырлаған тілменен Тоғжанның келері мен кетерін паш етеді. Құлақтағы әшекей сырғасы, бастағы кәмшат бөркі, білек толған неше білезіктері — баршасы да бұл өңірден Абайдың көрмеген бір сәні сияқты. Толықша келген, аппақ жүзді, қырлы мұрын, қарақоз қыздың жіп-жінішке қасы да айдай боп қиылып тұр. Қарлығаш қанатының ұшындай үп-үшкір боп, самайға қарай тартылған қас жүрекке шабар жендеттің жебесіндей» (149-б.).

Сұлу қыздың бұдан кейінгі мінез-суреттері де оқушыны бейтарап қалдырмайды. Оның портретіне шым-шымдап жаңа үстеме сипаттар қосыла береді. Албырт, таза сезіммен інкәрланған Абай ықыласы Тоғжан тұлғасының тағы да талай таңсық белгілеріне ауа береді. «...Бірер мезгіл Абай өзіне қараған Тоғжанның әдемі қара көзін байқады. Солғын қарау емес, Абайды анықтап, түстеп, барлап қараған сияқты» (150-б.), «Әкесінің төменгі жағынан шешесімен екі ортадан отырған Тоғжан Абайға қазір көбінесе қырынан көрініп отыр. Орташа келген қырлы мұрыны енді анық көрінді. Қырынан қарағанда бір түрлі сүйкімді екен. Жұмсақ, жұмыр негінің астында жұқа ғана бір толқындай боп, нәзік бұғағы білінеді. Жылтырап таралған шашы қап-қара қалың өріммен, ерекше аппақ, нәзік мойнына қарай құлап түсіпті. Үлкен де емес, кіші де емес әшекей сырғасы діріл қағып, дамыл алмай сілкіне түсіп тұр»

(154-б.), «Абай дәл байқады ма, жоқ па, бірақ шыға берген Тоғжанның аппақ жүзі қайтадан тағы бір рет, соңғы рет қою қызғылтпен ду ете түскендей көрінді. Және сонымен қатар жымия күлген ерні аппақ маржандай тістерін айқын көрсеткендей болды. Үнсіз күлкімен езу тартып кеткен сияқты» (158-б.). Кейіннен Абай Тоғжанды бірер рет кездестіргенде қыздың көңіл құбылыстары, айрықша ажары тағы да тың бояумен суреттеледі.

Портрет жасау шеберлігіне әдейі кідіріп, бірнеше дүркін мысалды кезектестіре келтіруіміз — М. Әуезовтің адам психологиясын табиғи таратып, жанды іс-әрекет үстінде беретіндігін дәлелдей түсу еді. Суреткерлік ұсталықтың шырқау биік үлгісі ретінде ұсынуды әдейі мақсат еттік.

III

Шығармада адам психологиясын берудің шеберлігі түрлі бояу, суреттің үйлесуінен құралмақ. Бұл тараптағы портреттің нәрі мен мәнін ескертіп өттік. Жазушының қолданатын көркемдік құралдары сан тарау. Солардың ішінен диалог пен ішкі монологтың М. Әуезов романында алатын орны мен маңызына көңіл аударуымыз лазым.

Драматургияның байырғы заңдылықтарын өте жақсы меңгерген, жазушылыққа қадам ұрғанда сәтті сапарын «Еңлік — Кебек» сынды пьесадан бастаған, бұл жанрда классикалық туындылар қалдырған М. Әуезовтің диалог құруға шеберлігі көпке мәлім. Оның пьесаларында табиғи ширыққан тартыс пен күреске сәйкес төгілген шешен тіл, тұжырымды, қуатты оралымдарды, мақал, мәтел болып таралып кетерліктей қанатты сөздерді мол ұшыратамыз. Міне, осындай көркем, кесек диалог «Абай жолының» өн бойында күрделі орын иелейді.

Диалог деген әйтеуір кейіпкер атаулының талғаусыз сөзі емес, ол дүниетаным, мінез айқындаудың ең төте жолы екені мәлім. Шығармадағы іс-әрекеттің өрбіп барып, белгілі беленге шыққан кезінде көп астарлы, қатқабаттың түйінін айтатын сайыс сөз жазушының тіл байлығына да, алынып отырған тартыс пен қаһарманның ақиқаттығына да сын. Диалог — айтпауға болмайтын, жасыруға келмейтін қажеттілікті жария етуге тиіс.

Сондықтан да нағыз диалог сөздер мінездің кәміл көрсеткіші тәрізді. Егер авторлық баяндауларда жағдай, орта, қаһарман туралы қажет мәліметтер айтудың кең мүмкіндігі болса, диалог ондай жайбарақаттықты көтермейді.

«Абай жолынан» біз қаһармандардың осындай айтыс сөздерінің неше түрлісін оқимыз. Орталық қаһармандардың араласқан үлкен, күрделі оқиғаларының қай-қайсысы да қарсы топтардың сөз айқасына бармай тынған емес. Роман-эпопеяда қаншама тартыстық желі болса, соның бәрінде де жасылдай шапшаң, алмастай өткір сөздер тіркесі кездеседі. Абайдың өз әкесімен, ру басылармен, зорлықшы туыстармен, ескішіл діндарлармен талас, бақас әңгімелерінде шапшаң туған жай оғындай бет қаратпас парасатты, білікті, тегеурінді, толымды, болымды сөздер, қаһарманның ісі мен ішін, бағытын айқын ашатын сөздер көп-ақ.

Роман-эпопеяның бірінші кітабының ақырында Абайдың сөзге жүйрік Қаратайды, өз әкесін уәжден ұтып кеткені көрсетілген. Осындағы диалогтар үлкен идеялық-көркемдік жүк көтеріп тұр. Абай мен қарт ру басылардың сөз жарысы екі түрлі көзқарастағы адамдардың, жаңалықтың ескілікпен бетпе-бет келуі секілді философиялық мәнге ие. Бұл айтыста Абай тек ділмартықпен басым түспейді, оның жеңісі жаңа қауымның өктем үні болғандықтан да салмақты. Демек, диалог мінездің, ақыл-ой алғырлығының ғана емес, дүниетанымның да шайқасы. Құнанбайдың сынына Абайдың жауабынан бұл айтқанымыз анық аңғарылады.

«...Әкесінің тағы да бір айтпағы бар екен. Ол азырақ бөгеліп отырды да, қайта сөйледі:

— Орайы келгенде айтармын деп жүр едім. Сенін басыннан үш түрлі мін көремін. Соны тыңда! — деді.

Абай:

— Айтыңыз, әке! — деп Құнанбайдың жүзіне тура қарады да, тосып қалды.

— Ең әуелі арзан мен қымбаттың парқын айырмайсың.

Өзіндегі барынды арзан ұстайсың. Бұлдай білмейсің. Көп күлкіге, болымсыз ермекке асылыңды шашасың. Жайдақсың. Жайдақ суды ит те, құс та жалайды. Екінші, дос пен қасты сараптамайсың. Досқа досша, қасқа қасша қырың жоқ. Ішінде жатқан сыр ұшығы жоқ.

Жұрт бастайтын адам ондай болмайды. Басыңа ел үйірмейді. Үшінші, орысшылсың. Солай қарай ден қойып барасың. Дін, мұсылман жат санайтынын ескермейсің! — деді.

Бұл сөздердің түкпірін Абай оңай таныды. Жас жігіттің өз жүрегіндегі нәрім мен барым деп жүргендеріне шабуыл жасалып отыр. Әкеге ермей, өз өмірін өзгеше беттетем дегендегі көп сырлары осы арада болатын. Баласының басындағы басқалықты Құнанбай да танып, тауып айтты. Бірақ Абай ендігі өз ішін дүниенің қай күшіне болса да көндірмек емес. Намыскер жүректің ызалы толқыны білінді. Жаңа үйде отырған шақта пайда болған шабыт, қызу қайта келген еді. Бұл тұста әкесін аяп қала алмайды. Сөйлеп кетті:

— Осы үш айтқаныңыздың үшеуіне де дау айтам, әке. Өзімдікі дұрыс деп айтам. Ең әуелі, жайдақ суға теңгердіңіз. Қолында құралы бар жалғыз-жарымға ғана пайдасы тиетін шыңыраудағы су болғанша құралды, құралсыз, кәрі, жасқа түгел пайдасы тиетін жайдақ су болғанды артық санаймын. Екінші, ел алатын тәсілді айттыңыз. Менің білуімше, ел бір заманда қой сияқты болған. Бір қора қойды жалғыз қойшы «айт» десе өргізіп, «шайт» десе жусататын болған. Бертін келе ел түйе сияқты болды. Алдына тас лақтырып «шөк» десең, ақырын барып қана бұрылады. Ал қазіргі ел бұрынғы көрбалалықтан, нашар, момындықтан сейіліп, көзін ашып келеді. Ендігі ел жылқы сияқты болды. Аяз бен боранда, жауын-шашында топ не көрсе, соны көруге шыдаған, жанын аямаған, қар төсеніп, мұз жастанған, етегін төсек, жеңін жастық қылған бақташы ғана баға алады. Жан ашыры бар, жақсылық пайдасы бар ғана кісі бағады... Үшінші, орысты айттыңыз. Халық үшін де, өзім үшін де дүниенің ең асылы білім-өнер. Сол өнер орыста. Мен барлық тірліктен ала алмаған асылды содан алатын болсам, ондай жер жатым бола ма?... Жатырқап, қашықтауым надандық болса болар, бірақ қасиет болмас, — деді» (381—382-б.).

Бұл сөздер тек Құнанбай мен Абай арасының алшақтығын ғана аңғартып қоймай, сонымен қатар қазақ қауымындағы бір-біріне қайшы екі түрлі көзқарастың да бейнесін даралап тұр. Міне, нағыз диалог күдіреті деп осындайды нұсқасақ керек. Жазушы диалог ұсталығын қазақ әдебиетінде бұрын болып көрмеген сапаға

көтерді дегенде осындай бірегей бітімді көркемдік жинақтауларды айтамыз.

Қазақ прозасына ішкі монологты молынан ендіруде де М. Әуезовтің айрықша еңбегі бар. Әдебиетіміздің қайсыбір шығармаларында бұрыннан там-тұмдап кездесетін бұл тәсіл «Абай жолында» жүйелі көрініс береді. Абайдың элеуметтік қайшылықтар, теңсіздіктер, әділетсіздіктер, адамгершілік парызы туралы ойлары, толғаныстары мұны дәлелдесе керек. М. Әуезовтің кейбір көркемдік жаңалықтары, соның ішінде монологтары жайында Е. Лизунованың «Мастерство Мухтара Ауэзова» (1968) атты кітабында да сөз болғанын ескертіп өтуіміз парыз.

Монологтың мәні, оның әсіресе қаһарманның ішкі әлемін, дүниетанымын, терең көңіл түкпіріндегі аңсары мен арманын, өкініші мен қасіретін еркін көсіліп, қысылмай-қымтырылмай айтуда, өмір өсиеті секілді түбірлі тілектерін білдіруде өзгеше орны түсінікті. Кейде монолог дара «таза» күйінде берілсе, енді бір жағдайда ол авторлық сөздермен ұштасып, ұласып кетеді.

Бағзы бір кезде орталық ұнамды қаһарманның бөтенге білдіре бермейтін сыры мен шыны тек монологпен ғана көрінбек. Қалай болған күнде де бұл тәсіл шығарманың реалистік өрісін, психологиялық талдауын күшейте түсетіні шексіз. «Абай жолынан» бұған көп сипаттама келтіруге болар еді. Бірақ біз бұл тараптағы жазушы өнегесін еске салу үшін ғана бірер мысалмен шектелеміз.

Абай жуан ағайындарының кедейлерге жасаған зорлығын тыям, әлсіздерге араша түсем деп сарсылады. Бірақ әділдікке жығылар күштілер жоқ. Қайта олар барған сайын момындарға тізесін батыра береді. Бұл ақуал ұлы ақынды ойлатпай қоймайды. «...Өз ішінен үндемей тынып, уланып ойланды. «Қандай жолға, не деген жөнге сыйғызады. Жоқ, жолды неғылсын бұл зорлық!» Ол қазір де, елу жыл бұрын да, жүз жылдан ары да осыдан аумай, өзгермей жүріп келе жатқан жыртқыштық... Осыны толғай келгенде Абайдың есіне кешегі өзі айтқан Еңлік, Кебек жайы түсті. Ол қайғы мен бұл қайғы, ол зорлық пен бұл зорлық — екеуінде де бір тек бар, бөрілер заңы... Тек істеушілердің аттары ғана өзгереді, бірде — Кеңгірбай, бірде Құнанбай, бүгін Әзімбай. Тұс-тұсына қарай қыянатының алуаны ғана

басқа. Не деген айықпас, қараңғы қара ну... Тағы бір толқын ойда Абай «кетер ме еді осылардан», «бөгде бір ел-жұрт, дұрыс орта іздеп кетер ме еді?» — деп ойланды да, өз ойына өзі мысқылмен қарады... Бірақ жігер мол жас шақта кету түгіл осы елден артық ел, осыдан артық қызық орта бар дегенді ойламаппын да... Енді барды жұлқып тастап, басқаша дүниеге кіріп, кірісіп кетем деуге мезгілім кеш тартыпты. «Бірақ не кетпей, не алыспай тағы отыра алмайсың», деп шұғыл бір батыл ойға тақады да, «тегі кету деген дұрыс қой, бірақ еліңнің ішінен кету емес, сол ел ішіндегі жақынынан шыққан жауыз топтан кету керек те, ел ішіндегі жақының — көптен дос табу керек» («Абай жолы», екінші кітап, 1961, 24-б.). Философиялық қорытындыларға толы кесек, келісті ойлар роман деңгейін биіктетіп, оған аналитикалық сипат дарытады.

Бұл жайлар М. Әуезовтің қазақ әдебиетінде психологиялық дәлдік, даралық, нақтылық секілді өрнектерді молынан ендіргенін ұқтырады.

IV

Адам мінезінің білгірі, өзінің роман-эпопеясында ондаған кейіпкерлердің қайталанбас айшықты бейнесін сомдаған, байланыстардың, ықыластардың шытырман заңдылықтарын қамшының өріміндей өре білген М. Әуезовтің шеберлік қыры көрінген тағы да бір тұс бар. Ол табиғат суретін (пейзаж) жасаудағы ерен ұсталығы.

Жалпы табиғат суреті әдебиеттің көркемдік кестесін құрайтын өрнектің бірі екені ежелден белгілі. Оның жекелеген көріністері ауыз әдебиетінің шығармаларынан да орын теуіп келген. Әсіресе, жазба әдебиетте пейзаждың үлесі ұлғая түседі. Ұлы ақын Абай жылдың төрт мезгілі туралы өлең жазып, бұл жанрды әдебиетімізге енгізген. Оның басқа өлеңдерінде де адамның көңіл күйін табиғат құбылыстарымен салыстыру кездеседі. Қазіргі көп жанрда дамыған әдебиетімізде табиғат суреті күрделі орын иелейді. Бұл өз алдына арнайы зерттеуге тұрарлық тақырып.

М. Әуезовтің творчествосында пейзаж күрделі қызмет атқарады. Оның қандай әңгіме, повесінде де табиғат реңі тиісті бояу болып қосылып отырады. Бұл суреткер

үшін кездейсоқ емес, реалистік өнерінің ажырамас бір тәсілі екенін көреміз. Жазушының қазақ әдебиетіне табиғат суретін жан-жақты ендіргенін, бұл тарапта оның еңбегі үздік екенін дәлелдеу қиын емес. Оның шығармаларынан күн мен түннің, таң мен кештің, жаз бен қыстың, көктем мен күздің алуан суретін табамыз. Қазақ табиғатының суретшісі М. Әуезовтің осы жанрдағы жартындыларын И. Тургеневтің орыс пейзажын бейнелеуге әкелген жаңалығымен ғана салыстырып қарауға болады.

«Абай жолы» эпопеясында пейзаж түрлі идеялық-көркемдік мақсатта алынған. Ең алдымен автор шығарма қаһарманының творчествосында төрт белестей болған жылдың төрт мезгілі туралы өлеңнің психологиясын ашуды мақсат еткені байқалады. Осы жайлар романда кең таралып, әлеуметтік, таптық астары айқындалып берілген.

Абайдың күз туралы өлеңдерінің творчестволық тарихы романда қалай көрсетілгеніне кідірейік. Ұлы ақынның:

Қараша, жел тоқсан мен сол
бір-екі ай,
Қыстың басы бірі ерте, біреуі жәй.
Ерте барсам жерімді жеп қоям деп,
Ықтырмамен күзеуде отырар бай —

деген жолдары М. Әуезов шығармасында прозаға тән кеңдікпен елестейді. «Күзектің суық, сұрқыл жүдеу бір күні, бүгін Қашамада отырған, Тәкежан аулының үстінде тұр. Тобықты жерінің бір шеті жайлау болғанда, тағы бір шеті күзеу. Жайлаудағы ең төргі өріс пен күзектегі ең жырақ, шеткі қоныстар Құнанбай ауылдарына қарайды. Ал бұл ауылдар ішінде малы мол болғандықтан және шаруаға пысық, тықақ болғандықтан Тәкежан аулы әрқашан өзгелерден озып, шырқау барып отыратын. Сондайда қонатын күздікүнгі ең шеткі қонысы, осы Уақ жеріне тірелген Қашама деген күзек болады. Кішкене көлдің шетін ала отырған жалғыз ауыл сол Тәкежан аулы. Жаздыгүнгідей емес, ауыл үйлері бір-біріне сығылысып жақын қонған. Үйлер арасында шиден ықтырма жасалыпты. Түнгі малдың жатысына өздерінің қонысын бейімдеп отырған шаруақор ауыл танылады» («Абай жолы», екінші кітап, 1961, 77-б.). Бұдан кейінгі

көріністер ауыл өмірінің жай-жапсарын нақтылай аша түседі. «Тәкежанның өз үйі — көл жақ шеттегі үлкен абажадай қоныр үй. Өзге жеті-сегіз жыртық лашық — малшылар үйі. Ауыл сырты тозған, сары жұрт болса да, бай ауыл қарашаның қатты суық қара желіне жонын төсеп, күзекті тақырлап жеп бітіргенше көшпей, тыртысып отыр» (сонда, 77-б.).

Абай өлеңінің келесі жолы:

Кедейдің өзі жүрер малын бағып,
Отыруға отын жоқ үзбей жағып.
Тоңған иін жылытып, тонын илеп,
Шекпен тігер қатыны бүрсен қағып —

деген шумақ еді. Романда бұл көрініс те кеңейе, айқындала, толыса қайталанғандай. «Ауыл реңі өзгеше жүдеу еді. Далада бұттары жылтырап, жалбыр-жұлбыр киініп бүрсендеген, күс басқан аяқтары қызарған кедей балалары көрінді. Бай үйінің сыртын жағалап, жүк жиылған күнес жақта ақырын күбірлеп ойнайды. Қойшының қоныр лашығының бір үзгі сыпырылған. Қолы-беті жарылған жұмыскер әйел үйінің жыртығын жамап отыр. Жалаңаштанған үйдің керегесінен жүдеу, шоқпыт жоқшылық көрінеді. Арқасына ала қап жамылған, басына шоқпыт тымақ киген кәрі кемпір сол шала жағылған үй ішінде, қара суық астында малма сапсып отыр» (сонда, 81-б.).

Ұлы ақын өлеңінен бұдан кейін:

Кәрі қой ептеп сойған байдың үйі,
Қай жерінде кедейдің тұрсын күйі.
Қара қидан орта қап ұрыспай берсе,
О да қылған кедейге үлкен сыйы —

деген сөздерді оқитынбыз. Тап қайшылығын таңбалап беретін бұл сындар романда белгілі адам бейнесі арқылы адресін табады. «Тәкежан үйінің жанында қалың киіз жапқан отау үй бар. Ол — Әзімбай отауы. Сол үйдің жанына түйе шөгерілді. Тендеп әкелген қара қиы бар екен. Қаражан бұл кезде үйінен өзі шығып, қи әкелген бурыл сақал малшыға зекіп, әмір етіп тұр.

— Қиды берме, түгі, көрінгенге. Үлкен үй мен отауға ғана бөліп қой! Отын көрінсе шетінен қылқиып, «бір жағым», «екі жағым» деп тіленіп, келеді де тұрады. Тарт! Жоғал үйлеріңе! «Неге келдің сен қатын?» деп,

жылқышының келіншегіне, «сен де аулақ бар» деп, қойшыға және бірер жыртық киім, жүдеу жүз, боздағы шыққан бала мен қыздарға ақыра зекіп айдап салды. Тек жұрттың бәрінің соңынан ақырын басып, қорғанып келген отыншының кетік тіс, шұбар кемпіріне ғана орта қап қиды зорға өлшетіп берді» (сонда, 83-б.).

Абай өлеңдерінің тарихын айтуға келтірілген суреттер әлеумет өмірінің де мәнді мәселелерін көтеруге қоса жұмсалған.

М. Әуезов романында табиғат құбылысы қаһармандар өміріне, олардың көңіл күйіне сәйкес жүйелі түрде бейнеленіп отырады. Мұны суреткердің жиі қолданған желілі, дәйекті, негізгі өрнегі десе болады. Кейіпкерлердің әр кездегі ақуалына психологиялық параллель тәрізденіп пейзаждық бояулар қатарласа беріледі. Бұл тұлғаның әсерін, шыншылдығын арттыруға септеседі. Мәселен, Абайдың өмір белестері, күрес кезеңдері қаншалық мол болса, соның бәрінде табиғат райы нақтылы жағдайға орайласа жарасым табады.

Семейден алыстағы ауылын сағынып келе жатқан шәкірт Абайдың көзіне өзі туып-өскен жердің гүлі де, желі де соншалықты жағымды болып елестеуі заңды. Өмірдің көлеңкелі, жан шошырлық қайшылықтарынан бейхабар, албырт, сезімтал жас айналадағы көріністі ерекше сағынышпен, махаббатпен қабылдайды. «...Жазықсыз сары биік, көкшіл қоныс, ақ көделі әдемі өлке мұнарланады. Барлық айналадағы кең дүниеге, әсіресе, мынау өзі туған сахра, өлке белдеріне соншалық бір туыскандық ыстық сезіммен, кешіріммен де қарайды. Жабыса, сағына сүйеді. Үзілмей, қатаймай, бір қалыппен желпіп соққан әдемі салқын, қоңыр жел қандай рахат. Осы желмен құлпыра толқып, су бетіндей жыбыр қағып, шалқып жатқан алкүрең көде мен селеу далалары... дала емес, теңіздері қандай!» («Абай жолы», бірінші кітап, 1961, 12-б.).

Шыңыстау жерінің көктемдегі көркін автор бір кезек перзенттік пейілмен бояуы қанық суреттей етіп келтіреді. «...Жадыраған май күні біртүрлі боп нұрланып, тамылжып тұр. Аспанда ұсақ қана ақ мамық бұлттар қалқиды. Айналадағы жазық пен төбешіктің бәрі де алқара көк. Аласа, тықыр, бірақ тығыз бетегемен жайнаған. Қызғалдақ, жауқазын, сарғалдақ, бәйшешек дегендер қызыл, сары, көкшіл түстермен құлпырып жай-

найды. Гулеп ұшқан көбелектей көп бояулы, неше алуан... Бөктер желі таңертең әрдайым Шыңғыс аса соғатын қоңыр салқын күйінде. Қазірде де күн қызуын жеңілдетіп, майда қоңыр лептей үріп тұр» (33-б.).

Роман-эпопеяда табиғаттың тамаша көріністері осындай мамыржай, нұрлы кестелермен басталып, кейіпкерлердің кешетін қиян-қилы тағдырына орай сан құбылады. Адам өмірінің төрт мезгілі: балалық, жастық, егделік, қарттық кезеңнің келбеті іс-әрекеттер, байланыстар, диалогтар, монологтар үстінде ғана емес, табиғат реңімен де белгіленеді.

«Абай жолының» бірінші кітабы ақырында Абайдың біраз өмір өткелінен өтіп, елдің жағдайына қанығып, мұндағы дау-талас, тартыстардың, ел билеушілердің сыңайын тануы, енді өзіндік жол, мұрат іздеуге бел байлауы айтылады. Сахара елінің шын қалпын, анық жағдайын көрген жас ойшыл, ақын енді әлем құбылыстарына сын көзімен қарайтын болған. Оған енді туған ел табиғаты басқаша болып танылады. Абайдың әкесімен, қатал, билеуші ағайындарымен іштей суысып, көп нәрсені жаңаша түсінуге, шын адамдық жолын іздеуге, қалаға барып оқу, өнер-білім жинауға беттеуі мына төмендегі жолдардан да аңғарылғандай. «...Ербол екеуі саржеліп отырып, Есембайды бауырлап кеп, Тақырбұлақ тұсындағы жолға түсті. Бір шақта, қаладағы оқудан қайтып келе жатып, ауылды аңсап, асығып шапқан көк жазығы осы еді. Қазірде аппақ суық қар басқан. Алыстағы жоталар мен айналадағы өлкелер де панасыз, жүдеу. Айықпас ауыр мұңға батқан. Бұл күнде Абай көңіліне панасыз, кемтар көрінетін бар сахарасының, бар халқының күйі де осы рендес. Бір кезде нанғыш таза бала жүрегі барлық рахат, бақыт осы қырда, ауылда деп алас ұрған болса, қазір Абай қайта жортып келеді» (382-б.).

Шығарма қаһарманының ақын болуы романистің қиял құсын шарықтата шабытты сөйлеуіне, әлем құбылыстарын ақынның көзімен танып білуіне, романтикалық серпілістерге көтеріліп отыруына мүмкіндік берген. Көп ретте автордың сөзі мен қаһарманның ойы бір-біріне ұласып, айрықша тартымдылыққа апарады. Кейіпкердің көңіл ауанына ілесіп, біз де жаһанның сыры мен сымбатын көтеріңкі поэтикалық қалпында қабылдаймыз. Сондықтан Абайдың көзіне шалынып, көңілін аударған

құбылыс оқушыға тосын да таңсық болып елестейді. Әкесі билік, тартыстан аулақтап, Мекеге аттанып бара жатқанда оны жолға шығарып салысқан Абайға Семейтаудың көрінісі өзгеше сыр бүгіп тұрғандай әсер етеді. «...Көптен қаладан шықпаған Абайға көктем енді ғана өзінің келе жатқанын баян етті. Сол жақта, алыс көк жиекте, көкшіл мұнар ішінде Семейтау көрінеді. Қардан о да арылыпты. Кесек, жұмыр бір ғана қатты толқын бүктетіліп, түйіліп кеп, мәңгіге мелшиіп, қатып тұрып қалғанға ұқсайды. Айнала, сары дала ортасында оқшау бітіп, оқыс тұрып қалған үзік тау. Мәңгі-бақи жымжырт боп, жәй созылған сахраның бір заманда, әлденеден булығып, лықсып шыққан ереуіл толқыны ма? Ашу қажыры ма? Сол бейнелі бөлек тау» (397-б.).

Абайдың ақындық кемел тауып, құбылыстардың күллісін бейнелей, салыстыра, көркем кестеге түсіре ойлаған, қол жетпестей алысқа кеткен Тоғжанды есіне алып «Жарқ етпес қара көңілім...» сынды жыр асылын туғызған, үйдегі қосағы Ділданың доғалдау болмысына көңілі толмаған, жүрегіне інкәрлік іздеген шағында оған табиғат әлемінен неше алуан сиқырлы суреттер кездеседі. «...Жауын қатайып, бұлт тұтасты. Күн қай мезгілге жеткенін біліп болмайды. Батыс жақты жауын құрсап, күн көзін толық жасырған. Енді ымырт тақау сияқты. Сам жамырай бастағаны ма, жоқ батар күннің жауын бұлтты арқылы себездегені ме, әйтеуір батыс жақта, көк жиек үстінде сарғыш мұнар сәуле бар. Сөнер үміт, үзілер тірліктей жүдеп, талмаурап бара жатқан соңғы сәуле. Аздан соң ол да сұлдері азайып барып, бәсеңдей берді. Сарғыш сәуле сұрғылт тартты. Тағы бір сәттен соң күнгірттене барып, қарақошқыл қызғылт реңге кірді. Көгілдірленіп барып, мұнды, қоңыр аспан-ның түн мұнарына жол берді» (407-б.).

Ұлы ақынның өмір бойы әлеумет істеріне араласып, талай рет әлсізге болысып, әділдік әпергені, күштілердің тыюсыз зорлығынан, қастандығынан момындарды арашалауға әрекеттенгені «Абай жолында» кесек-кесек оқиғалар кезінде жан-жақты тарамдалып көрінеді. Абайдың көп өлендерінің мазмұны тікелей осындай оқиғалардың санаға салған ізі, философиялық түйіні болып елестейді. Романда қаһарманның халықшылық бағдарын көрсете алатын істерді алдыңғы кезекке қойып отырғанын автордың өзі де ескертіп түсіндірген.

Сонымен Абайдың жеке өмірінің жай-күйлері де әлгіндей оқиғалармен астасып, қатарласа, жарыса әдіптеліп отырады.

Романның жалпы бітімінде бұлардың да алатын орны бөлек. Алғашқы махаббаты — Тоғжанға байланысты сезімдер бітпес шердей, ескі айықпас дерттей Абайды сан рет тебіреніске түсіреді. Ақ жарқын, ашық мінез ақын қыз Қуандық та, ерекше сәнді, саналы сұлу Салтанат та Абай жүрегін өзіне бұра алмайды. Ол Әйгерімге Тоғжанның баламасы көріп, өкінішті арманын орындамақ ниетпен үйленеді. Әйгеріммен өткізген жарастықты жылдар ақын өмірінде аса жемісті болғаны белгілі. Міне, сол сүйген жары сырт өсекке иланып, суық тартқан кезінде Абай үлкен рухани қиналысқа түседі. Кей уақытта ол дүниенің өткінші баянсыздығын ойлап, торығады. Мына бір суреттер Абайдың нақ осындай халін аңғартса керек. «...Ұзарып өскен сары селеу, оннан соққан баяу жел астында тынымсыз қозғалады. Күміс толқын бетіндей боп, кейде жылтырай түсіп, сәл сыбырдай ғана, болымсыз жыбыр қағады. Көзге ілінер-ілінбес жиі толқын. Жаңа жібек жүзіндей, үнемі тынымсыз құбылған ақ теңіздің жүзі жатыр. Күз тақау болғандықтан, бетеге — бурыл, көде — сарғыш. Көктемде жасыл желек, көк шашақ атқан сасыр, құрай да қазір қызара сарғайған. Семіп солған реңімен өтіп жатқан дәуренді, семіп қалған өмір-тілек дәрменсіздігін дәлелдейді... Алыста қоңыр көкшіл тартып, бүктүсіп жатқан бір адыр Шолақ Терек көрінеді... Бәрінде де елсіздік. Өлі дүниедей үнсіздік, сарылғандық бар» (585-б.).

Осы сарын Абайлар қыстыгүні аңға шығып, боран өтінде қалғанда тағы да үстемелей қайталанады. Дүниенің қызығы, ермегі, қанағаты, бақыты деген ұғымдар екіталай күйге түскен шақта Абайдың боранға килігіп, шарасыздыққа түскенін көрсету көркемдік тәсіл болып табылады. Мұндағы пейзаж да қаһарманның көңіл күйін, сергелден халін өткір сездіреді. «...Қанша екені белгісіз, ұзақ бір шыдамға тістеніп бекініп алғандай болған жолаушылар көп заман толассыз, тынымсыз қатты жүрістен аумап келеді. Көптен құлаққа беймаза боп ысық-ра шулап соққан жел кейде ерекше бір ызамен ышқынып кетеді, екпіндетеді. Күні бойы үзілместен шу-шу еткен жалғыз үн құлақ тұндырғандай. Сарылған суық

сазынан жаңылған жоқ. Кейде ақ боран, қатты аяз ұлып та кетеді. Көп бөрінің боранды далада, құтырған дауыл ішінде баспана іздеп, жас қан іздеп, қосылып ұлығанындай, азан салады.

Сондай ұлыған қарлы дауыл астында елсіз, меңіреу дала Абайдың туып-өскен сахрасы болса да қазірде соншалық мейрімсіз, қатал, өгей анадай. Кеше ғана балалығы мен жігіттік жастығының жасыл шөбі сарғаймас алтын бесігіндей болса, сол қызықты қан жайлау қазір суық қабір ызғарындай, аяздап қырауытып тұрған тас табытындай» (640-б.).

Табиғат құбылысын жазушының соны сапаға көтеріп, үлкен көркемдік элемент дәрежесіне жеткізгеніне, пейзаждың қаһармандардың сезім, түйсік, көңіл алаңын айқындай түсуге, өмір-болмыстың қат-қабат қыртысын ашуға қаншалық зәру қызмет атқаратындығын келтірілген мысалдар сипаттай алса керек. Мұндағы пейзаждың көркем сюжеттің желісіне айрықша ажар, әдемі әсерлілік қосатын қажет, онды екенін көреміз. М. Әуезовтің сұлулыққа, жарасымға толы сөз тіркесінің, жалпы стилдік қолтаңбасының ең зерлі иректері де табиғат суреттерінен молырақ табылады демекпіз. Сөйтіп, табиғат көрінісін шығармаға қосалқы әшекейлік көлемде қалдырмай, жанды, мәнді, әрлі құбылыс етіп қолдануы жазушының өз творчествосындағы ғана емес, жалпы қазақ әдебиетіндегі ұлы жаңалықтардың бірі. «Абай жолын» қазақ елінің өткендегі өмірінің энциклопедиясы деп бағалаушылар романдағы өзге қасиеттермен қатар Сарыарқа өңірінің табиғат әлемі де толық бейнеленгенін есте тұтқан болу керек. Кейінгі қазақ жазушыларының шығармаларында кейде мол, кейде жанамалай суреттелген сахара табиғаты М. Әуезов туындысында классикалық келбетте алғаш көрініс бергені ақиқат.

V

Жазушы М. Әуезовтің қазақтың әдеби тілін жетілдіру, байыту саласында атқарған қызметі ұшан-теңіз. Оның шығармаларында, әсіресе, «Абай жолы» романында халқымыздың сөздік қоры мейлінше мол танылады. Мұны түрлі тараптан дәлелдеп көрсетуге болады.

Әрбір кейіпкердің тілдік ерекшелігін тауып қолдану реалистік әдебиеттің басты шартының бірі десек, сол міндеттің М. Әуезов роман-эпопеясында неғұрлым кең жүзеге асқанын көреміз. Қоғамдық өмір сатысының түрлі деңгейінде тұрған адамдардың сөздік қорын өзіне тән, нанымды мөлшерде келтіру, тұлғаның тілдік мінездемесін беру ең қиын уәзіпа болатын. Тілдің шырынын ұдайы жинаған, өзге елдердің әдебиет тәжірибесінен үйрене отыратын суреткер ғана мұндай жүкті көтеріп кете алады. «Абай жолы» роман-эпопеясы тіл мәдениеті мен шұрайы жағынан да әдебиетімізде соны қадам, үлкен бел болғаны айтылып келеді. Біз сол пікірді мысалдар келтіріп, дамыта түскіміз келеді.

Қаһармандардың өзіндік сөз саптасы мінезді айқындаудың ең ұтымды тәсілдерінің бірі. Сөз болып отырған шығармада әрбір кейіпкер қалай сөйлейтінін қысқаша шолып көрейік.

Халықтың сөз өнерін санаға сіңірген ақын Қадырбай қалпын онын: «Бұлаң кердей бұлықсыған ел едің. Бір-ақ боран бүрістірді де кетті. Енді міне қатты дауыл астында қалт-құлт еткен бұтадай болдық та қалдық қой» («Абай жолы», бірінші кітап, 1961, 326-б.), немесе «...Сол сарынның бәріне кейде ақырын жатып, құлақ салып байыптасам, бір шерге бір шер ұласып, қосылып жатады екен өзі. Көкей кесті күйін тында, күңіренген жырын тындашы... Осы елдің өткенінің бәрі де тегінде өзі кешкен өміріне сүйсіне алмай кеткен екен. Көп сарынның ішінде басымдап, өктеп келіп жататын бір сарын бар. Сонысы қуаныш пен шат-шадыман, мәре-сәре емес-ау! Көптен көбінше заман уайымы, заман дерті-ау. Арыдағы арманын айт, кешегі осы елде болып өткен мамырдың жұтын айт» (330-б.) деген толғаудай сөзінен танимыз.

Әрдайым ел мүддесін батыл айтатын батыр мінез Базаралы романда шоқтықтанып көрінетін тұлғаның бірі. Біз қашан да оның аузынан ер пішініне лайық өжет, жігерлі сөз естіміз. Ол кедейлер кегін қуам деп, қиянатқа, зорлыққа да ұшырайды, айдалып та кетеді. Бірақ мұндай тосқауылдар оның жігерін жасытпайды. Қандай қыспақ жағдайда жүрсе де, Базаралы ел намысын қайрап, өзгелерге дем беріп отырады. Абайлар бұқараның көңіліндегі сөзді тауып айтса, Базаралылар момын көпшіліктің тұнып жатқан қайратының символындай. Боран түсіп, кедей ауылдардың малы қырыла

бастаранда ол саналы жас жігіттерге қарап жалынды пікір тастайды. «...Жігіт болсаң, жігерің болса, мынау шұбырған елге пана болыңдар: малың аманда жаның сақта... Әншейінде есе бермесе, ең болмаса, осындай қысылған күнде артығынан үлессің... жерінен, жайылыс берсін. Қыстау, қорығынан пана берсін көпке! Үлеске салсын жиған қорын. Елден ерек аман қалған Күнекен, Байсал, Байдалы, Сүйіндіктер мен тұтас Ырғызбай кімге тұлға болады» (295-б.).

Романдағы тамаша бейненің бірі — Салтанат аз көрінгенмен, оқушы көңілінде ұялайды. Ақылды, сұлу, бір елдің еркесі сияқты саналатын Салтанат та құдалық салтының тұтқыны. Ол Абайдың абақтыдан босап шығуына кепілдік жасатып, үлкен көмек еткен естияр, азамат мінезді жан. Бірақ айттырған жерге басы байлаулы қыздың шер-шемені ішінде. Ол әркімге емес, Абай сынды ел ардағына ғана тереңде жатқан мұңын шығарады. Салтанат сөзі ешкімді қайталамайтын, тек өзіне ғана тән болып естіледі. «...Жаныңыз құрбы, жас көңілін білесіз, Абай. Менің орнымда қазақтың өзге қызы болса, «алдыңғы күнді көрермін. Оң жақтың, осы дәуренімнің қызығын көрем, өзімді ештеңеден тыймаймын» деп, бір ызамен ашылып, жеңіл-женсік жүрісті талшық ететіні де болады. Менің сорыма өз қолымнан со да келмейді. Бұл бір ішімдегі, қатты құлып астындағы өзіме-өзім жасаған қапасым. Алдағы күннен түнілу мен қорқуым сондай күшті ме деймін. Ешбір қызық, желік дегенге бір сәл, шыныммен бой жазып, беріле алмаймын» (572-б.).

«Абай жолын» талдағанда әдетте көп атала бермейтін тұлға — Абайдың анасы Ұлжанның тұлғасы. Ал шындығында бұл тек осы романдағы ғана емес, бүкіл қазақ әдебиетіндегі келісті, кесек бейнелердің бірі. Шығарманың барысында Ұлжан бірнеше рет қана қысқа-қысқа көрініп өтеді. Бірақ оның әрбір қимылы, көз қарасы, сабыры, парасаты, сөзі соншалық дәл, мәнді, екшеліп беріледі. Осы себептен оның келбеті оқушы жадында ұзақ сақталып қалады.

Абайдың табиғатына біткен мінезділік, алғырлық, әзіл сөзге ұсталық секілді қасиеттің біразы анасынан дарығаны айтпай танылады. Ұлжан баласына әр кезде ең қажет кеңесті аса орнықты, сыпайы, сіңімді етіп айтады, әрбір құбылыстың алды-артын есептей, пайым-

дай сөйлейді. Абай Әйгерімге үйленбек ойын ақылдаса келгенде Ұлжан анасы бұл істің қандай салдары, салмағы болатынын зерек танып, өзінің пікірін жасырмай айтады, баласын өмірдің алға тосар күтпеген қасіреттерінен сақтандырады. Оның лебізінен дана ананың ұлына деген қамқорлығы, сергек ықыласы, есті байламы анық ұғылады. «...Абайжан, балам, ниетіңді ұғындым. Қызыққан кісің кім? Оны да мына Жиренше танытты. Маған ақыл салыпсың. Жақсы ма осыным дейсің ғой? Жақсы демеймін. Сөзім қысқа. Мен айтардың көбін өзің көзіңмен де көріп өсіп ең. Көп қатынның бірі мен болғанда, сол көп қатынның бірінен туған көп баланың бірі сен боп өсіп ең. Сырлас, шерлес ек қой. Тәтті ме еді маған да? Жеңіл ме еді саған да? Біз басқан ізді баспаса дегенде мың да бір ойлайтыным осы жер еді. Өкінесің деп қорқамын. Алды қызық көрінгенмен, оңай түйілгенмен, арты зәр еді мұның. Опық жейсін, жақсы балам. Міне, айтарымды айттым. Бірақ көрер қызық та сенің өзіндікі, татар зәр де өзіңнің ғана сыбаған. Мына Жиренше де, мен де былай қаламыз. Қинаған қаупымды ғана айтып шықтым. Ендігіңді өзің біл. Өзің ойлап, өзің шеш» (427—428-б.).

Романдағы кейіпкерлердің көбі дәл осылайша анық өзіндік сөз саптау ерекшелігімен дараланатыны шығарманың әсерлі шыншылдығын өсіреді, оның танытқыштық, тәрбиелік қуатын арттырады. Міне, осылайша түрлі қаһарманның өзгеше сөз өрнегі қосылып келіп, романның сан бояулы құлпырған кілем түсіндей тіл кестесін құрайды. Сөздерді қолдан қиындатуға, немесе жаңартуға бармай-ақ, автор әрбір адамның лебізін заманына, ортасына, жағдайға, мінез бітіміне орай қалыптастыра білген. Бұл жөнінде «Абай жолы» қазақ әдебиетінде шырқау биікте тұрған, тендесі жоқ бірегей туынды. Суреткер тарихилық принципті кейіпкерлер сөзі арқылы да дәйекті түрде жүзеге асырған. Қаһармандар сөзі халықтың түрлі топтарының үнін естірткендей.

Шығарманың орталық қаһармандарының тілі даму үстінде берілген. Абайдың шәкірт кезіндегі сөздері мен Құнанбайдың бұрынғы одақтасы Байсалдың қонысын тартып алуға қарсы шыққан батыл уәждері арасында балалық пен жігіттіктің айырымындай ұзақ жол жатыр. Болашақ ақын әркіммен өзгеше өрнекте сөйлеседі. Кедей

ауылдардың малы қырылып жатқанда болыспаған ағасы Тәкежан мен Әзімбайға, жеңгесі Қаражанға ол өктем, жігерлі үн қатады, ал анасы Ұлжанмен, әжесі Зеремен, достары Ерболмен, Базаралымен айтылар әңгімесі басқа. Мұның бәрі Абайдың тұлғасы бірте-бірте толысып, қомақталып, жаңа қырлары ашылып отырғандығын сипаттайды. Түрлі кейіпкерлермен тілдескенде сөз байлығының тың қабаттары ашыла түсетіндей.

Жалпы алғанда Абайдың сөздік қоры көп түсті бояудай халық тілінің неше алуан інжу-маржанын танытады. Оның Европа, шығыс әдебиеттерінен кеңінен хабардар болуы тіл талғамынан да көрініп отырады. Өзінің досы Михайловпен сөйлескенде ол орыс зиялыларынша ойлайды, Дәркембайларға халықтың қарапайым, шешен, ұтымды оралымдарын жұмсайды, ал молда, сопылармен пікір таласында шығыстық терминдер мен теңемелерді әдейі қолданады. Арғы-бергі ғылым, білім жетістіктерін мол меңгерген Абай бұрын сахара халқы ести қоймаған, көбісі түсіне бермейтін ұғымдарды да алып келеді. Көркем тұлғаның жан-жақтылығына тілінің құнарлы көп қырлылығы сәйкес септеседі. Қаһарманның тілдік мінездемесін түрліше құбылтып, шындыққа, характерге орай екшеу жөнінде «Абай жолы» қазақ әдебиеті бұрын бармаған биіктерге жетті.

Абайдың кемеліне келген парасат, пайымы, әділдігі мен тереңдігі бірте-бірте көп сындар үстінде көрінеді. Соның бірі — Балқыбек съезінде Салика қыздың басына азаттық әперген билігі. «Уай, жағалай жұртым! Керей, Найман елім! Ортаңа мені қойыпсың. «Тетігімді тап, тынымымды бер» деп қойыпсың. «Сынға салдым, жарықшағымға жамау бол, сына бол» деп сеніпсің. Арылып өтер жөнім бар. Бір айтарым: Тобықтыдан туғаныммен екі бауыр екеуіңнің ісіне Тобықтының тұрғысынан қарар деме. Тағы бір айтарым: қазақта жесір дауы жеті ықылымнан келе жатқан дау. Заман азып, заң тозатыны рас па? Әйтеуір біздің тұсымызда, дәл осы заманымызда бұл дау халыққа сын болғандай. Келеге сын, нәсілге сын болғандай деп түсінемін. Міне, ағайын, сенің алдында өзіме осындай асу ғып атаған екі тұрғым бар. Айтар билігімнің қыбласын осыдан үк дер ем. Бұдан басқа баспалап бағар өзге есебім жоқ» (755-б.). Ақырында Абай бұрынғы билердің мал-дүниеге жығылғыш салтына бармай, даудың нағыз адамдық

шешімін айтады. Бұған көп атқамінерлер, ең алдымен, тобықтының билеп-төстеушілері наразы болып қайтады. Абайдың іс-әрекеті де, айтқан сөздері де, оның тұлғасына сай, қонымды. Бұл тұстан да кейіпкерлердің тіл ерекшелігі қаншалық қажет екені байқалып тұр.

М. Әуезовтің сөз мәдениеті дегенде оның да Абай сияқты үш рухани бұлақтан: қазақтың шешендік өнерінен, шығыс пен батыстың әдебиетінен нәр алғанын атап өткен жөн. Ал осы мәселе жазушының өзге шығармаларынан да, роман-эпопеясынан да еркін аңғарылғандай.

Біз суреткердің сөз тігісіндегі төгілмелі тапқырлықты, халықтың тіл қазынасына еркін жүзгендікті ілгеріде келтірілген мол мысалдар арқылы дәлелдей алдық деп ойлаймыз. «Абай жолы» кейіпкерлерінің үлкені де, кішісі де тіпті шетінен сөзге жүйрік, ойға ұшқыр көрінетін де кездері бар. Мұның бәрі қаламгердің сөз сырына қанықтығын, өзінен бұрынғы байлықты меңгеріп, жаңа жинақтаулар жасағандығын көрсетсе керек. Түйдек-түйдек көркем тіркестер, үстемелеп келетін сипат сөздер, бірін-бірі күшейтіп тұрған қос сөздер, өлеңдей жатық, жарасымды, үндес естілетін сөздердің алуан үлгісін көреміз.

Сонымен қатар М. Әуезов өз творчествосы, әсіресе, «Абай жолы» арқылы Европа, орыс жазушыларына тән қою, сөлді, айшықты, анық, жанды баламаларды қазақ прозасында алғаш рет табиғи сіңістіріп, тіліміздің өз заңдылығына айналдырып жіберді. Жазушының тіл оралымы тосын көзге қиындау көрінетіні, көркем әдебиет оқуға дағдыланбаған адамға кей ретте ауырлау тиетіні осындай сонылығына байланысты. Орыс классиктері шығармаларында ұшырайтын көп сын есімді тіркестін қазақша баламасы М. Әуезовтің құдіретті қаламы арқасында төл туындыдай болып кетті. Бұл топқа біз «тартымды салқындық», «аз күлімсіреп», «қатты жиренішті», «саналы оты бар», «үлкен шеңберінің», «сұм салқын», «жұмбақ ауыр сезімдерін», «күн райы өзгеше бұзылып», «тобықты ішіндегі ойындардың енді басқа бір белге шығатын кезі жетті», «тартымды сабыр», «ауыр күдік», «мол сезім», «жоқтықтың барлыққа жіберген келгіні», «жастығына зорлық еткендей», «әсем қызылы бар», «тұтас қызыл», «намыскер жүректің ызалы толқыны», «ауыр мұқтаждық тұтқындары», «ауыр арман»,

«жат ажар», «алыс биік сықылды қатқыл, суық ызғары сезілетін Құнанбай» тәрізді тіркестер мен сөйлемдерді қосамыз. Бұл секілді оралымдар қазақ әдебиетінде қазір кездесе береді. Бірақ «Абай жолы» жазылған шақта мұндай сын-сипат сөздер таңсық жаңалық еді. М. Әуезов өзінің тәжірибесі, стилі арқылы бүкіл бір халықтың үлкенді-кішілі қаламгерлеріне осы бағытта да үлгі болған.

М. Әуезов шығармаларында «шығысша ойланып» жазылған жолдар мен абзацтар аз емес. Жазушы әдеби қаһарманы — Абайдың шығыс классиктерін оқып, ғибраттанып, еліктеп өлең жазған кездерін көрсеткенде де, дін адамдарының сөзін келтіргенде де шығыс тектес термин мен ұғымды мол қолданады. Бір заманда қазақ поэзиясына Абайдың көптеген араб, парсы, түркі сөздерін саналы түрде сіңіргені секілді, М. Әуезов те қажет тұстарда қазақ тілінің тобына жаңа түсініктерді енгізіп отырады. Бұған суреткер тек қана көркемдік шындыққа жету мақсатымен барғаны белгілі. Әсіресе, ол «Абай жолының» соңғы кітабында Семейдегі оба ауруының зардабын бейнелеген кезде молда, сопылардың лексиконын өте жиі келтіреді. Осы арқылы ол қазақ тілі мен шығыс тілдерінің ежелден ауыс-түйісі көп болғанын аңғарта түседі.

Бұл айтылған пікір романда келтірілген шығыстық сөздердің көлемі мен құрамынан да сезілсе керек. Шығармада: халфе, мәзін, қари, махалла, жаназа, мешіт, медресе, садақа, шұбаһа, фәлекәт, диуан, хатім, шағир, ғариб, ахлақ, хаста, фидия, мұтла, лазым, шарифат, күпір, нәмәрт, астағфиралла, хазірет, намаз, сүре, мақам, калан, унзира, кәләм шариф, хұтпа, ишан, ястау, имам, такбир-таһлил, мінәжат, ғибадат, ясин, әпәнді, халас, мінбер, бадбахт, харақат, мұтасиб, дәрхал, бәддұға секілді діни ұғымдар кездеседі. Егер бұл сияқты сөздер диалог үстінде, немесе діндарлар ортасын суреттеу үшін қолданылса, көп ретте шығыстық бейнелеу жүйесі қазақ ұғымына үйлесімді болып кірігеді. «Сенсің — жан ләззаты, сенсің — тән шәрбаты» деп жырлаған Абайдың творчестволық өміріне арналған романда мұндай мезеттер болуы әбден табиғи.

Бұның бәрі М. Әуезовтің тіліміздің мүмкіндік өрісін кеңейтіп, соны ұғымдар мен оралымдарды мейлінше мол енгізіп, бейнелеу құралдарын көптеп қосқанын, қа-

зақ сөзінің қуаты мен икемділігін әлемдік жетілген тілдер деңгейіне көтеріп әкеткендігін дәлелдейді.

Біз жазушының роман-эпопеясын оқшау, озық бөліп көрсететін шеберлік сырларының бірнеше түйінін әңгімеледік. Көркемдік ұсталықтың жекелеп, бөліп айтатын басқа да мәселелері толып жатыр. Роман-эпопеяны қайталап оқыған сайын оның тереңдігі мен кемелдігі көзге ерекше шалынып, зерттеушілер алдына жаңа уәзипалар ұсынатыны кәміл.

I

Қандай да болмасын көрнекті суреткердің дарын қуатын мейлінше мол танытқан, түріне мазмұны сай кемел, терең бірегей туындылары болады. Орыс әдебиетінде, айталық Л. Н. Толстойды «Соғыс және бейбітшіліксіз», Ф. М. Достоевскийді «Ағалы-інілі Карамзовтарсыз», М. А. Шолоховты «Тынық Донсыз» толық түсіну мүмкін емес. Сондықтан да ондай шығармалар суреткердің парасат, көркемдік мұрат, білім, тағылым, шеберлік дәрежесінің айнасындай, айғағындай әсер қалдырады.

Заманымыздың ұлы жазушысы М. Әуезовтің шығармашылық сапарында ерекше маңызды орын алатын шығарма — «Абай жолы» эпопеясы. Бұл шығарма ұзақ ізденіс, үлкен әзірлік, шамырқанған шабыт толғағы үстінде дүниеге келгені мәлім. Жазушы бұл эпопеяны жазарға дейін қаламгерлік тәжірибе мектебінен өтті, белгілі прозаик, танымал драматург, озық аудармашы, байыпты зерттеуші ретінде халқымызға кең танылған еді. Міне, осы жан-жақты еңбек оның өмірлік туындысы — «Абай жолының» әрі мәнді, әрі сәнді, ғасырларға кететін ескерткіштей ерек шығуына септескен.

Біз жазушының «Абай жолы» эпопеясына дейінгі ізденіс сатыларының бірер тарауын ғана еске салып өтуді жөн көреміз. Соның ішінде алдымен айтатынымыз — М. Әуезовтің абайтану саласындағы ондаған жылдарға созылған зерттеушілік еңбегі. Көркем бейнелі тілмен Абай тұлғасын жасаған суреткер ең әуелі ұлы ақынның әдебиеттегі орны мен бағасын анықтауға ат салысқан еді.

М. Әуезов Абай шығармаларының совет жылдарындағы барлық дерлік басылымдарына белсене ат салысты, ұлы ақынның өмірбаяндық мағлұматтарын тізу, туындыларының творчестволық тарихын тану, текстерді алақұлалықтан арылтып, бір ізге салу жөнінде қыруар қызмет атқарды. Оның үстіне Абайдың ақындық ерекшелігі, дүниетанымы, әдеби тілді дамытудағы айрықша еңбегі туралы М. Әуезов айтқан тұжырымдар, жасаған талдаулар мәнін жоймақ емес. Бір сөзбен айтқанда, ол суреткер Абайдың творчество психологиясын тұңғыш рет тереңдеп зерттеген еді. Жоғары оқу орындарының студенттері үшін абайтанудан арнаулы курс өту де жазушының бұл салада бірден-бір беделді маман екендігін дәлелдей түсетін.

Абайдың ақындық тағдыры үшін үш рухани негіздің: қазақ ауыз әдебиетінің, шығыс, батыс әдебиеттерінің мол ықпалы болғандығы туралы М. Әуезовтің толғамдары ғылыми жұртшылықтан қолдау тапты. Қазақтың ұлы ақыны өзіне дейінгі қазақтың көркем сөз мәдениетін меңгеріп қана қоймай, оны сын көзімен бағалап, талғарлық, өз тарапынан байытарлық дәрежеге жеткені дәлелді көрсетілген. М. Әуезов өзінің Абай Құнанбаев туралы монографиясында: «...Абайдан қалған сөздің ішінде барлық ақындықтың шарты болатын, жалынды, жанды, өткір сезімді былай қойғанда, қалған сарынның ішінде салқын ақылмен сөйлегіштік көп пе, жоқ шанышпа тілді, сатиралы ащы мысқыл, улы күлкіге ұрғандық көп пе? Біздің ұғуымызша соңғы түрі басымырақ сияқты» — дейді («Абай Құнанбаев». Алматы, 1967, 39—40-б.). Қазақ тарихының арғы-бергісіне қатысты сөздің, ғылыми деректің көбін Абай білгендігі, жасынан шешендікке, тапқыр, талғамды сөйлеуге, ойлауға жаттыққаны дәлелді көрсетілген. «Абай жолы» эпопеясында Абайдың сөздік құрамы нақ осы айтылғанға лайық шыққан.

Қазақтың жаңа жазба әдебиетінің негізін салған Абайдың шығыстың көркемдік рухани байлығынан ерте сусындағаны да аталған монографияда кең әңгімеленген. «Абай медреседе үш жыл оқыды. Өзі тұстас үлкен-кіші балалардың барлығынан сонауірлым зейінді, ұғымтал және ерекше ықыласты болған. Дәрісте арабша кітапты молдасының бір оқып, бір-ақ рет түркішеге аударып берген сөздерін кітапқа қарамай жатқа айтып шыға

алатындай зерек болады... Өз бетімен оқитыны — шығыс ақындары. Одан соң араб, иран, шағатай (ескі өзбек) тілінде жазылған ертегі, дастан, қисса сияқты әдебиет мұралары... шәкірттің шын сүйетін жандары — Низами, Сағди, Хожа Хафиз, Навои, Фзули сияқты қазіргі шығыстық совет елдерінің ескі классик ақындары болған» (40—41-б.).

Бұл зерттеу де Абай туралы романдар үшін тамаша тірек, мол материал болғанын білеміз. Эпопеяның барлық тұстарында жазушы бас қаһарманның көңіл күйіне, парасат деңгейіне сәйкес сөйлейді, кейде шығысша «ойланған» тіркестер мен сөздерді төгіп-төгіп жібереді. Бұл да мейлінше табиғи құбылыс болатын. Өйткені, шығыстың классикалық әдебиетінен еркін сусындаған Абайдың сөз кестесінде шығыс оралымдары жүруі тұлғаны өз дәрежесіне жеткізе, күрделендіре түсетін шарттың бірі еді. Бұған бір ғана мысал келтірейік. «...Парсы, түркі кітаптары бұны біресе Шираздың гүлзарына әкетеді, Самарханның мазар ғимараттарына қадалтады. Мәру, Мешһедтің миуалы, бұлбұлды бақтарына, салқын, самал хауыздарына үңілтеді. Ұлы ақындар мекен еткен Ғырат, Фазна, Бағдаттың сарайларына, медреселеріне, кітапханаларына тартады» («Абай жолы», 1961, бірінші кітап, 384-б.). Бұдан да біз М. Әуезовтің ғалымдығы суреткерлігіне көмекке келгенін көреміз. Абайдың ақындық дарынының жетіліп, шырқау биікке шығуына орыс әдебиетінің игі әсері болғаны М. Әуезов зерттеулерінде жан-жақты сөз болған. Осы ақиқат «Абай жолының» өн бойында өте анық, көркемдік шешім тапқан.

Бұл айтылғандардан шығатын қорытынды — тақырыпты терең игеріп, ойға, санаға сіңіру процесі көркем туынды үшін қаншалық қажет екендігі. «Абай жолы» эпопеясынан туатын өнегегің бірі осы.

М. Әуезовтің Л. Соболевпен бірігіп жазған «Абай» (1939) трагедиясы қазақ драматургиясы жетістіктерінің бірі ғана емес, болашақ «Абай жолы» эпопеясына үлкен әзірлік, биік басқыш болды. Мұнда Абайдың азаматтық, ел қамқоры, ескілік атаулымен айкаса шыққан күрескер бейнесі тамаша сипатталған. Бірін-бірі сүйген жастар Айдар мен Ажардың махаббатына, бас азаттығына араша түсу, оларды зорлықтан құтқару әрекеті тұсында Абайдың бойындағы ең асыл қасиет бұқарашылдық жарқ етіп көрінеді. Оның шындықты ғана туғып

ұстап, азулы жаулармен аяусыз сайысқа түсуі шебер ашылған.

Сонымен «Абай жолының» ойдағыдай кемел, кесек сомдануына М. Әуезовтің көп жылдық творчестволық тәжірибесі, соның ішінде әсіресе, абайтануды жүйелі зерттеп қалыптастырғаны және пьеса жазуы өте зор қадамдар болды. Аталған тақырыптың жазушының шығармашылық тараптағы негізгі нысанасына айналғаны, бұл жөнінде ол әр жанрда қалам тартып төселгені Абай жайындағы романдардың табысты болуын белгілеген факторлар еді демекпіз.

Өмірінің бас кітабына айналған «Абай жолы» автор суреткерлік дарыны әбден жетілген кезде бастаған. Эпопеяның алғашқы кітабының өзі-ақ қазақ әдебиетіне өзгеше бітімді, мазмұны терең, көркемдігі кемел туындының келгенін әйгіледі. Шынында, арада ондаған жылдар өткеннен кейін оқысақ та, «Абайдан» алар әсеріміз әсте кемитін емес. Қайта бұл шығарманың өміршендігін, көркемдік әлемін анығырақ ұққандай боламыз. М. Әуезовтің өзіне тән жазу мәнері, қайталанбас қолтаңбасы «Абайда» ең толымды түрде танылғанын көреміз. Кейін күллі қазақ қаламгерлері атаулыға үлгі болып кеткен М. Әуезов стилі тұңғыш рет «Абайда» барлық ажарымен, асылымен көрінді десек артық айтқандық болмас...

М. Әуезовтің суреткерлік талғампаздығы соншалық — ол баспадан шығып, жұртшылыққа таралып, биік бағасын алған шығармасының өзіне де кейінгі басылымдарында едәуір редакция жүргізген. Мұны «Абай жолы» тетралогиясы бірінші кітабының 1942 жыл мен 1961 жылғы басылымы арасындағы айырмашылықтардан да көруге болады. Осы томның екі нұсқасын салыстырып қарағанымызда бұған көзіміз жетті. Қалған кітаптарға да тиісті өзгерістер енгізілген.

Ал осы өңдеулердің сипаты да түрлі-түрлі. Мұнда жеке сөздер мен тіркестерді ықшамдау, немесе жаңарту, әрлеу, нақтыландыру сияқты стилистикалық жөндеу жиі кездеседі. Сонымен қатар кейбір елеулі, қажет қысқартулар, кейіпкерлер атын өзгертулер де ұшырайды.

Бір ғажабы — әлгіндей өзгерістердің қай-қайсысы да шығарманың ажарын аша түскен. Негізгі идеяны көмескілейтін, немесе қайталайтын болса, автор тіпті, әдемі көркем кесектерді де батыл алып тастаған. Бұдан суреткердің зергерлік талғамы, шығарманың әр сөзіне

аса жауапты қарағаны көрінеді. Мұның бәрі әр сөздің дәл өз орнында қызмет атқарып тұруын көздеуден, әдебиетті үлкен танытқыштық, тәрбиелік құрал деп түсінуден туған.

Алдымен, романның бірінші кітабының кейінгі басылымына жасалған үлкенді-кішілі қысқартулар жайына келейік. Жалпы аумағын алып қарағанда мұндай қысқартулар көлемі үш-төрт беттен аса қоймайды. Бірақ осындай тұстарда шығарма көп ұтқаны көрінеді. Мысал келтірейік: Бірінші кітаптағы ең көлемді қысқарту «Бел-белесте» деген тарауда. Мұнда елден түскен арыздың салдарынан Құнанбайды Қарқаралыға бір топ солдат алып кететіні айтылады. Бұрын айрылған жерлерін Құнанбайдан қайтарып алып, қуаныштары қойнына сыймаған рулар той тойлап жатады. Осы той үстінде өзгеше тосын оқиға болады. Ол — Құлыншақтың немересі Манас пен жігітек ішіндегі соның құрдасы Қараханның шын қимас достық белгісі деп, қымызға қызып отырып, бәстесіп, әйелдерін айырбастап жіберуі. Осы оқиға романның 1942 жылғы басылымында айтылған болатын¹⁴. Ескі ауылдың салтында, әйелдердің правосыз, шарасыз жағдайында мұндай оқиғалардың сирек те болса кездесуі мүмкін. Романда бұл оқиға нанымды, табиғи түрде суреттелген. Бір-бірімен одақтас екі рудың екі ер жігітінің мұндай тентектігіне үлкендер ренжісе де, артынан амалсыз көнген. Міне, осы эпизодты автор шығармасының мұнан кейінгі басылымынан ұшыратпаймыз. Жазушы көркемдік шындыққа зәредей нұқсан келтіретін кездейсоқ көріністерге бармағанына бұл айқын мысал.

Әлбетте, жазушы Манас пен Қараханның қылығын алғашқыда белгілі мақсат көздеп әдейі келтіргені кәміл. Ол бір есептен ескі ауылдағы ерсі мінездерді сықақтағысы келсе, екіншіден, бұл оқшау ұят оқиғаны Абай көзімен де сынатуды ойлаған тәрізді. Бұл кезде әнге, күйге, өлеңге күшті құмартып жүрген Абай осы оқиғаны әжуа етіп өлең шығарады да. Бірақ автор өлеңнің кімге арналғанын хабарлайтын тұсты алып тастаған. Қысқарған сөйлемдер мынау. «...Бұл өлең қатын айырбастаған Манас, Қараханды мазактаған өлең екен. Өлердей ащы тілмен, зәрлі сайқы-мазақпен айтылыпты.

Манастар хабарын естіген шешелер жерге түкірген еді. Мынау Абай айтқан өлеңге олар да мәз боп қатты күліп тындасты».

Бірінші кітаптағы елеулі тексттік өзгеріс алғашқы тарау ішінде. Мұның өзі кейіпкердің аты өзгеруіне байланысты туғаны көрінеді. Абай ауырып жатқанда үйіне келіп, бірнеше күн өлең, жыр айтатын Дулат, Байкөкше ақындардың Дулатын автор кейінгі басылымдарда Барлас деп өзгерткен. Осы себептен Дулат өлеңдерінен келтірілген өлең жолдарын алып тастап, орнына өз жанынан шығарып, жаңа өлең қосқан. Сол өлең мысалдарды салыстырып көрейік. 1942 жылғы басылымдағы:

Сырымды менің сұрасаң,
Тұманың тұнық суынан:
Кеудеме қайғы толған соң,
Тұнық жырмен жуынам.
Сорғалаған нөсердей
Жырын тыңда Дулаттың —

деген жолдар:

Құлағың сал жырыма,
Ойлана қара сырыма.
Шат-шадымен емеспін,
Құр құландай жортқанмен,
Құбылтып күйді тартқанмен,
Қайғыдан Барлас құры ма?! —

деп жаңартылған. Мұнда аңғарылатын бір нәрсе, алғашқыда Дулат, соңғыда Барлас атынан берілген өлеңнің идеялық үндестігі. Тарихқа мәлім Дулат ақынның атын өзгерту себебіне кейінірек тоқталамыз. Осы тараудағы өзге өлеңдер де өнін ғана айналдырғандай бір-біріне үндес, қарайлас. Дулатта:

Аға сұлтан, қазының
Ел сілкінді ісінен.
Ауылдың атқа мінері
Жемтікке қонған күшіген.

Барласта:

Аға сұлтан ұлық бар,
Елге мәлім қылықтар,
«Өл» дегенде өлмесең,
«Жұр» дегенде жүрмесең,
Малы құрым құрықтар
Кісен салып құлыптар.

¹⁴ Әуезов М. Абай. Алматы, 1942, 225—228-б.

Дулатта:

Майырдың алса бұйрығын,
Борбайға қысып құйрығын,
Ел пысығы жортады.
Өзі елді қорқытып,
Онан өзі қорқады...

Барласта:

Старшын дейтін әкім бар,
Пайдасын көрер жақындар,
Қалың елі тек жемі,
Боранды күн тиіскен
Аш қасқырдай тақымдар...

Дулатта:

Алдына түсіп томпаңдап,
Бір торпаққа он болып,
Жарлылардың торпағы.
Пысықтардың ортағы,
Қара шығын, алымы,
Шаңыраққа салығы,
Бай, кедейге бірдей боп,
Ел ұйтқысы шайқалып,
Тегіліп судай аққаны-ақ!

Барласта:

Жарлы, зарлы демейді,
Кеңінен ашып көмейді
Түгіменен түйесін
Жұтам десе қай сорлы
Қалтқы болып бөгейді?....

Романда бұдан басқа кездесетін өзгерістер де көркемдік талғау заңдылығына әбден сай. Осы өзгерістер шығармаға нақтылық, тұжырымдылық, лаконизм дарыта түскен. Басы артық түсіндірмелерден арылған сөйлемдер сымбат, салмағын арттырып отырған.

Жазушы адам, табиғат суреттерін жасағанда сөз, ұғым қайталауға жол бермеуге ұмтылған. Тіпті оқушы көзіне түсе қоймайтын, әсем тіркестер арасынан да басы артық дегендерін сызып отырған. Мәселен, 1942 жылғы басылымындағы: «...Бірталай қалың көштерді арттарына салып ап, тура Қарашоқының тоғайлы өзеніне кіріп, соны өрлеп келеді. Аздан соң бөктер тауды аралап өтіп, Қарашоқының баурайындағы көк алаңға шықты» (69-б.) деген сөйлемдерден кейінгі нұсқада (1961) «Аздан соң бөктер тауды аралап өтіп, Қарашоқының баурайындағы көк алаңға шықты» алынып қалған. Бұл жерде жазушы қатар тұрған екі сөйлемде «Қа-

рашоқының» қайталанып аталуын артық санаған және Қарашоқы тауы айтылған соң «бөктер тауды аралап өтіп» деп негізі бір ұғымды қосарлап түсіндіруге бармаған. Немесе алғашқы басылымда Құнанбай тобының Бөжейлерге қаһарлана шауып келе жатқан тұсын сипаттайтын: «Аямас жаудай, ағындатып айбар шегіп, сойылдарын көтеріп ұстап, жаланып келеді» (89-б.) деген құрмалас сөйлемнен автор соңғы редакцияда «аямас жаудай, ағындатып» деген сөздерді қысқартқан. Шынында да, «ағындатып айбар шегіп, сойылдарын көтеріп ұстап, жаланып» келе жатқан топтың «аямас жаудай» екені айтпаса да түсінікті ғой. Бұл арада Лев Толстойдың: «Жазушының зеректігі нені жазуды білетіндігінен емес, нені жазбауды білетіндігінен танылады» — деген тұжырымының ақиқаттығы еске түседі. Ал ілкі басылымдағы «Екі жаққа бөлінген топтардан басқа Құнанбайдың артындағы нөпірдің өзі де тіпті мол. Санын болжап болмайды» — деген екі сөйлемнің соңғысы алынып тасталған. Сөйтіп, бұл жерде де қысқарту ұғымды неғұрлым анық, дара беру мақсатын көздейді.

Романның бірінші кітабына жасалған қысқартуларды шола отырып, жазушының ондай редакцияны көбінше екі түрлі жағдайда жүргізгенін байқауға болады. Біріншіден, сөйлемді көмескілейтін, қосалқы, бірыңғайлас сөздерден арылту, қайталаудан қашу, әр ұғымды дәл орнына қолдану жағы көзделсе, екіншіден, қара дүрсіндік, қарабайырлық, татымсыздық атаулыдан бойды аулақ салады. Абайдың бозбала, жігіттік шағын суреттейтін бірінші кітаптағы «...және жайлауға қарай тартқанда бұл елдің «үдере көшем» деп жаппалап қонып отыратын әдеттері бар. Көңіл қосылар күн болса, жарық айлы түндерде ерке жардың оңаша жаппасына кіру ертегідей рахат қой. Өзі көрмесе де, Абайдың өзге ересек жігіттерден көп естіген ыстық шағы осы болушы еді» (175-б.), деген сөйлемдерді автордың кейінгі басылымдарға енгізбеуі талғампаздық, үлкен әдеп, ішкі мәдениетінің белгісі.

Жазушы жас Абайдың бойына мұндай қиялды да дөрекілеу санаған, ондайды болашақ ел ардағының тұлғасына мін көрген. Ал былайша қарағанда, жас жігіттің бір мезгіл сезім жетегінде кетуінде, «жарық айлы түндерде ерке жардың оңаша жаппасына» кіруді ойлауында соншалықты ерсілік жоқ. Көп шығармалар-

да бұл секілді көріністер кездесе береді. Бұл жерде мәселе суреткердің эстетикалық мұратына байланысты болса керек. Жазушының ұғымында Абай көптің бірі емес, қалың қазақ елінің көгіндегі күні, аспандағы айы. Ендеше ондай табиғат ерекше жаратқан жандардың өзгелерден зейіні де, бейімі де бөлектеу нышан танытпаққа керек. М. Әуезовтің Абай тұлғасын көлденең, кездейсоқ байланыстарға араластырмай, ылғи анық, ашық, салдарлы ситуацияларда көрсетіп отыратыны осыдан.

М. Әуезовтің шығарманы ширата, жетілдіре түсу үшін жүргізетін редакциясының бір парасы жеке сөздерді өзгертіп, ұғымды айқын ашатын бейнелі тіркестер табу төңірегінде. «Абай жолының» сөз болып отырған әуелгі кітабында мұндай жөндеулер жиі кездеседі. Кейде кітаптың бір бетінде бірнеше сөздердің не орны ауысып, не мүлде жаңаланып өзгергенін кездестіреміз. Автор, әсіресе, сөйлем аяғын бірыңғай етістікпен бітіргісі келмей, сөйлем құрылысына тың ізденіс жасағаны сезіледі.

Ал енді сол жеке сөздердің өзгеруі деген қандай хикмет екенін мысалмен байқап көрейік. «Маңыраған қой-қозы үндері» — «маңыраған қой-қозы шулары», «жайылысқа» — «жайылымға», «қарасұр жүзіне сұрғылттанып түгі де шығып алыпты» — «қарасұр жүзіне бозғылданып түгі де шығып алыпты», «жазыла сөйлей бастап еді» — «жазыла сөйледі», «бейіт басына жетті» — «бейіт басына келді», «батырға біткен зор денесі, созылған уақытында бұрынғысынан да зорайып» — «батырға біткен зор денесі созылған уақытында бұрынғысынан да ұзарып», «жамырап кеткен» — «жамыраған», «талай момынның қой-қозысы, тоқты-торымы» — «талай момынның тоқты-торымы», «терең ғазап сезімдер салдары ма» — «терең азап салдары ма», «осы күндерде, осы жазда» — «осы жазда», «ауылдың бәрі қымызға жиылады» — «ауыл қымызға жиылады», «мұнын айтатын сөздерді» — «мұнын шертетін сөздерді», «бір айдай жібермей ұстап еді» — «бір айдай жібермеді», «еркелігіне салып» — «еркелігіне басты», «енесінен айырылған бота боздайды» — «енесінен адасқан бота боздайды», «сезіп еді» — «сезді», «рулы ел болып зар еңіреп, улап-шулады» — «қалың ел болып, зар еңіреп, улап-шулады», «Түсіп, сен қазір атқа мін» — «Түсіп, сен атқа мін», «даусы да қатты шығып кетті» — «даусы да

қатан шығып кетті», «Қамысбайды бастан тартып жіберді» — «Қамысбайды бастан тартып-тартып жіберді», «өзенді бойлай» — «өзенді бойлап», «қолдарында өңшен шоқпар мен сойыл» — «қолдарында шоқпар мен сойыл», «шошытып бездіре жөнелді» — «шошытып бездірді», «боқтық қарғыстың бәрін» — «қарғыстың бәрін», «әрдайым қыр кеші бұның бір ұғымсыз әміршісі» — «қыр кеші бұның бір ұғымсыз әміршісі», «табыс қылған болатын» — «табыс қылған», «тұрып қалған еді» — «тұрып қалған», «бұл Шөже, ақын Шөже емес пе» — «бұл ақын Шөже емес пе», «кете алатын емес сияқты» — «кете алатын емес», «домбыраны алып дыңғырлатып» — «домбыраны алып дыңғылдатып», «лапкені аралап жүріп» — «дүкенді аралап жүріп», «тобықтыға қарай тартып берді» — «тобықтыға қарай тартты», «Абай бұл апасының күйін қабақпен таниды» — «Абай бұл шешесінің күйін қабақпен таниды», «қатты ілтипатпен тыңдайтын» — «жақсы ілтипатпен тыңдайтын», «түн тыныштығын улап кеткендей» — «түн тыныштығын ұрлап кеткендей», «Қарауыл өзенін құлдап» — «Қарауыл өзенін қуалап», «жүрегі тағы да түндегідей қатты дүрсілдеп» — «жүрегі тағы да түндегідей қатты тулап», «Қүнкенің үлкен ақ үйінде көп қонақ, жиын бар екен» — «Қүнкенің үлкен үйінде мол жиын бар екен», «қатты сұрланып кетті» — «қатты түйілді», «айтқаны шын болса болар» — «айтқаны шын болса керек» болып өңделген.

Мұндай мысалды жалғай беруге болады. Бірақ осының өзінен-ақ жазушының сөз қолдану, талғауға қаншалық ұқыпты қарағаны айқын көрінеді. Егістің арасына шыққан арам шөпті біртіндеп жұлатын ерінбес еңбекші диқандай М. Әуезов те сөздің саралығына, даралығына, толықтығына және дәйектілігіне нұқсан келтіретіннің бәрін алып тастап отырған. Әрбір сөйлемнің әрі білім, әрі тәлім беретін, «балталаса бұзылмастай» берік болуын автор қатты қадағалаған.

Сөйлемдердің аяғы бірыңғай етістікпен бітуі оқушыны жалықтырып жіберетінін қатты сезінген жазушы осы тарапта жаңалық, өзгеріс енгізу үшін көп ізденген. Соның нәтижесінде сөйлем аяғына келетін сөздердің бірнеше формасын тауып қолданған. Автордың, әсіресе, көп қолданған формасы есімшенің өткен шақтық түрі. «Тайдың асаулық қияңқылығы сондай екен, біресе шапшып, мөңкіп, біресе шыңғыра тулап кетіп, Масақбайды да

екі рет жыққан. Бірақ өзге асаудан көрмеген ызаны көріп, екі жығылып алған Масақбай ақ тайға қатты ызаланып алған. Құлактан басып, бұғалықпен буындырып, екі езуін шұрайлап, тайды өлердей жазалап еді. Үстіне үлкен жабу салып, оны басқұрмен шандып-шандып қарғып мініп алған. Басқа-көзге төбелеп, шапқылатып қан сорпа ғып кеп бағана желі басына байлап тастамақ болған» («Абай», 1942, 196-б.).

М. Әуезов салған осы дәстүр қазақ әдебиетінде кең өріс тауып кетті. Мұндай форманы қолданып жазбаған қаламгерді табу қиын. Бұған мысалды кез келген кітаптан алып көрсетуге болатындай.

«...Бұл кезде отыз бесінші бөлмедегі жұмыр денелі, орта бойлы толықтау келген, бидай түстес сарғылт шашына ақ кірген, қимыл-жүрісі шапшаң егде жастағы генерал жалғыз кісілік тар бөлмені ерсілі-қарсылы кезіп жүрген-ді... Бұл кісі көп жыл шекара қызметінде болып, жақында ғана босанған. Пенсияға шығып, енді үйінде тыныш жатқалы, өзінің туған жері Воронежге жүрейін деп тұрғанында оны Алматыға шақырды. Бүгін ол шақырған кеңседе болып шыққан» (І. Есенберлин, «Айқас», 1966, 19-б.).

«...Старшин Ықыластың қаңқылдаған қара қобызының сахараға салған лаңын, нанғыш жұртшылық оны пір тұтатынын, оның даңқы болыс-билерден асып, жарымпатшалықпен тайталаса бастағанын дуанбасыға, Ерденнің өзіне жеткізген. Жалғыз атты Ықыластың китықтанғыш шатақ мінезін, менмендігін, бай ауылдарды қыдырмай, орта шарқы ауылдарды қыдыратынын, жарлы-жақыбайларды жақтайтынын, бұның астарында белгісіз сыр жатуы кәдік екенін мәнерлі майда тілмен бипындата баян еткенде өзімшіл Ерден кәдімгідей иланып та қалған» (Т. Әлімқұлов, «Туған ауыл», 1968, 10-б.).

«...Ол келе жергілікті кадрге бүйідей тиіп: «Бұлардың қолынан жөнді іс келмейді, әбден бойы үйреніп алған, ауыстыру керек» деген теориямен ұзақ жылдар еңбек сіңіріп жүрген, облыстың экономикасын, жай-жапсарын бес саусағындай білетін біраз коммунистерді қызметтен босатып жіберіп, олардың орнына соңынан ертіп келген өзінің достарын, жақындарын қойып-қойып алған-ды. Олар жергілікті жердің шаруашылығына таныс емес, Якуповтың сөзін екі қылмайын деп, шаш ал

десе, бас алып, сүрініп, құлап, чемоданын көтеріп кейін қашқан» (З. Шашкин, «Сенім», 1966, 51-б.).

«...Зығыры қайнап, талай сайланып шыққанмен, арланды ала алмай, мысы құрыған бай Ақанға қолқа салған. Бір жетсе, Құлагер мен Басарала жетер деп үміттенген... Мүгедек ақсақ қасқыр қара үзіп ұзай алмай, қарулы, әдісқой Шәкейдің сойылмен қақ тұмсықтан бір ұрғанынан қалмай, әліп боп түскен» (С. Жүнісов, «Ақан сері», 1976, 24-б.).

Қазақ жазушылары шығармаларынан бірнеше үзінді мысал келтірген себебіміз — М. Әуезовтің творчестволық талғам, еңбек үстінде тапқан, қалыптастырған дәстүрлерінің өміршендігін дәлелдеу еді. Егер М. Әуезов қазақ тілінің ішкі заңдылығын, көркемдік дамуының күллі жетістігін есепке алмаса, оның бастамасы мұншама қолдау тауып кетпеген болар еді.

М. Әуезовтің сөйлем аяқталымына енгізген сонылығы тек біз атап көрсеткен есімшелік түрмен ғана шектелмейді. Тұңғыш рет «Абай» романында негізделіп, кейіннен қазақ әдебиетінде көркемдік стиль заңдылығына айналып кеткен бұдан басқа да формалары бар. Мәселен, сөйлем ақырын «дай, дей, тай, тей» секілді жұрнақтарға бітіру салтын да ұлы жазушы табиғи сіңірген болатын. «Асаумен алысқан арпалысты жаны сүйгендей. Бұл кездегі Оспанның балалық жындылығы, ұр да жықтығы біржолата жоғалғандай» сияқты сөйлем үлгілері қазақ әдебиетіне жақсы жарасып кеткен. Сөйлем аяғын «сияқты», «сияқтанды» деген сөздермен көмкеру «Абай» романында жиі қолданылған еді. Мәселен, «қорқыныштан биттей елес жоқ. Қайта «тулай түс» деп қызыққан сияқты». «Ол Абай көзінде алыс-жұлыстың бір балуаны сияқтанады». Бұл келтірілген мысалдар М. Әуезовтің нағыз реалистік стиль, қарасөзбен жазу кестесін қалыптастыру жолында көп жағдайда тыннан жол салғандығын сипаттайды. Мұндай ізденістер жазушының ана тілі табиғатын меңгеріп қана қоймай, батыс, шығыс әдебиеттерінің бай тәжірибесін еркін игергендігін де аңғартады.

Жазушы сөйлем аяғының бір үндес, қарайлас шыға беруінен әдейі қашқақтап, оларға жарасымды, жатық балама іздестірген. «Абай» романының 1942 жылғы бірінші басылымында «еді» деген етістік өте жиі қолданылғаны мәлім. Кейінгі басылымдарда жазушы осылар-

дың көбін өзге сөзбен ауыстырған. Мәселен, «жасырын жыралары бар еді» — «жасырын жыралары бар», «көз қиығын тастап еді» — «көз қиығын тастап көрді», «Айғыз күліп еді» — «Айғыз күлді», «қошаметі еді» — «қошаметі», «жоқ еді» — «жоқ», «байқамап еді» — «байқамаған», «беріп еді» — «берді», «келген еді» — «келген», «дегендей еді» — «дегендей» болып қысқара түскен. Бұдан да суреткердің ойды нақты, анық, суретті етіп беруге үнемі талаптанып отырғаны көрінеді.

Жазушының сөз талғаудағы тағы бір көзге түсетін тәсілі — қатар қолданылатын сөздердің халыққа неғұрлым кеңірек танымал вариантын іріктейтіндігі. «Абайдың» тұңғыш басылымында, мәселен, «түнлік» деген сөз бар. Автор оны кейіннен «түндік» деп өзгерткен. Асылы, сөздің аяққы буынының жұмсағырақ айтылатын түрі оңтүстік қазақтарының сөйлеу тілінде жиірек кездеседі. «Маңлай», «таңлай» деген сияқты. «Түнлік» те осы формалас. Міне, мұндай сөздердің автор қазақ арасына көбірек қанықты түрін алуы орынды. Сол сияқты алғашқы нұсқадағы «Мың бір кеше» соңғыларында «Мың бір кеш» болып өзгерген. Жазушы әлемге әйгілі бұл ескерткішті «Мың бір түн» деп алуды білмей қалған емес. Ол әр термин мен атауды дәуірге және сол атауларды қолданған ортаға орай алған.

Әрине, бұл айтылғандарға қарап жазушы тек халықтың сөйлеу тілін көшіруші, тізуші ролінде қалған деуге болмайды. «Абай жолының» әр кітабында орталық қаһарманның өсіп, жетілуіне, түрлі қауым өкілдерімен араласуына орай сөздік қордың сипаты да өзгере түсетінін білеміз.

Қазақ әдеби тілінің қазынасын көптеген жанаша ұғым, бейнелі сөздермен, тіркестермен байытуда М. Әуезовтей үлкен еңбек сіңірген жазушыны табу қиын. Оның қазақ, Европа, шығыс мәдениетіне мейлінше жетіктігі тілімізге күрделі, соны оралымдар, кестелер әкелгені осындай әмбебап (универсал) білімдарлығына байланысты.

Сонымен, сөйлемдерге де, жеке сөздерге де жасалған өңдеу (редакция) шығарманың идеялық-көркемдік сапасын арттыруға бағытталғаны айқын. Автордың өзгертулер енгізуіндегі жалпы бір принципі көзге түспей қалмайды. Ол — оның шығыстан келген, көне қазақ тілінің нормасында бар, бірақ ауызекі тілде сирек

айтылатын сөздерге көзқарасы. Қазақтың өзге көптеген қаламгерлерінен М. Әуезовтің ұнамды артықшылығының бірі — шығыс мәдениеті мен әдебиетін жатырқамай, оның асыл нәрін қабылдай білгендігінде. Міне, осы жағдай жазушының сөздік қорынан да анық көрініс береді. Ол «Абай жолы» эпопеясының өн бойына түбі шығыстан келген біраз сөз бен бейнені әдемі, айшықты етіп сіңірген. Осы принцип романның бірінші кітабынан да көзге шалынады. Суреткер кейіннен түрлі себеппен ертедегі қазақ ақындарының атын өшіріп, не өзгертіп жүргенде де шығыстың әлемге аян шайырлары мен олардың шығармаларының атын алып тастауға бармаған. Жалпы алғанда, М. Әуезовтің шығыс тілдерінің ертеден кітаби нормаға кірігіп кеткен көп күрделі ұғымдарын қайта жаңғыртып, оларға қазақ сөздері арасынан «тең право» алып берген ұмытылмас, үлгілі еңбегі, осы арқылы әдеби тілімізді байытуы жеке өз алдына бір тақырып.

Бұл арада ескере кететін бір мәселе — кейде М. Әуезов қолданған көне сөздердің не редактор, не корректор тарапынан орынсыз өзгертілуі. Бұндай жағдай, әрине, тек қана түсінбеушіліктен туатыны белгілі. Мәселен, алғашқы нұсқадағы: «Екі анасын көңілдендіріп, тағы айтқызу үшін кейде өзі де қаладан әкелген кітаптарының ішінен «Жүсіп — Зылиха» сияқты қиссаларды оқып береді. Әндетіп, мақамдап оқиды» деген екі сөйлемнің соңғысы кейінгі басылымда «әндетіп, мақалдап оқиды» боп өзгерген. «Мақамды» М. Әуезовтің «мақалға» ауыстырмайтынына әбден сенеміз. «Мақамның» түбіне көлденең «білгіштер» жеткені зайыр. Бір сөздің қажетсіз ауысуынан ұғым қаншама жүдеп шыққан. Қиссаны мақалдап емес, мақамдап оқитыны әмбеге белгілі ғой. Бұдан шығатын қорытынды — М. Әуезов кітаптарының соңғы басылымдарына кейбір орынсыз жөндеулер де некен-саяқ еніп кеткенін ескерту...

Шығарманы жетілдіру үстінде М. Әуезовтің көбінше сөздерді екшеуі, мазмұнға бірден-бір сай келетін баламаны іздеуі, қысқартуы жиірек ұшырайтынын байқадық. Жазушы ілуде бір болмаса, тың оралым, тіркестер қоса бермейді. Бірақ автор өте қажет деп санаған жерде тиісті қосымшалар да енгізіп отырған. Қысқартулар, сөз ауыстырулар шығарманың көркін аша түссе, қосымшалар оның мәнін тереңдетіп отырады. Біз суреткердің

бірінші томының өн бойында жүргізген бір ғана елеулі қосымшасына тоқталып өтейік.

Романда Абайдың мінезін жаңа бір қырынан танытатын оқиға — оның Бөжейдің асына жасаған қызметі. Бір жағы аулының абыройын ойлап, екінші жағынан өз әкесі Құнанбайдан көп зәбір көрген Бөжей аруағын риза ету, өзіндік ағайындық, адамдық борышын өтеу үшін Абайлардың ас қамына қызу кірісіп, көп еңбек еткені мәлім. Оның осындай қалтқысыз шын ықыласына бұрынғы «дұшпан» Байсалдың берген бағасын келтіру теріс болмас. «Балам, мен осы шаққа шейін сенімен тіл қатысып, жылы ұшырап көріскен жоқ ем. Бірақ көрген, сезгенім есімде. Ана бір жылы Қарқаралыда сенің ажарынды ұнатып, мейірімі түсіп Бөжекең бата беріп еді-ау. Сондағы сөзі есінде болар. Сенен үлкен дәме қып, бата берген еді. Мен онда жақтырмап ем. Ағайынға әділет ойлап айтқан жақсы лебіңді естіп жүрмін. Бүгін, мынау күндерде Бөжекең адал іні боп, бетінді аштың. Жақсы ағаның зор дәмесін әмсе өстіп ақтағайсың. Ақтарсың деп білемін. Ақтар-ақсын, шырағым. Тек өмір деген ит жаңсақ бастырмаса екен. Өрісің алда. Бетің дұрыс. Дәл осы бетіңнен жарылқасын» («Абай», 1942, 287—288-б.). Бөжей асына қатысу Абай үшін қаншалық абырой болғаны осы сөздерден де анық көрініп тұр.

Жазушы осыдан кейін жалпы ас, оның қазақ ғұрпындағы орны мен маңызы туралы жаңадан терең қорытынды қосқан. «...Бұлай болатын себеп бар да, себепші бар. Ол сол ас берушілерден шығады. Ас өлік үшін ғана емес, әсіресе, тірілер үшін керек. Олар өлімді сылтау етіп, өздерінің абыройын, атағын, мақтанын, айдынын да асырады. Сондықтан асты кім болса сол жасамайды, тек жуан, бай, құдіреті күштілер ғана жасайды. Өмірде кедейдің асы деген ас болмайтын себебі де сол. Ал атақтыға, жуанға, мықтыға жасалған ас сол өліктің артқы тобын тағы нықтап, мықтай түседі. Сол үшін, ас бергендер өз әрекетін жаңағыдай көпке әшкерелеуге ынтық болады» («Абай жолы», 1961, 277-б.).

Сөз болып отырған кітаптың бойындағы кейінгі өзгерістің бірі — кейбір кейіпкер аттарының басқаша аталуы, бағзы бір есімдердің мүлде түсіп қалуы. Мұндай өзгерістің неліктен туғанын кей тұста автордың өзі түсіндіріп өткен. Мәселен, белгілі Дулат ақынды Бар-

лас деп алу себебіне автор төмендегіше анықтама береді. «...«Абай» романының бұрынғы баспаларында осы тұста Дулат аталатын. Қазір екі түрлі орынды себеп, дәлел бойынша мен Дулат атын романдан мүлде өшіремін де, оның орнына жаннан шығарылған, жиын бейне ретінде суреттелетін — Барлас деген ақын атын қолданамын. Бұның бірінші себебі — 1951 жылы қазақ тарихы мен қазақ әдебиет тарихын зерттеудегі жіберілген идеялық-саясаттық өрескел қателіктер жөнінде партиялық әділ сын, қаулы-қарарлар туды. Осы ретте менің өзімнен де кеткен зор қателіктер болғанын партия сыны әділ айқын ашты. Соның бір түрі осы Дулат, Шортанбай сияқты феодалдық-хандық салт-сананың жоқшыларын зиянды түрде дәріптеп зерттеу болатын. Әдебиетшілік зерттеу жөнінде бұрын мен ойлаған қателік пікірлер «Абай» романының осы тұсында жаңағыдай кертартпа сананың халыққа жат бірнеше ақындарының атын орынсыз атауды туғызған. Дулат соның бірі болатындықтан өшіремін, бұрынғы қатемді түзеу ретінде өшіремін. Бұл — бірінші себеп,

Екінші себеп — романдағы бейнеленген Дулат образы осы кітаптағы бар сөз, мінезі, әрекеті бойынша өмірлік, тарихтық нақтылы материалдардан алынған образ емес. Автордың өзі жасаған, еркін суреттелген, жазушылық қиялда туған образ болатын. Абайға жас күнінде жақсы әсер етерлік халық ақынын көрсетем деп, көп жақсы сыпаттарды жаннан шығара жазған болатынмын. Бұған ертерек кезде Дулаттыкі екен деп сеніп жүрген, анығында оныкі емес болып шыққан фальш, жасанды бір өлендер де себеп болған еді. Ол өлендерді мен шынымен Дулаттыкі екен деп сеніп жүрген едім... Сондықтан Дулат атынан өзім тудырған тың образды тазартып, арылтып алу үшін, бұрын ойдан шығарған образға енді ойдан шығарған адам атын бердім» («Абай жолы», 1961, 58—59-б.).

Автордың бұл түсініктемесінен осы тұстағы өзгерістің шындығы мейлінше айқын көрінеді. Расында да «Абай» романының алғашқы кітаптары жарыққа шыққан кезде әдебиет тарихының көп мәселелері анықтала қоймаған, даулы болатын. Өткендегі ақындар мұрасын асыра мадақтаушылар да, тұқырта сынаушылар да баршылық еді. Мұндай жағдайда М. Әуезов өзінің ең асыл көркем мүлкіне кінәрат келтірмеу үшін Дулат,

Шортанбай аттарын кітаптан алып тастауы табылған ақыл. Бұл ақындардың творчествосын нағыз маркстік-лениндік методология тұрғысынан зерттеп, толық анықтап шығу, оларға түпкілікті баға беру әдебиеттанудың алдағы күрделі міндеттерінің бірі еді.

М. Әуезовтің суреткерлік көрегендігі соншалық — ол өзінің негізгі идеялық-көркемдік мақсатына жәрдемдеспейтін қосалқы, екінші дәрежедегі фактілер мен оқиғалардан батыл арыла білген.

Аулына ақын, жыршылар келіп, өлең айтуы жас Абайдың өміріндегі бір эпизод ғана. Ол есейе келе өзінен бұрын өткен және тұрғылас, замандас ақындардың көбін білген, немесе сөзін естіген. Соның ішінде Шортанбай, Дулат өлендерін де таныған. Абайдың бұл ақындар шығармаларын қалай сынағаны белгілі. Ендеше ұлы Абайдың өзі пір тұтпаған ақындарды оған үлгі қып көрсету жарамас еді. Біз бұл арада Шортанбай, Дулаттың әдебиет тарихында өзіндік орны бар екенін мансұқтап отырған жоқпыз, көркем әдебиет үшін қандай ақиқаттар қажет, не нәрсе керексіз дегенді еске алып отырмыз.

Тарихи адам атын ойдан шығарылған жиынтық бейнемен алмастыру жазушыны кейбір қосалқы міндеттерден де босатады. Егер белгілі бір тарихи қайраткер көркем тұлға ретінде алына қалса, оның өзіне ғана хас ерекшеліктері де көрсетілмегі лазым ғой. Құр адам аты аталғанмен, тұлға қалыптаса салмайды. Ондай адамның бейнесін азды-көпті толық ашу үшін, оны түрлі байланыстарға араластыру, сюжеттік өрістеулерге апару шарт.

Дулат ақын жөнінде мұндай міндетті М. Әуезов өзінің алдына әуел бастан-ақ қоймағаны кәміл. Жазушы шынында да «Абайға жас күнінде жақсы әсер етерлік» әйтеуір бір ақынды ғана кездестіруді мақсұт тұтқан. Міне, сондықтан да кейіпкер атын өзгерту көркемдік жинақтаудың, типтендірудің заңдылықтарына да мейлінше сәйкес келіп тұрғанын көреміз...

Романның кейінгі басылымында аты мүлде аталмайтындыр ішінде Күдері, Асан, Бұхар, Марабай ақындар да бар. Мұның өзі жазушының творчестволық талғамдылығын, көркемдік жинақтау заңдылықтарын терең түсінгендігін танытады.

Соңғы кездерге дейін бірсыпыра әдебиетшілер бұрын-

ғы ақындар атына қожа, молда, төре деген сөздер қосылып тұрса, істің байыбына бармай, ат-тонын ала қашатын. Майлы қожа, Мұса молда, Шәді төре секілді ақындар мұрасына көпке дейін үрке қараушылық, шығармаларын оқымай жатып, сырттан сескенушілік орын алып келді. Ертедегі әдебиетті кеңінен жан-жақты зерттеу міндеті енді-енді ғана қолға алынып келеді...

«Абайдың» алғашқы нұсқасында бар Күдері қожа есімінің («Абай», 1942, 55-б.) соңынан шығарылып тасталуы да әлгіндей атмосфераға тікелей қатысты нәрсе. Қожалар, төрелер аты былай тұрсын, тіпті қарапайым жыршылар аты да өзгертілген. Мәселен, романның әуелгі жариялануында айтылатын Марабай жыршы да Шортанбайлардың кебін киген. Ал Марабай есімі мынадай тұста келтірілген болатын. «...Үй-іші тегіс қош алған соң, екі ақын да оңай шешілді. Осы түнде ас піскенге дейін Дулат «Қобланды батыр» жырын жырлады. Абайдың қазақ аузынан да, кітап ішінен де өмірі естіп білмеген ең бір сұлу, ең бір әсерлі, күшті жыры осы еді. Дулат жырын бітіріп, қол жуғалы қамданған уақытта Абай:

— Мұны айтқан кім. Осы өленді шығарған кім екен,— деп, бағанадан бері өзін сүйсіндірген ақынның атын білмек еді.

— Әріден келе жатқан деседі-ау, балам, мұның түбін. Бірақ, осы, дәл әлгіндей айтқан кіші жүз Марабай деген ақын деуші еді Жанекен,— деді. Жанекесі — Жанақ еді» («Абай», 1942, 56—57-б.). Осы үзіндінің соңғы екі сөйлемі романның қайталама басылымдарында жоқ... Өткен заман ақындары шығармаларының әлеуметтік, көркемдік сипаты әлі де жан-жақты айқындалып болмаған жағдайда жазушының әдебиет тарихында жыршылығымен ғана мәлім Марабайды шығармаға енгізуді қажет санамағаны түсінікті.

Абайдың білім өрісін байқату үшін автор оның оқыған кітаптарын, естіген жырларын тізіп, топтап айта-тын тұста шығыс шайырларының көрнектілері: Фирдоуси, Низами, Сағди, Хафиз, Навои, Фзулилер түгел аталады да, осыған ілесе келтірілген қазақ ақындары кейіннен шығарылып тасталған. Түпкі нұсқа былай болатын: «Қазақта Асанқайғы, Бұхар, Марабай мен Жанақтар барын; нелер «Баян — Көрпеш», «Ақбала — Боздақтар» барын анық білмеуші еді» («Абай», 1942,

57-6). Осы сөйлем кейін «Қазақта нелер «Баян — Көрпеш», талай «Ақбала — Боздақтар» барын анық білмеуші еді» («Абай жолы», 1961, 60-6.) делінген.

Жазушының Бұхар есімін шығарып тастауы да кездейсоқ емес. Бұхар жыраудың қандай үлкен ақын екенін М. Әуезов таныған. Тіпті, Бұхар творчествосына алғашқы әділ бағаны берушінің де бірі өзі болатын. Бірақ «Абай жолы» романының идеялық-көркемдік нысанасына қатысы жоқ, өз алдына зерттеу тақырыбы болып табылатын Бұхар шығармалары туралы тоқталуды қажет таппаған, бұндай фактілер Абайдың жаңашыл дүниетанымын айқындауға септеспейтінін есте тұтқан.

«Ел ұйтқысы шайқалды» дейді. Бұрын Абайдың естімеген зар-шері сияқты. Асанқайғы, Шортанбай, мына Дулат бәрінің көп құйып жатқан бір сағасы бар» («Абай», 1942, 59-6.). деген сөйлемдердің «Асанқайғыдан» басталатын бөлегі алынып қалған. Бұл арада жазушының идеялық бағытының соншалық дәйекті, түзу екендігі тағы да байқала түседі. Осы кезге дейін мына аталған ақындар творчествосының негізгі сарыны — қазақ елінің тәуелсіздіктен айрылып, отар, бағынышты болуына өкінішті екені айтылып келеді. Бұл ақындар шығармасында өткен дәуірді аңсау, халықтың алауыздығына наразылық білдіру, қайғы-мұң мотиві басым екені рас.

Ал М. Әуезов оқиғалар мен фактілерді талғағанда шығармасының алдына қойған бас уәзипаны ешқашан ұмытпаған. Суреткер Россияның прогресшіл күштері мен қазақ бұқарасының тарихи достық, ынтымағын көрсетуді күрделі нысана етіп алғаны мәлім. Сондықтан да арғы-бергі тарихтан артқа емес, алға қарайтын, айықпас шерді емес, өршіл үмітті жырлайтын ақындарды іш тартады, кітаптың түпкі идеялық қазығына оралғы болатын құбылыстарды қалдырып кетеді. Шындығында да, Абайдың бүкіл болмысына, шығармаларының сипатына Асан қайғы сарыны мүлде қайшы келетіні анық. Туған халқына орыстың тілін, ілгерішіл мәдениетін үйренуді өсиет етіп қалдырған Абай мен ескідегі Асандар үні бұл тұста қосылмайды-ақ. Сонымен автордың Асан, Бұхар атын кітабына қоспауы көркемдік жинақтаудың биік заңдары тұрғысынан өзін ақтайды.

Бұған қарап, әрине, М. Әуезов Асан қайғы туралы мүлде теріс көзқараста болған деген ұғым тумасқа

керек. Белгілі тарихи адамдарды көркем әдебиет шығармасына енгізу мен зерттеу тақырыбы ету екі басқа. М. Әуезов өзінің мақала, зерттеулерінде Асан есіміне байланысты аңыз-әңгімелерді, ауызша деректерді қаншалық бағалай білгені мынадай сөздерінен де байқалады. «Алуаны бөлек, ерекше бір аңыз ертегінің адамы Асан қайғы. Бұл тарихта болған адам... Фольклор көлемінде біз Асан бейнесінің айналасына халық жиган аңыз-ертегіні тексереміз. Мұндағы Асан — ақын Асан, көркем сөз шығарушы Асан ғана емес, өзі халық шығарған көркем әңгіменің геройы болып кеткен Асан, Бірақ осы қалпында да Асан туралы екі түрлі біріне-бірі қайшы, қарсы екі алуан аңыз-әңгімелер бар. Соның алғашқы мол тобынан халықтық сана көрінсе, екінші, саны азырақ түрлерінде өте керітартпа, реакцияшыл хан-феодалдар санасы танылады. Сөйтіп, бұл бейне айналасында ауыз әдебиетте екі түрлі таптық тартыс, идеялар бар екенін көреміз. Тексеруге алғанда халықтық үлгілерді аламыз да, жат саналы аңыздардың таптық сырын әшкерелейміз... Асан жайындағы аңыз ертегінің ең мағыналы керектісі, халық үшін қызықтысы — оның малға мекен, елге ырыс жер іздеуден бұрын жел маяға мініп, қазақ жайлап отырған орын, өрістің бәрін шарлап, тыным таппай шарқ ұрып кезетіндігі жайында...» (М. Әуезов. Әр жылдар ойлары, 1959, 245—246-б.).

«Абай» романы бірінші кітабының қайта басылымдарына жасалған өзгерістердің жалпы сырына үңілсек, екі сала жұмысты екшеп көрсеткен болар едік. Жазушының сөз, сөйлем орнын ауыстыру, жаңарту, ішінара қысқарту жүргізуінің негізгі нысанасы түр мен мазмұнның сәйкестігін табу мақсатынан туса, кейіпкерлер атын өзгертуі шығарманың идеялық бағытына байланысты. Суреткердің тарих материалдарын талғау, бағалауындағы таным эволюциясы осы мәселелерден көрінеді. Әдеби жұртшылықтың роман туралы қайбір сын, тілектерін жазушы қатты ескергені байқалады. «Абайдың» бірінші кітабына айтылған сынның бір парасы — жазушы қазақ ескілігін қызықтанқырап кеткен дегенге саятын. Бірақ мұндай сынның көбі көркем әдебиеттің, соның ішінде тарихи шығарманың жанрлық табиғат, шарттарын ескермеуден туған еді. Кейіннен «Абай жолы» тетралогиясының ең жақсы нышандары

деп танылған қасиет — халық өмірін жан-жақты, терең қарпып көркем бейнелеуі кейбіреулерге өткенді дәріптеу болып көрінген.

Дегенмен, жазушының жұртшылық пікіріне елгезек құлақ асқандығы сезіледі. Сонда автордың алдымен қолға алған ісі шығармада кейіпкер сапында жүрген ескі ақындар аттарын, олардың шығарма денесіне қаншалық зәру, қажеттігін қайта қарап шығуы. Автор бұрынғы жыршы, ақын дегеннің бәрі бірдей асыл мұра қалдыра бермегенін бірте-бірте анығырақ танығандай. Сондықтан да ол шығарманың басты тартыстық, оқиғалық желісіне, орталық қаһармандар өміріне, негізгі идеяларға қатысы аз кейіпкерлерден арылуға тырысқан. Мұның роман сүйегін сұңғақтандырып, бойын биіктетуге көп пайдасы тигенін көреміз.

Тағы да бірер мысал келтірейік. «Ал, ел айығып, онаша қалғанда Дулат өз жырларын, өзі құрбы — Шортанбай, Шөже, Сыбанбай, Балта, Алпыс ақын айтқан жырларды термелеп кетеді» («Абай», 1942, 56-б.) делінетін тіркестер қайта редакцияланғаннан кейін «Ал, ел айығып онаша қалғанда Барлас өз жырларына қоса өзі құрбы өзге ақындар айтқан жырларды термелеп кетеді» («Абай жолы», 1961, 60-б.) болып тұжырымдалған. Бұдан бұрын сызылған ақындар есімі қатарына бұл жерде үш есім — Сыбанбай, Балта, Алпыс қосылған. Суреткер санды емес, сапаны күшейтуді мақсат еткен. Бұның бәрі жай арифметикалық есептен емес, типтендірудің жоғары көркем заңдылығынан туған саналы әрекеттер, творчестволық лабораторияда қорытылған шешімдер болатын. «Абылай асы» деген сөздерді «төре асы» («Абай жолы», 277-б.) деп өзгерту жазушының кейбір формалық ауыстырулар жасаумен-ақ түпкі мағынаны сақтап қалған шеберлігін айқын танытады.

Тарихи оқиғалар мен адамдар өмірінен ең керекті құбылысты екшеп алуға марксизм-ленинизм методологиясы адастырмас құбыланама болғанын жазушы романның жазылу тарихын баяндаған мақаласында атап көрсеткен болатын. Сонымен қатар ол әдебиетшілер пікірінің пайдалы болғанын да мойындайды. «Абай» романын жазу үстінде бірінші кітапқа айтылған әділ сындар көп көмек болды. Мен қаламдас жолдастарым мен оқушы жұртшылықтың бірінші кітапта таптық күрес аз көрінеді, ал рулар арасындағы дау-жанжалдар дала кедей-

лерінің таптық ояну процесіндегі терең сырларды аз аңғартады деген пікірін толық қабылдадым. Абай айналасында таптық тартыстың, әлеуметтік күрестің мол көрінуі керек екені сөзсіз. Осы әділ пікірлер менің екінші кітапта жатақтар арқылы таптар тартысын, Абайдың дүниеге көзқарасының дұрыс қалыптасуын көрсетуіме көп көмектесті» (М. Әуезов. Шығармалар, XII т., 123—124-б.).

«Абайдың» бірінші кітабында неғұрлым толығырақ мүсінделетін ақын Сабырбай болатын. Жазушы кейін Сабырбай есімін Қадырбай деп алыпты. Сабырбай атағы Қазақстанның көп жеріне мәлім, найманнан шыққан әйгілі ақындардың бірі. Автордың Сабырбай атын белгілі бір идеялық мақсат тұрғысынан емес, жанрдың көркемдік шарттарына орай өзгерткені аңғарылып тұр.

Анық тарихи роман талаптарына салғанда, Сабырбай сынды ақын нақтылы аты аталып, түсі түстеліп көрінуге тиіс еді. Бірақ бұл тұста суреткерге негізгі кедергі біреу-ақ болған сияқты. Ол — Сабырбай ақынның өмірі мен шығармашылық жолының танылып, зерттеліп болмауы, демек, мағлұматтардың толық еместігі. Романның басты қаһармандарын, әсіресе, Құнанбай мен Абай тұлғаларын нанымды шығару үшін М. Әуезовтің қаншалық көп ізденгені белгілі. Тарихи адам образын жасауға керек шарттың бірі ол адам туралы қажетті деректердің жеткілікті болуы. Ал М. Әуезов өзі анық зерттемеген мәселеге үстірт баруды дағды етпеген қаламгер. Сонымен Қадырбай ақын да жиынтық бейне санатында берілген.

Ал бірақ Қадырбай бейнеленетін жағдай мен орта мейлінше нақты. Абайлар Бөжей асына қызмет етуге бекініп, үй тігіп, мал сойдырып, қымыз әзірлетіп жатқанда, бұлардың күтетін қонағы сыбан Қадырбайлар екені анықталады. Кітапта Қадырбай хақында соншалық дәл мәліметтер келтірілген. «...Абай Сыбан қонақтарға енді оралып келді. Сыбан жиынының бұл келістігі үлкені Қадырбай екен. Ол — ақын Қадырбай. Жас күнінде әйгілі Садақ ақынмен айтысып «бала ақын» деген ат алып, сол Садақты өлең, сөзде мүдірткен осы Қадырбай болатын. Оның көп өлеңіне Абай қанық. Бірқатарын жатқа біледі. Өз қонағының ішінде Қадырбай болғанына Абай дән риза...» («Абай жолы», 1961, 270-б.). Міне, осыншама анық мінезделген Сабырбайдың

Қадырбай болуына бас себеп тек көркемдік қажеттері екеніне бұл мысалдар да айғақ.

Асылы, жазушы Қадырбай бейнесі арқылы ел ақындарының білім, парасат өрісін, шабыты мен шабысын кең көрсетуді көздеген. Қадырбай басынан ауылдың жүйрік ақындарына, көпті көрген кемел өнер иесіне тән сипаттар мол ұшырайды. Қадырбай қазақтың арғы-бергі ауызекі тараған әдеби ескілігінен хабардар.

Қадырбай ақынды көрсету тұсында автор үлкен бір идеялық, тың жүрістер жасауды ойлағаны аңғарылады. Қанша шешен, қанша көсем болса да, Қадырбайлар білген сөз халықтың ақуалын жақсартуға ақыл тауып, жол нұсқап бермейді екен. Мұндай дәрменсіздік ел ішін жұт жайлап, халықтың күйзеліске түскен кезінде анық көрінеді. Ертедегі ақындардың ең көп дегенде тапқаны халықтың басындағы мұң-шерді ғана айту болыпты. Соны Қадырбай ақын былай түйеді. «... Сол сарынның бәріне кейде ақырын жатып, құлақ салып байыптасам, бір шерге бір шер ұласып, қосылып жатады екен өзі. Көкей кесті күйді тыңда, күңіренген жырын тыңдашы. Абай, сен кешелер бір орында сөз айттың, балам. Осы елдің өткенінің бәрі де тегінде өзі кешкен өміріне сүйсіне алмай кеткен екен. Көп сарынның ішінде басымдап, өктеп келіп жататын бір сарын бар. Сонысы қуаныш пен шат-шадыман, мәре-сәре емес-ау, көптен көбінше заман уайымы, заман дерті-ау. Арыдағы арманды айт, кешегі осы елде болып өткен мамырдың жұтын айт. Бұл туралы да осы күні көп ақын зар төгеді» («Абай жолы», 1961, 330-б.). Міне, бұл ескі ақынның күйзеле отырып айтқан шын сыры.

Болашақ ақын Абай осы мұң сарынын жалғай түсуі тиіс пе, жоқ әлде жаңа бағытқа бұрылуы керек пе? Халықты тұңғыш қараңғылықтан, мешеуліктен құтқару жолын сахарада ешкім көрсетіп бере алмайтынына көзі жеткен Абай ең әділ шешімді өзі табады. «Елге өнер-білім керек. Оқу, тәрбие керек. Ендігі заман кең жайылыс, ұзақ өріске сеніп, қалың ұйқыны қуат біліп жататын заман емес. Өзге өнерлі елден оқып, үлгі алудың заманы» («Абай жолы», 1961, 329-б.) — дейді ол. Бұл шешім романның аса күрделі идеялық сонылығын белгілейді. Кітап бойына кейіннен енгізілген өзгерістердің терең ойластырылған суреткерлік дүниетанымға байланысты туғанына бұл да дәлел. Мұның өзі М. Әуезовтің романды көркейту, идеяларды тереңдетіп, қосалқы желілерді не-

гізгі өзекке бағындыру, орталық тұлғаларды толық, анық, берік бейнелеу жолында жасаған көп «қара жұмысының» бір тарауы ғана. Бұл көрсетілген мысалдар М. Әуезовтің үлкен қаламгерлік мәдениетін, жанр мүмкіндігін жете меңгергендігін, суреткерлік талғампаздығын, еңбекшілдігін танытады.

* * *

«Абай жолы» романының сөз болып отырған алғашқы кітабынан М. Әуезовтің стиліне тән нышандар аңғарылады. Зерттеуіміздің тақырыбы мен бағыты жазушының творчестволық процесін, суреткерлік лаборатория құпиясын нақтылы талдау болғандықтан, стильдік мінездемелерге, оның теориясына жүйелі түрде тоқталмадық, стильге апарар жолдардың кейбір тармағын ғана қарап өттік.

М. Әуезовтің эпопеясына негіз болған өмірлік материал мен көркемдік шешім аралығын, түп тұлғалар мен көркемдік тұлғалардың өзара байланыс дәрежесін, суреткер эволюциясын, оқиғалар мен мінездерді талғау, бағалау барысында дүниетаным ролін, адам мен табиғатты бейнелеудегі өзіне хас сөз қолдану ерекшелігін негіздеп, бұтарлап тексеру нәтижесінде ғана оның творчествосының стильдік келбетін аз сөзбен қысқа қайырып сөйлеу мүмкін...

Сонда да болса қаралып отырған материал көлемінде М. Әуезов стиліне хас кейбір жалпы белгілерді барлау, тұжырым ретінде айтуға болады. «Жазушы стилі — оның ішкі өмірінің айнасы» деген ғой Гете. «Абай» романында да, басқа шығармаларында да М. Әуезовтің ешкімге ұқсамайтын жүйелі, айрықша жазу келістері мен жемістері бар. Стиль дегеніміз жалпы көркемдік компоненттердің қосындысы ғана емес, суреткердің дүниені поэтикалық қабылдауы мен бейнелеп ойлауының жүйелі көрінісі болса, сондай жүйелі көркемдік заңдылық пен дәйектілік М. Әуезов шығармаларына да тән.

Жазушы қазақтың ұшан-теңіз ауыз әдебиеті байлығын, көркемдік қазынасын меңгеріп қана қоймай, оның үстіне тағы да екі үлкен көркемдік дәстүрдің — шығыс пен батыс (орыс) әдебиеті дәстүрінің әлеміне құлаш ұрған. Осы үш білім, парасат, шеберлік мектебінен нәр алу, сусындау оның бүкіл поэтикасына өшпес із қалдыр-

ған. Біз санамалап отырған осы саланың әрқайсысы жеке, арнайы әңгіме етуді қажет ететін тақырып...

Әрбір шығарманың идеясына, оқиға мен адам характерінің ерекшелігіне орай М. Әуезовтің тілдік арсеналы мен бейнелеу тәсілдері өзгеріп отыратыны белгілі. Жазушы эпопеясында қатысатын көп кейіпкер тек өзіне ғана тән тілмен сөйлейді. Автор дәулетті байдың да, дәрежелі бидің де, көпті көрген көненің де, уылжыған жастың да, кемел ойлы кемеңгердің де, қолы қысқа кедей шерменденің де тұлғасына дәл сөз табады. Табиғаттың түрлі мезгілін, қаһарман келбеті мен мінезін сипаттағанда, ел мен ер тағдырын терең ойлап кететін шалқыма сырлар мен мол монологтарда тек М. Әуезов қолтаңбасы дерлік нақыштар, көркемдік заңдылыққа айналған әсем айшықтар баршылық. Соның бәрін жинақтап келгенде, М. Әуезовтің стиль даралығын танытарлық кейбір түйінді тұжырымдар шығады.

Байқалатын бір ерекшелік — поэтикалық бейнелеу мен баламаның әрбір бунақ сайын дерлік кездесетіндігі. Осы қасиет жазушы шығармасының қай тұсынан да еркін табылады...

Жалпы алғанда эпитет, теңеу, метафора дегендер басқа каламгерлер туындыларында да аз ұшырамайды. Дегенмен, өзге авторларда бұл суреттеу құралдары белгілі мезеттерде ғана қолданылып отырса, М. Әуезовте негізгі амалға айналған. Сондықтан да біз табиғат пен адамды суреттеуде көркемдік бояуларды қанықты етіп, үдемелі қолдануы, ойлау мен бейнелеудің биік поэзияға бөленіп берілуі, қарапайым құбылысты көркем әдіптеп айта білушілік — жазушы стилінің көрнекті қыры дей аламыз.

М. Әуезов шығармаларының өміршеңдігі, өшпес ажары, суымас әсері дәл осындай көркемдікпен құйылған сом сурет туысына қатты байланысты.

Қазақ әдеби тілінің сөз кестесіне М. Әуезовтің әкелген ірі жаңалықтарының бірі — сөз тіркестерін әрі мазмұнды, әрі үндес етіп шығаруға ден қойғандығы. Зерттеушілер жалпы түркі тілдес елдердің поэзиясында аллитерация, ассонанстар кең орын алып келгендігін сол поэзияның ерекшелік, заңдылықтарының бірі деп санайтыны мәлім. Ендеше бұл дәстүрдің өлеңнен ауысып, қарасөзге де келуі ерсі болмаса керек. «Абай жолынан» шешен, жатық, төгіліп тұрған сөздердің неше алуанын табамыз.

Егер сол ойлар үндесіп, шебер қиылып келмей, қарабайыр сөздермен берілсе, көркемдік шарты орындалмас еді. Әрине, қарапайым сөйлеуге де болады. Біз бұл арада М. Әуезов стилінің ерекшелігі — үдемелі поэзияға бөленген биік көркемдік кесте екенін ғана ескертіп отырмыз.

Жазушының күллі қазақ әдебиетіне күшті әсер еткен стильдік қуатын аңғарту үшін бірер мысал келтірейік. Жуан ауылдардан зәбір көріп, запысы шыққан кедей Дәркембай қарт Абайға мұнын былайша шағады. «... Осында исі Ырғызбайдың бүгінгі байыған Ақбердісіне, Мырзатайына, Қүнекең ауылы өзіңе қысы-жазы малшылықпен құлшылық еткен бір топ Әнет, Қарабатыр да бар. Бәрі менің өзімдей талтиған таздар. Бұл елдің ішінде кім десен, шал Дәркембай, қатқан шал Дәндібай, дімкәс шал Еренайлар бар. Өңшең шабан-шардақ. Азаматы бай малының соңында жүріп, ауру, мертік болған бір алуан да бар. Өмір бойғы бар қайратын ақ қар, көк мұзда, ақ түтек боранда жан аямастыққа салғандар. Осы үйлердің көбіне кіріп қарасан: бірі қартайып шөгіп қалған, бірі жастай семіп, солып қалған. Біреуінің науқасы жел, бірінікі құяң, суық сорған. Біреуі көзден айрылған, тағы бірін сынық-мертік шоңқитып кеткен. Қысқасы — мынау жыртық-тесік үйлердің өзіндей жағалай жүдеген бір өмір. Жанағы Құнанбай, Бөжей, Байсал, Сүйіндік, Сүгір, Қаратайлардың көшіне ере алмай, керегіне жарамай қапты. Солардың жұртына тастап кететін ескі ыңыршақ, тозған қауға, жыртық жабулары болмаушы ма еді? ... Ал менің нем өзгеше» («Абай жолы», бірінші кітап, 1961, 523—524 б.).

Абайдың шонжар, зорлықшыл күштерден жапа көрген шағында оған елдің кейбір саналы атқамінерлері намыстанған болып, ақынның алдына айыпкерді жықпақшы болады. Сонда келген әрбір ру өкілдері шешен сөйлейді: «Кім еді Абай, ол Тобықтының ғана Абайы ма еді? Жок, исі Орта жүзден орасан ойқастап озған жүйрігім болатын... ол қоңыраулы бұйра нарындай, көпке пайда көп еткен көктемдегі жауындай жақсымыз болатын... Тілі бұлбұл, аяғы дүлдүл дейтініміз Абай еді... Қөштің байсал тапқаны, көкорайға қонғаны, даудың байсал тапқаны, төрешіге барғаны... Қорғасындай толқып балқысаң, бейнет көріп алқынсаң, мақсатты тура табарсың... Қырғында қылау салмай ой табатын, жол табатын жас та болады. Самарханды сапырып жүрсек те, кәрінің бәрінің келіп

тоқтайтыны жас жүректің байлауы болады... Тарғыл тастың тағыларын жуасытатын да күш-құдырет бар. Айыпкерді аяғына жығамыз, тентекті түзеп жолға саламыз» («Абай жолы», екінші кітап, 1961, 705—706-б.).

Бұл келтірілген үзінділер қазақтың сөйлеу мәнерінде ежелден қалыптасқан шешендік сөз үндестігін үдемелеп айту, ойды бейнелі, ұтқыр жеткізу дәстүрі «Абай жолы» эпопеясында жаңа сапаға, профессионал проза қажетіне жарап, стильдік элементке айналғанын аңғартады. М. Әуезовтің бұл тараптағы табыстары қазақтың үлкенді-кішілі қаламгерлер өкіліне өнеге болып кетті.

ЕКІНШІ БӨЛІМ

ЖАНР ҚЫРЛАРЫ

I тарау

Аңыздан РОМАНҒА

I

Қазақ ~~совет~~ әдебиетінің қазіргі кезеңінде байқалатын ұнамды тенденцияның бірі — көне дәуір оқиғалары мен тарихи адамдар өмірінің көркемдік ақиқатын айтуға ұмтылу. Сан жағынан алғанда тарихи тақырыпты туындылар жүздің бірі дерліктей санаулы ғана. Бірақ біз бұл арада санды емес, көркемдік тәжірибедегі белгілі бір бетбұрысты айтып отырмыз. Мұның өзі кездейсоқ құбылыс емес, қоғамдық өмірдің даму қажеттерімен, өскелең мәдени, рухани талаптармен тығыз байланысты нәрсе.

Халықтың парасат, кәмелеті артқан сайын қазіргі халін де, өткендегі тарихын да тереңірек, толығырақ білуге ден қоятыны мәлім. Соңғы жылдарда қоғамдық ғылым саласында қол жеткен жаңалықтар осы заңдылықтың айғағы секілді. Солардың кейбіреуін тізіп, санап өтсек те, бұл салада көрнекті табыстар бар екенін түсінеміз. Қазақстан археологтары бұдан жүздеген жыл бұрын түрлі себептен қираған, үйіндіге айналған шаһарлар орнын тауып, ежелгі мәдениеттің қымбат жәдігерлерін жарыққа шығарды. Орта Азияның көне цивилизация ошақтарының бірі — Отырардың қазылып, зерттеле бастауы ғылымда көп соны тұжырым жасауға мүмкіндік бергелі отыр. Тіл мамандары кемінде бір жарым мың жылдық тарихы бар түркі (Орхон — Енисей) жазуының құпиясын тауып келеді. Кезінде дүние жүзінің «екінші ұстазы» атанған Әбунасыр Фарабидің еңбектері араға мың жыл салып барып өз отаны — Қазақстанда кітап болып шыға бастауы да халқымыздың мәдени өрлеуі белгілі белеңге көтерілгенін әйгілейтін нышанның бірі. Мұндай мысалдар көп.

Мұның бәрі, сөз жок, тарихтың бұралаң жолын, көп қалтарысын білуге деген ықыласты оятатын факторлар.

Тарихи тақырыпты жан-жақты меңгеруге социалистік реализм методы кең мүмкіншілік береді. Маркстік-лениндік дүниетанумен қаруланған қаламгерлер өткендегінің қандай шытырман құбылыстарына да дұрыс талдау жасай алады, бүгінгі қауымның рухани қажетіне сәйкес идеяларды екшейді.

Совет әдебиетінде тарихи дәуірлер мен оқиғаларды көркем бейнелеп елестеткен шығармалар шоғыры аз емес. Бұл ретте А. Толстойдың, М. Әуезовтің, М. Айбектің, В. Шишковтың, В. Янның, С. Бородинның, Д. Демирчяның, К. Гамсахурдианың, Н. Рыбактың т. б. шығармаларын еске түсірсек те жеткілікті. Осы топтағы туындылардың молдығы және бір-бірінен өзгешелігі соншалық — олардың өзі тарихи жанрдың түрлі тарамдарын құрайды.

Мәселен, тарихи проза жанрының ішінен тарихи роман, тарихи-биографиялық роман, тарихи-революциялық роман, роман-хроника, тарихи-ұлттық роман деген сияқты салалар жіктеледі. Бұлардың бәріне ортақ ұқсас сипаттар да, материал мен авторлық идеяның аңғарына байланысты елеулі ерекшеліктері де болады. Шығарма талдағанда тарихи жанрдың өз ішіндегі айырмашылықтарды елемей, бір ғана өлшеммен жалпылама қарау шындықты ашуға көмектеспейді. Ол былай тұрсын, жанрдың жігін есептемей сөйлеу, үкім айту жаңсақтыққа соқтырады.

Соңғы кезде әдеби, оқушы жұртшылықтың назарын аударған шығарманың бірі — жазушы Илияс Есенберлиннің «Алмас қылыш» (1971) романы.

І. Есенберлин қаламынан кейінгі жылдары тұған «Айқас», «Қатерлі өткел», «Ғашықтар», «Қаһар», «Алтын құс» тәрізді романдар көтерген тың мәселелерімен де, көрсеткен адам тұлғаларымен де қызғылықты, елеулі шығармалар екені әркімге аян. «Айқас» романы үшін кітап авторына Қазақ ССР Мемлекеттік сыйлығы берілуі, «Алтын құс» романы арнаулы конкурста екінші дәрежелі жүлдеге ие болуы бұл айтқанымызды сипаттайды. «Қатерлі өткел» романы СССР Мемлекеттік сыйлығына ұсынылып, бүкіл одақтық оқушының ілтипатына ілінуі кездейсоқ болмаса керек. Ал «Қаһар» романының идеялық-көркемдік ірі деңгейін жұртшылық жақсы түсініп қабыл алды. Бұл шығармасы арқылы жазушы тарихи та-

қырыпты игеру жөнінде батыл жаңашылдық көрсетті. Аз жылда тақырыбы, проблемасы түрлі-түрлі алты роман жариялау фактісінің өзі І. Есенберлиннің творчестволық қуаты мен құлашын айқын аңғарта алады.

Шығармаларының көбін қазіргі заман ақиқатын бейнелеуге арнап келе жатқан І. Есенберлиннің «Алмас қылыш» романы көне тарихтың көмескі тұстарын қайта жаңғырта көрсетуге арналған. Романның оқиғалық негізіне сонау XV ғасырдағы біртұтас қазақ хандығын құру жолындағы әрекет, күрестер, кейіпкерлер ретінде аты тарихқа белгілі хандар, ақын, жыраулар, қарапайым халық өкілдері алынуы бұл шығармаға деген занды қызығу тудырады. Өйткені, әдебиетіміз қанша өсті-өркендеді дегенмен, бізде бұл кезге дейін XIX ғасырдан ілгерідегі оқиғалар мүлде дерлік суреттелген емес. Жас жазушы Д. Досжановтың «Жібек жолы» романынан, «Отырар» повесінен өзге көне дәуір шындығын ашуға бағышталған шығарма жоқтың қасы. Мұндай жағдайда халық тарихындағы аса жауапты, ұрымтал тұстарды тұңғыш рет таныстырған шығармаларға әділдік пен ықыласымыз да айрықша болуға тиіс.

Өзіміз әрдайым үлгі тұта сөйлейтін орыс әдебиетіндегі тарихи жанр шығармаларының мол байлығымен салыстырып қарағанда, біздің олқы жерлеріміз ерекше көзге түседі. Мәселен, орыс әдебиетінде өткен кездің қай ғасырының да сыры мен шыңына қанықтыратын шығармалар бірлеп емес, ондап саналады. Соның өзінде де білігі мен дәстүрі жоғары орыс оқушылары «Тарихи тақырып көбейіп кетті» деп байбалам салған емес. Өйткені, азды-көпті сауаты, пайым-парасаты бар, адамның қай-қайсы да тарихтың ұзын жолын, негізгі тенденцияларын, туған халқының адамзаттың рухани қазынасына қосқан үлесін танып білуді өзіне парыз санайды, олар тарихын білмеген ел толық бағалы мәдениетті ел болып саналмайтынын жақсы түсінеді. Тарихқа деген көзқарастан адамның білімділігі мен надандық парқы ажыратылады деп ертедегі даналар бекер ескертпеген болса керек.

«Алмас қылыш» романы — тарихтың аса қызық та ғибратты бір дәуірін көркемдікпен танытуға көмектесе алатын пайдалы кітап. Шығарманы дәл осылай бағалаған филология ғылымының докторы Мырзабек Дүйсеновтің «Қазақ әдебиеті» газетінде жарияланған мақаласын және басқа көптеген авторлардың жылы лебізін құптай

отырып, біз өзіміздің талғамдарымызды айтуды жөн көреміз.

Біздіңше, І. Есенберлиннің «Алмас қылыш» романының жұртшылық үшін ең маңызды жері — өзге мамандар түгіл тарихшылардың өзі де әлі күнге дейін жете зерттеп болмаған кезең — XV ғасыр оқиғаларын роман-хроника түрінде тұнғыш рет жүйелі өріп, аса көп керекті мағлұмат бере алатындығында. Қалың оқушы бұл кезге дейін XV ғасырда Жәнібек пен Керей бастаған қазақ рулары Сарысу, Шу, Талас өзендерінің алқабында, Мойынқұм бойында алғаш рет қазақ хандығын құрды деген қысқа деректен өзгені біле бермейтін. «Алмас қылыш» тарих кітаптарында жазылған сараң тұжырымның тасасында қаншама хикмет жатқанын нақтылы оқиғалардың хронологиялық ізіне түсе отырып, кеңінен баян етеді. Бұл шығарманың «сүйегі» түрлі кітаптар, қолжазбалар, шежірелер арасында шашырап жатқан анық фактілерден құралғандықтан және оқиғалардың жылнамасы сақталғандықтан, мұны роман-хроника деп атаған абзал.

Дәл осындай жанр, форма әдебиетте өмір сүруге, орнығуға әбден хақылы. Жанрдың келбетін тек автордың субъективтік ниеті белгілей бермейтінін, кейде объективтік материал өзіне сай форма іздететінін көреміз. Егер «Алмас қылыштың» осындай жанрлық анықтамасымен келіссе, шығармаға да сол жанрдың талабымен қарау керек болады.

«Алмас қылыш» туралы жазылған кейбір мақалада романның бітімі ескерілмей жүргені байқалады. Үлкен әлеуметтік-психологиялық романдарға қойылатын шартпен қарап, «Алмас қылыштан» өзіне тән емес қасиеттер іздеу ақиқатқа жеткізбейді. Шығарманың жетістігін де, кемшілігін де жанрдың ішкі заңдылықтары тұрғысынан тексерген жөн. Роман-хроникада тарихи оқиғалардың тізбегі күрделі орын алуы табиғи. Мұнда жеке қаһарманның жай-күйін бастан-аяқ түгелдеп айтып шығу бірден-бір шарт бола бермейді. Тарихи оқиғалардың ағынын белгілі адамдар, топтар өмірімен табиғи бірлікте әңгімелей білу, сол арқылы әрі тарих, әрі шығарма міндетін «қатар» алып бару бұл жанрдың ерекшеліктері болып саналса керек. І. Есенберлин, біздің түсінуімізше, осы талап деңгейінен табыла білген. Автор бұл шығармасында тарихшылық пен беллетристикті әдемі ұштастыра алған. Жанр

жағынан алып қарағанда да «Алмас қылыш» әдебиетімізге өз нақышымен қосылған жаңалық деп қараймыз...

Романда Дешті Қыпшақтың қаһарлы ханы Әбілхайырдың қарауында келген қазақ руларының жеке қазақ хандығы қол астына топталу процесі, бұл құбылыстың себебі мен салдары, бір жағы Әбілхайыр, екінші жағы Жәнібек, Керейлердің тақ пен тәж үшін таласы, өздерінің мансаптары үшін халық бұқарасын пайдалану тәсілдері, хан ордасындағы шытырман қайшылықтар, алдау мен зорлықтар тізбегі романның екі бөлімінде толық баяндалған. Кітаптың бірінші бөлімі Әбілхайыр ұлысының екіге бөліну жағдайын көрсетуге арналса, екінші бөлімі жаңа қонысты мекен еткен қазақ хандығының ішкі-тысқы жауларымен кескілескен күрес үстінде шынығып, ширау процесі, бұл жолдағы қыруар кедергілер мен қиындықтар көрсетілген.

Бұл романда желі тартып жатқан басты идея — қазақ руларының бірлесу, бір хандық шеңберінде ынтымақ құру идеясы. Жазушы тарихи фактілерге берік сүйене отырып, мұндай бірліктің аса қатал өмір сынында, өлім мен өмір кезек алмасқан алмағайып, аласапыран ауыр жағдайда жүзеге асқанын, қазақтың жеке хандығын орнатқан күштер кім, сатылғыш, дүниеқоңыз дұшпандар кім екенін тайға таңба басқандай тізіп береді. Өз халқы тарихының көп мәселелерінен бейхабар оқушы үшін мұндай мағлұмат аса зәру. Бұл айтылғандар «Алмас қылыштың» танытқыштық мәні зор екенін дәлелдей түссе керек.

Сонау XV ғасыр оқиғаларын, оның алдындағы бірнеше жүз жылдың Шыңғыс хан әулетіне қатысты дерегін бір шығарма көлеміне сыйғызып айту оңай нәрсе емес. Автор, әлбетте, сол заман шындығын түрлі дәрежеде жазып кеткен, бұрынғы-соңғы шежірешілердің мағлұматына сүйенген. Бұл үшін жазушыны жазғырмақ болғандар мәселенің байыбына жетпеген. Шығыстың, батыстың бұл тақырыпқа қатысты көп кітаптарын қарап шығу, орыстың, қазақтың шежірелерін ақтару, қазіргі тарихшылардың ізденістерін есепке алу көп уақыт пен қажырды керек ететін жұмыстар. Роман жазбақ түгіл сол материалды оқып шығу үшін талай айлар керек болар еді. Мұндай шығарма жазған авторға тек ризалық сезіммен қараған мақұл.

Романда орталық қаһармандар ретінде хан, сұлтандар жүретіні рас. Бірақ бұған қарап ел билеушілері бірыңғай дәріптелген деуге әсте болмайды. Қаһарманның бойындағы қасиетін ірілеп көрсету — оны мадақтау болып саналмайтынын әрбір сауатты оқушы білсе керек. Шығармада неғұрлым айқындалып шыққан тұлға — Әбілхайырды алсақ, автор оның ерлігін де, қулығын да, қаталдығын да қалдырмай айтып, күллі қайшылығын ашады. Сондай-ақ Жәнібек, Мұхаммед Шайбани, Бұрындық мінездері де диалектикалық ақиқатымен берілген. Автор белгілі бір қаһарманды не әдейі жақсы көрсету, не нақақ қаралау мақсатын көздемей, оқиға мен мінездің объективтік ағысын қаз-қалпында көрсетеді. Бүкіл Дешті Қыпшақты билеген Әбілхайыр бір жағынан, айлакер, ақылды, арынды ел басшысы болса, екінші жағынан өз мақсаты жолында ешбір арамдық, азғындықтан тайынбайтын қанды қол, мейрімсіз. Өзге қаһармандар бойынан да бейненің жан-жақтылығын көреміз. Демек, «хандарды дәріптеді» делінетін қаңқу сөздер көркем шығарманың табиғатын елемеуден туған көрініс. Патша, хан атаулыны тек жамандап, тілдеп көрсету керек дейтін бір жақты, тұрпайы ұғымның ғылыммен, көркемдік шындықпен қатысы жоқтығы әлдеқашан дәлелденген.

«Алмас қылыш» романында халықтың тарихтағы шешуші ролі көрінген деп санаймыз. Кітапта тап қайшылығы, халықтың тарихи орны айтылмаған деген айып тартар. Әрбір мәселеге тарихилық принциппен қарайтын болсақ, сонау XV ғасыр оқиғаларынан XX ғасырға тән анық таптық күрес суреттерін іздеуге бола бермейтінін түсінер едік. «Алмас қылышта» тап тартысы емес, хандар, билеушілер арасындағы тартыс шындыққа орай алғы кезекке шыққан. Соның өзінде автор оқиғалар мен тұлғаларды талдауға, бағалауға таптық тұрғыдан келген. Ең маңыздысы — суреткердің дүниетанымы мен критерийі таптық болуында ғой. Бұл — мәселенің бір жағы. Онан соң романда езілген тап адамдарының ісі де, күші де бірсыпыра байқатылғанын көрмеуге болмайды. Әбілхайыр хан нақақтан жазалаған кедей жылқышы Орақты қалай ұмытамыз? Бұл — өте үлкен идеялық жүк көтеріп тұрған тұлға. Орақ тұлғасы романның көп жерлерінде қайталап елес беріп отырады. Орақты қолдайтын кедей Қаптағай батыр ше. Асан қайғының Бердібек пен Әбіл-

хайырға арнап айтылған әрі нақыл, әрі қатал сын сөздерінде нағыз халық өкілдерінің талабы жатыр ғой. Дана жырау Асанның Қазтуған мен Қотан айтысына төрелігі де таза халықтық сана нышаны.

Кітаптың екінші бөлімінде бұл әйгілі жыраулар тағы да үлкен елдік әңгіме үстінде көрінеді. Жазушының халық ролін төтелеп ескертіп отыратын орайы кітаптың өн бойында кездеседі. Бірінші бөлімнің эпилогында бұл мәселе аса елеулі сездірілген. Әбілхайырдың Моғолстанға көшкен Керей мен Жәнібек елін шабамын деген екпінін қарауындағы халықтың наразылығы су сепкендей басады.

Осы тұста Орысбай, Қоқыш, Тәкежан, Күйгенбай секілді қарапайым адамдардың қайсарлығы жалт етіп ашылады. Немесе Саян бастаған кекті жігіттердің «бекзадалардың малын талау» әрекеттері де ханға қарсы халық айбарының көрінісі демеске болмайды. Тіпті, Әбілхайырға адал қызмет етіп жүрген Оспан қожаның сөздерінен де халықтың қасиеті елес береді. «Жоқ, алтын періштеге де, құлға да керек емес, алтын хандарға керек» — дейді ол. Жазушының айқын таптық тұрғысы кейде диалог, кейде монолог, кейде тікелей түсіндірме түрінде өрілген. Бұл кітаптың халықтық, партиялық позициядан жазылғанын көрмеу, сыпайылап айтқанда, білместік. Еш уақытта да хан мен билердің бірігуімен ғана хандық құрылмаған. «Мемлекет шаңырағын халық көтерген» (191-б.). Автордың дүниетаным дұрыстығын бұдан анығырақ етіп айту қиын.

Романның кейбір көрнекті кейіпкерлерін ілгеріде атадық. Мұнда халықтың жақсы қасиеттерін бойына дарытқан Қобыланды, Қазтуған, Қотан, Саян, Орақ секілді ұнамды бейнелер қатары бар. Бұлардың әрқайсысы өз орнында мәнді, қызғылықты. «Алмас қылыш» тек мазмұнымен ғана емес, формалық ізденістерімен де маңызды шығарма. Автор, мәселен, Әбілхайыр бұлетінің әріден келе жатқан үстемдігін, содырлы-сойқан істерін ретроспективтік әдіспен, өткенді шолу ретімен мәлімдейді. Жүздеген жылдарға созылған Шыңғыс хан үрім-бұтағының озбырлық саясатын, тынымсыз талас-тартысын қайта елестету үшін дәл осындай тәсіл оңтайлы келген.

Ал қазақ даласының тарихи панорамасын Қазтуған мен Қотанның айтысы арқылы көрсетуі жаңаша көркем-

дік келіс деуге болады. Екі ақын бетпе-бет келіп айтыс-қанда шындықтың түп-тереңіне дейін ашылатыны белгілі. Сондай-ақ Қотан мен Қазтуған айтысы қазақ елінің сан ғасырлық өмір, күрестерінің сыры мен сипатын екшеп көрсетуге жараған. Оқиғаларды баяндай отырып, кейініректе болатын жайлардан хабар айту тәсілін жазушы қазақ әдебиетінде алғашқы қолданушылардың бірі. Мәселен, Мұхаммед Шайбанидің бала кезін көрсеткен тұста оның келешектегі мансабы мен атағын да қоса ескертіп қою шығармаға оқушы ықыласын өсіре түседі. Мұның өзі «Алмас қылыш» өз жанрында елеулі туынды, мазмұны мен формасы қабысқан шығарма екенін дәлелдейді.

Осындай көп ұнамды сипаттары бар шығармадан ізлеген кісі жекелеген кемшілікті көруі мүмкін. Солардың кейбіреуін біз де байқадық. Кейде автор тарихи деректерді үйіп-төгіп беруді мақсат тұтып, негізгі идеяны ашуға, не толықтыруға ділгірлігі жоқ қосалқы деректерді, адам аттарын көбірек тізеді. Осыған байланысты факт қайталаушылықтар үшірап отырады. Мәселен, кітаптың бірінші бөлімінде Әбілхайырдың 17 жасында таққа отырғаны үш рет қайталанатын. Бағзы бір тұстарда нанымсыз, жасанды оқиғалар ұшырайды. Бұған Тараз әкімінің тойында Бұрындық ханның тұрпайы, ерсі шарт қоюын айтуды алсақ та болады.

Шығарманың тілі жөнінде бірер сөз. Біз «Жұлдыздың» (1972) бесінші санында З. Серікқалиевтың «Алмас қылыштың» тілі туралы сынының көп ретте дәл еместігін айтқымыз келеді. З. Серікқалиев «Алмас қылыштың» тілін жарамсыз етіп көрсетуге тырысқан. Бірақ алған мысалы мұндай үкімге дәлел бола алмайды. Сынаушының романдан келтірген үзінді мысалының міні тілінде емес, адам аттарының шамадан тыс тізіліп, ұғымды ауырлатуында. Жалпы алғанда, роман тілі тартымды, табиғи, жатық. Әңгіме тек жекелеген қосымсыз сөздер мен тіркестер («Мадақтау о да бір паш өнеге», «сыймай бастаған соң», «жан аямас қас-тын», «ғажайып қан төгіспен» т. б.) жөнінде болса бір сәрі... Әр жазушының тіл кестесі, жазу мәнері, сөз талғамы басқа-басқа. Оның үстіне тілдің ағыны мен ажары әрдайым нақтылы оқиғаға, идеяға байланысты өзгеріп отырмақ. Мәселен, хандар мен сұлтандардың ұзақ шежіресін баяндайтын тұста табиғат суретін талап ету қисынсыз болар еді. Оңды тіл — айтылмақ ойды неғұрлым дәл, табиғи, үйлесімді бере білген тіл...

І. Есенберлиннің «Алмас қылыш» романы — оның қазақ халқының XV—XVIII ғасырлардағы тарихынан жазған трилогиясының бір бөлігі. Архив тереңінде қозғаусыз жатқан неше алуан қымбат деректі ыждағатпен жинап, тарихи адамдар тұлғасының диалектикалық шындығын ашатын көркем шежіре, тартымды роман ұсынған автордың азаматтық еңбегі қалың оқушысын — шын сыншысын тауып отыр. Жазушы үшін бұдан артық мәртебе жоқ.

* * *

Ілияс Есенберлиннің «Қаһар» (1969) атты романы қазақ әдебиетінде тарихи тақырыпты игеру тереңдеп келе жатқанын әйгілейтін шығарманың бірі. Мұнда өткен ғасырдың 30—40 жылдарындағы Кенесары Қасымов бастаған қозғалыстың, сол оқиғаға қатысты түрлі топтардың, адамдардың жай-күйі әңгімеленеді. Автор сөз болып отырған заманның әлеуметтік, экономикалық, саяси ақуалын, қозғалыстың себебі мен салдарын зерттей келіп, солардың диалектикалық көркем шындығын көрсетуді мақсат еткен. «Қаһарды» оқып шыққанда жазушы, жалпы алғанда, жұртқа белгілі тарихи оқиғалардың хронологиялық ізімен жүріп отырғандығын аңғарамыз. Сонымен қатар мұнда көркем шығармаға ғана хас көп әсерлі ақиқаттарды — адамдардың күйініш-сүйінішін, арманы мен өкінішін, ықыласы мен мұратын, кейіпкерлер тарихы мен тағдырын табамыз.

Бұл арада ұлы сыншы В. Г. Белинскийдің мына сөздері деп естіледі. «История представляет нам событие с его лицевой, сценической стороны, не приподнимая завесы с закулисных происшествий, в которых скрываются и возникновение представляемых ею событий и их совершение в сфере ежедневной, прозаической жизни. Роман отказывается от изложения исторических фактов и берет их только в связи с частным событием, составляющим его содержание, но через это он разоблачает перед нами внутреннюю сторону, изнанку, так сказать, исторических фактов, вводит нас в кабинет и спальню исторического лица, делает нас свидетелями его домашнего быта, его семейных тайн, показывает его нам не только в парадном историческом мундире, но и в халате с колпаком. Колорит страны и века, их обычаи и нравы высказываются в каждой черте исторического романа, хотя и не составляют его

цели. И поэтому исторический роман есть как бы точка, в которой история, как наука, сливается с искусством, есть дополнение истории, ее другая сторона»¹.

Суреткер өзінің көзқарасын төтелей айтып салмай, өкігалар мен характерлерді ауанына жіберіп, еркін сөйлеткен. Сондықтан да оқушы автор ұсынған шындықтың күнгей, теріскейін түгел шолып, бағдарлап, бағалауға мүмкіндік алған. Роман тарихи адамдарды көрсетуге жаңа қадам болып табылады. Тарихи кітаптарда жазылған қысқаша тұжырымдар мен үкімдердің тасасында талай өмір, қайшылық арпалыстары жатқанын танимыз.

«Қаһарда» патша отаршылдарының қысымына наразы елдің қозғалысы, халықтың осындай серпінін пайдаланып, қазақ даласында тәуелсіз хандық орнатуды мақсат еткен Кенесарының кектескен сұлтандар мен патшалық бекіністеріне шабуылы, ата-бабасынан мирас боп келе жатқан билік пен бедел үшін жанталасып күресуі, патша өкілдерімен тіл табуға, мансап иелеуге тырысуы, монархистік талабы өтпеген жерде сойқан істерге баруы, бұл жолда халықтың тағдырымен есептеспеген қаталдығы, мұның соңына ерген елдің күйзеліске ұшырауы, сарсаңға, азапқа түсуі, Кенесары дұшпандарының ұйымдасқан іс-әрекеті, сан алуан адам мінездері көрсетілген. Автор тарихи адамдардың талай тайталас күрестерін нақтылы көрсету арқылы үлкен шындыққа — Қазақстанның тағдыры Россиямен ынтымаққа, бірлікке байланысты екеніне бұлтартпай сендіреді. Шығарманың түпкі терең идеясы осы деп білеміз.

Кенесары Қасымов көтерген ту астына халық неге ерді деген сұрақтың жауабы романның алғашқы екі тарауында нанымды берілген. Шұрайлы жерден айырылып, патшаның әкімдерінен қысым көрген ел бастаушы болса, сонынан еріп қетерлік жағдай туғанын тарих мысалдары да дәлелдейді. Қазақ ССР тарихында Кенесары қозғалысы туралы: «В движении на первом этапе участвовала значительная масса казахского крестьянства, недовольная земельными ограничениями царизма»² — деп жазылған. «Қаһар» романында осы қозғалыстың алғашқы кезеңі қамтылған.

Жазушы қай құбылыстың да ішіндегі қайшылықты,

¹ Белинский В. Г. Собр. соч. в 3 т. Т. 2, 1948, с. 40.

² История Казахской ССР, 1956, с. 319.

қарама-қарсы күштердің қақтығысын қатар алып, шындықты толық ашуға ұмтылады. Аркадан Оңтүстікке беттеген көшті суреттейтін алғашқы тараудан да осыны көреміз. Патшалық тепкісінен қаша көшкен елдің бастаушысы Сейтен батырдың қасында келе жатқан серігі Ожар тыңшы, екі жүзді адам екендігі бірден сездіріледі. Бұдан қазақ еліне деген тұзақтың әр жерден құрылғанын да көруге болады. Елдің намысын жыртатын аңғал батырлар жанында көлеңкедей қалмай жансыз сатқындар да жүру отарлаушылықтың көнеден келе жатқан әдісінің бірі екені мәлім. Қапыда қолға түсіп мерт болған Сейтен батыр тағдыры бұл күрестің қиындығынан да хабар береді.

Роман қазақ халқының қиын ақуалы сан түрлі себептен өрілгенін кең қамтып елестетеді. Соның бірі — Қоқан, Хиуа хандықтарына ұзақ уақыт тәуелді боп тұрған оңтүстік қазақтарының жай-күйі. Түбінде Россия патшасына қауіп келе жатқанын сезгенімен, Орта Азия хандары қазақ халқымен одақтасуды ойлау былай тұрсын, қайта оны талан-таражға салатын сәтті күтіп отырған. Ташкенттің күшбегі — Бегдербектің жәрдем, кеңес сұрап барған Есенкелді, Саржанды қасындағы нөкерлерімен опасыздықпен өлтіріп жібергенін суреттейтін тарау осы ақиқатты түп-тереңімен ашады. Әрі қорқақ, әрі қу, тырнағына дейін сатқын, дүниеқор Қоқан әкімінің шыншыл бейнесі жасалған деуге болады.

«Қаһар» романында Кенесарының және оның сенімді серіктері — ру басыларының, батырлардың өмірі мен іс-әрекеті мол шындығымен көрінген. Әсіресе, Кенесары тұлғасы анықтыққа жеткенін атап айту керек. Суреткер кейіпкер басындағы шытырманды ашып көрсете алған. Халықтың патшалыққа қарсы күресін өзінің мансабы үшін пайдалана білген, хандық тағы үшін қандай құрбандықтан да тайынбайтын Кенесарының қайшылықты келбеті көрінген. Оның барлық қайраты мен қабілеті осы мүддесіне жұмсалғанын білеміз.

Автор Кенесарының жеке басындағы ерлік пен парасатты бірнеше жерде көрнектендіріп аңғартады. Мәселен, ол Саржан мен Есенкелдінің күшбегі Бегдербек қолынан қапыда мерт болғанын естіп, «Ташкентті шабу керек» деген Қасым төренің тілегін іштей қабылдай тұрса да, соғысқа шығуға ертерек екенін түсініп, жоспарды кейінге қалдырады. Ақмола бекінісін алғанда көрсеткен

ерлігі, баласы Садықтың батылдығын сынаған тұсы, өзіне ерген баһадүр-ерлердің бірі — Байтабының көңілін риза ету үшін, Наурызбайдың қолындағы құсты аттырып билік айтуы сияқты тұстар бұған дәлел.

Сонымен қатар жазушы Кенесарының ішкі мақсатының халықтан мүлде жат екенін де айырып көрсетеді. Патшаның әскерімен соғысып жеңуге күшінің жетпейтінін анық біле тұрса да, Кенесарының күресті тоқтатпай, соңына ерген елді азапқа, үмітсіз сергелдеңге душар етуі, азып-тоздыруы оның авантюраға барғанына айғақ. Кенесары бастаған қозғалыстың белгілі батырлары: Ағыбайдың, Иманның, Төлебайдың, Басықараның, Жанайдардың, Бұхарбайдың ерлік эпизодтары да айтылып отырған.

Романда Россия патшалығының әр дәрежелі өкілдерінің де бейнелері бар. Солардың ішінде, әсіресе, Қараткөлдін аға сұлтаны Қоңырқұлжа Құдаймендиннің халыққа қаны қас мейрімсіздігі мен мансап үшін арын сататын арамзалығы анық таңбаланған. Жеке өмірінде азғындықтың шегіне жеткен бұл адам Омбы генерал-губернаторының сеніміне ие болып, көп елді күшпен, айламен ұстап тұрған. Қоңырқұлжаларда халық қамы болмайды. Қарнының тоқтығы, киімнің жылтырақтығы, нәпсіқұмарлық, биік мансап — олардың ең шырқау нысанасы. Осы үшін олар елдің бас көтерер адамын қаралап ұстап береді, лауазым үшін халық мүддесін сатып, кез келген опасыздыққа барады. Жазушы патша үкіметінің өзіне тірек еткен жергілікті әкімнің жексұрын жиынтық типін жасай алған. Қоңырқұлжаның әйелі Зейнеп, баласы Шыңғыстың қылықтары да үстем тап өкілдерінің сикын аша түседі.

«Қаһар» романында тарихи шындық, қаһармандар келбеті нанымды мүсінделгені туралы берілген бағаға қосылуға болады. Мұнда халықтың азаттық жолындағы күресін, ересен ерлігін бейнелейтін жарқын беттер мол. Автор бір жағынан бостандықты аңсаған, бірақ оған жетуге жағдайы жоқ халықтың басындағы трагедияны таныстыра алған. Шындығында бұл — жерден, еркіндіктен айырылған қазақ елінің стихиялық бұлқынысы, аласұрып айбат шегуі, тұяқ серпуі туралы хикая. Шығарманың бас қаһарманы — халық. Қозғалысқа күш берген, оны ондаған жыл бойында қазақ жерінде қаһарлы күшке, бостандық алаңына айналдырған

күдірет те сол — халық. Кенесары — буырқанған халық қайратын өз мақсатына көздеген, Қазақстанды оңашалауды аңсаған жан. Бірақ тарих дөңгелегін кері бұруға болмайтын еді. Россияның күші жалғыз Кенесары емес, ондаған хандардың да ниетін жүзеге асырмайтын кезеңге жеткен. Қозғалыстың қанды қырғынмен, бастаушылардың басын жұтумен бітуі сондықтан.

Қазақ тарихындағы ірі қозғалыстың ішкі тетіктерін саралап көрсетіп, сарқып айта білуі, көптеген кейіпкерлердің жанды тұлғасын жасауы — жазушының творчестволық батылдығын, ізденгіштігін сипаттайды. Бұл роман қазақ әдебиетінде тарихи тақырыпты меңгеру жолындағы ұнамды құбылыс. Атап көрсетерлік бір нәрсе — автор қазақ даласында орыс мәдениетінің дәмін татып, Россияшыл бағытта өсіп келе жатқан күштердің бар екенін де жүйелі әңгіме еткен. Жас жігіт Есіркеген ойлары жас буын қауымның аңсарын аңғартады.

Суреткер схема кейіпкер жасаудан бойын тартып, қаһарман басындағы жақсылық пен жамандықты айыра көрсеткен. Кенесарыны көп жерде көтере, кейде оны қызықтап та кететін автор сол кейіпкерінің басындағы мінін де жасырмай, жеріне жеткізе әшкерелеп отырады. Кейде дұшпандарының, кейде достарының аузымен Кенесары істеріне қатал үкім айтылып жатады. Бейненің диалектикасын беруі — суреткердің ұсталығына куә.

Дегенмен, романның көңіл толтырмайтын тұстары да кездеседі. Қозғалыстың басы-қасында болған, халықтан шыққан батырлар бейнесі ойдағыдай ерекшеленіп жасалмаған. Кенесарының шексіз қаталдықтарына шыдамай бас көтерген халық өкілдерінің бірде-бірінің есте қаларлық келбетін көре алмаймыз. Кейде нандырмайтын, дәлелдемесі жеткіліксіз эпизодтар да ұшырайды. Бір елеулі кемшілік — автордың сөз талғауға салақтығы. Мәселен, романның бірінші бетінде «қалың» деген сөз «қалың көш», «қалың шөп», «қалың балауса», «қалың керуен», «қалың жылқы», «қалың балқурай» күйінде көп қайталанған. Бұған ұқсас мысалдарды кітаптың өзге жерлерінен де кездестіруге болады...

Жалпы алғанда, І. Есенберлиннің «Қаһар» романы бұл кезге дейін әдебиетте жеткілікті айтылмаған тарихи оқиғаның ішкі сырына тереңдеп бару ниетінен туған, халықтың азаттық үшін басталған қозғалысының аяғы Кенесарының монархистік күресіне ұласып, трагедиямен

тынуы, қазақ жерін ондаған жылдар бойында дүрліктірген қанды оқиға жайында хикая. Мұның өзі тарихи тақырыпты игеру әдебиетіміздің тартымды да тұрақты тенденциясына айналып келе жатқандығын білдіреді.

II

Шығарманың жанр ерекшелігін материалдың сипаты, авторлық аңсар, эстетикалық мұрат секілді шарттар белгілейтіні аян. Сол үшін қандай да болмасын көркем туындыны сөз еткенде оның өзінен бұрынғы шығармаларға ұқсастығын емес, қайталанбас ерекшелігін алдымен іздеген абзал. Мұнсыз олардың әдебиеттегі орны мен салмағын ажыратып тану қиын.

Кейбір шығармалар талдау мен бағалауға едәуір қиындық әкеледі. Мұның себебі олардың құрылысы, жалпы бітімі, оқиғалар жүйесі, кейіпкерлер қатары мүлде тосындықтан, айрықша өзгеліктен секілді. Осындай шығармалар тобына жазушы Ілияс Есенберлиннің «Жанталас» романын қосуға болады. Роман автордың қазақ халқының XV—XIX ғасырлар арасындағы тарихи өмірінің шындығына арналған трилогиясының бір кітабы.

Құрылыстық, оқиғалық кезегі жағынан алғанда роман «Алмас қылыш» пен «Қаһардың» аралығынан орын алады. Кейбір қаһармандары да алғашқы романмен жалғастық байқатады. Сюжеттік, композициялық бітіміне қарағанда «Жанталас», «Қаһардан» гөрі «Алмас қылышқа» жақын. Мұнда да аңыз, шежіре, жазба тарих әңгімесі әлеуметтік, психологиялық талдаумен ұштасып жатады. Аталған екі кітапта да ауыз әдебиетінің, эпостың бейнелеу тәсілдері күрделі орын иелейді, айтушының, баяндаушының қызметі ерекше күшті. Бірақ бұндай сырт ұқсастықтармен қатар бұларда мықты айырмашылықтар да кездеседі. Біз енді «Жанталастың» осындай дара келбетіне тоқталуымыз лазым. Романның өзіндік идеялық, көркемдік ажарын анықтауға кіріспестен бұрын мұндағы оқиғалық жүйелер құрамын қысқаша мазмұндап өтудің қажеттігі бар.

Романның бірінші бөлімінде Жоңғар елінің жаулаушылық тарихынан, қазақ жеріне шабуылды қалай әзірлегенінен, ұрымтал тұсты пайдаланып, жойқын соғыс бастағандығынан шежіре шертіліп, қазақ халқының ауыр қасіретке душар болғаны, бірте-бірте ес жиып, күш қосып,

Бұланты өзені мен Алакөл бойында алғашқы екі жеңіске жеткені айтылады. Сонымен қатар Бұхар жыраудың әңгімесі арқылы өткен тарихтың — Хақназар хан тұсындағы ақуал мен қазақ жұртының Бұхар ханы Абдолла әскерінен Сауран қаласын қалай сақтап қалған хикаясы қозғалады.

Ал шығарманың екінші бөлімі Әбілхайыр, Бөгенбай бастаған қазақ қолының Ордабасы деген жерде жоңғарларға күйрете соққы бергеніне, Бұхардың Тәуекел хан заманынан айтқан әңгімесіне, Әбілхайырдың орыс патшалығының қол астына кіріп, әрі елдің тыныштығын сақтау, әрі өзі бүкіл қазаққа хан болмақ әрекетіне, ақырында ол арманына толық жете алмай, патша әкімдерінің ойыншығына айналғанына, саяси аренаға оның ұлы Нұралының шыққанына, Барақ сынды бақталас сұлтанның Әбілхайырды өлтіргеніне, қысқасы, жоңғар шабуылының нәтижесі қазақ қауымын қандай тың бетбұрысқа итермелегенін көрсетуге арналған. Романның соңғы, үшінші бөлігінде Абылайдың және оның батырларының жоңғармен Қоқан билеушілерінен қазақ жерін азат ету жолындағы ауыр, даңқты күрестері, Абылайдың дербес қазақ хандығын бүтін, тәуелсіз етіп ұстап тұруға бағытталған істері тізілген. Шығарма ақыры Абылайдың дүниеден қайтар алдындағы Бұхар жыраумен диалогы берілумен бітеді.

Сонымен «Жанталас» романында қазақ халқының XVIII ғасырдағы жоңғар басқыншыларына қарсы азаттық күресінің шешуші кезеңдері, сол күрестің негізгі күштері, қазақ елінің саяси-әлеуметтік ақуалы, ішкі қайшылықтар, сыртқы жаулар, әсіресе, қытай богдыхандарының жыртықшытық, арандатушылық саясаты, ар, намыс, өмір үшін кескілескен ұрыстарда қазақ халқының өз тәуелсіздігін қорғауға қажыр, қайрат таба білгендігі, осы оқиғалар тұсында қол бастайтын қаһармандар өсіп, жетіліп шыққандығы туралы көп мағлұмат келтірілген. Оның үстіне Бұхар жыраудың төрт дүркін әңгімесі арқылы Хақназар, Тәуекел, Есім хандар кезіндегі қазақ елінің ақуалы, үздіксіз, жанталас соғыстар, сыртқы жаулардың толассыз шабуылы, халықтың дұшпандарын жеңіп отырғандығы туралы қыруар дерек берілген. Сонда «Жанталас» романы тек XVIII ғасыр оқиғаларымен шегерілмей, одан арғы екі ғасырдың да басты оқиғаларын қамтыған болып шығады. Міне, осындай үш ғасырға

жуық кезеңнің күрделі істерін бір кітап көлемінде көрсету дегеннің қаншалық күрделі уәзіпа екенін аңғару қиын емес. Романның өзіндік жанры мен композициясын сөз еткенде есте болар жайдың бірі осы.

«Жанталас» романында көп кейіпкердің аты аталады. Солардың негізгі сюжеттік желі үстінде көрінетіні санаулы ғана. Ал басқалары түрлі оқиғалық баяндаулар тұсында қатарға қосылып, одан кейін қара үзіп қалып қойып отырады. Әдеттегі әлеуметтік-психологиялық роман шартымен өлшесек, мұнда көркем тұлғаның тарихы, қалыптасу жолы дейтіндей жүйелі суреттеулер, мінезді бірте-бірте ашып отыратын сюжеттік жүрістер жиі кездесе бермейді. Бұхар жырау аузымен айтылған әңгімелерде ғана Хақназар, Тәуекел, Есім хандар тарихы біршама толық айтылады. Ал өзге қаһармандардан молырақ, нақтырақ көрінетіндері жоңғардың алғашқы соққысынан Түркістанды қорғауды басқарған Елшібек, жаудың арам ойын іске асыртпау үшін өз басын қауіп-қатерге байлап, асқан ерлік көрсеткен қыз Гауһар, белгілі баһадүрлер: Қияк, Бөгенбай, Баян, хан, сұлтандар: Әбілхайыр, Абылай, Барақ т. б. Бұл тұлғалардың іс-әрекеті, мінез-кұлқы кейде автор, кейде жырау атынан айтылып, едәуір қомақты болып көрінеді. Аталған қаһармандардың мінезіндегі қат-қабат қайшылықтар да сенімді аңғартылған. Бұған бірнеше мысал келтірейік.

Қазақ қосындарының қолбасшысы боп сайланып, жоңғарларға қарсы алғашқы екі-үш жеңісті шайқаста басшылық еткен Әбілхайыр ханды алып көрейік. Оның басындағы бірталай ұнамды қасиет — ақылдылық, әскери дарындылық, табандылық, айлакерлік жан-жақты елес береді. Әбілхайыр қарсы келгендермен күресе білетін, ерлікті де, ездікті де танытын алғыр адам сипатында суреттеледі. Ол Россияға Қазақстанды ерікті түрде қосып, өзі бүкіл қазақтың ханы болуды армандайды. Оның ел басқаруға арыны да, шалымы да жететіні талай жерде байқалады да. Бірақ кезінде білгірлік те, ептілік те танытып, қазақ елінің тағдырын қуатты Россия мемлекетіне тәуелді етуге көп еңбек сіңірген адам, түбінде өзінің ішкі жеке мақсатына жете алмайды. Патшалық оны барлық қазақтың емес, Кіші жүздің ғана ханы деп таниды. Сонымен Әбілхайырдың үлкен үміті іске аспай, патшалық шешіміне көңілі толмай, бұлқынуға дәрмені болмай, трагедиялық халге түседі.

Патшалық тарапынан өзіне көрсетілген сый мен құрметке риза болмаған, бірақ айбат көрсетерлік кезден өтіп, «Россия панасына кіреміз» деп өз аузынан ант беріп қойған Әбілхайырдың мүшкіл ақуалы романда шебер бейнеленген. Әсіресе, Орынбор губернаторы, айлалы саясатшы Неплюевпен өзара қарым-қатынасы ашылатын тұста Әбілхайырдың бейнесі түп-тереңімен танылғандай. Әдепкіде дардай көрінген хан патша губернаторы алдында өзінің ұсақтығын еріксіз байқатып алады. Шығарманың бас жағында қазақ қолын бастап, өз билігінде шоқтығы көтеріліп тұрған айбарлы Әбілхайыр енді патшалықтан сәл нәрсенің өзін жалынып, кішірейіп сұрайтын күйге түскен. Неплюевпен кездескенде оның шырқап айтар тілегі үшеу ғана. «... Бірінші өтінішім — маған қарулы үш мың солдат беріңіз... Екінші тілегім: ортаншы ұлым Қожахмет сіздердің қолыңызда аманат болып тұрғалы жеті жылдан асып барады. Шешесі сағым деп әбден мазамды алып жүр. Енді Қожахметті босатып, оның орнына кіші ұлым Шыңғысты аманатқа алсаңыздар... Үшінші тілегім: көптен бері Қалдан Церен менің қарындасым Қарашашты сұрап жүр еді... Артымда бәлендей сүйенер тірегім болмағандықтан, жоңғар қонтайшасымен үнемі жауласа беруден пайда шықпас деймін. Мәртебелі Елизавета Петровна бұған қарсы болмас» («Жанталас», 1973, 178—180 б.).

Әбілхайырдың дәл осындай түрде көрінуі объективтік шындыққа да, оның мінез ерекшелігіне де сәйкес. Талай ұсақ халықты билеп-төстеп, әбден әккіленген патшалық ұлығына Әбілхайырдың тордағы құстай кіріптарлығы айдан анық еді. Губернатор Неплюев Әбілхайырдың әлгі үш тілегінің үшеуін де орындамайтын сыңай білдіреді. Сонымен қатар ол ендігі жерде Әбілхайырға қарсы қояр күшті қазақ арасынан іздей бастайды. Неплюев қазақ ішіндегі жағдайды Құдабай секілді тыңшысы арқылы алақандағыдай біліп алған. Оған, басқалар былай тұрсын, әкесінің жасырын істерін жария етіп айтып, Әбілхайырдың өз ұлы Нұралы да тыңшылық қызмет атқарады. Әлбетте, патшалық Әбілхайырдың қазақ атынан Россияға бағынамыз деп берген антын, еткен еңбегін мүлде ұмытпайды. Тек оның ендігі жерде керексіз, қызықсыз болып қалғанын ғана ұқтырады. Әбілхайыр мінезінің логикасы өте нәзік нанымды ашылған дейміз. Шығармада кейіпкердің характер ашылар

ситуациясын, «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін» табу деп осындайды айтсақ керек. Әбілхайырдың сырт көзден жасырулы түпкі сыры мен ақиқат пенделік келбеті оның Россияға қарағаннан кейінгі кезеңдегі істерінен табиғи елес берген.

Романда неғұрлым айқын, толық көрінген тұлғаның бірі — Абылай. Жазушы оның мінез қырларын аша алатын ұрымтал мезеттерді, байланыстарды талғап ала білген. Біз Абылайды алғаш рет өзінің шын аты мен тегін жасырып, Төле бидің түйесін бағып жүрген кезінде кереміз. Оның өзін ажалдан сақтап, Хиуадан алып шыққан адамы — Ораз құлды «сырымды жария еттің» деп өлтіріп жібергені мінезінің аса қатал қырына қанықтырады. Бұдан кейін Абылайдың ақылы мен алғырлығын сипаттайтын бірталай асу, тосулардың куәсі боламыз. Оның кектеніп келе жатқан арғын қолына қарсы келмей, бой тасалап, жылысып кетуі, Ертіс тұсынан қазақты шаппақ болған жоңғарды жеңудің жолын іздестіруі, Сыр бойындағы қалаларды Қоқан үстемдігінен азат етуі, қалың қытай әскерін ілгері жібермеу жолындағы тапқырлықтары кесек істер. Осы оқиғалар кезінде оның бейнесі жан-жақты мүсінделген.

Абылайдың есімі қазақ халқын жоңғар басқыншылығынан азат етушілер қатарында эпикалық биікке көтерілгені тарихтан белгілі. Халықтың ұғымында оның жасаған қаталдықтары мен зорлықтары ұмыт болып, ел қорғау жөніндегі ересен істері ғана сақталған. Абылай бастаған жорықтар жайында бірталай тарихи жыр бар. Ауызша тараған аңыз әңгімелер де мол. Мұның бәрі халықтың сыртқы жауларға қарсы күресті ұйымдастырған ерлерге деген көркемдік естелігі болатын. «Жанталас» романында Абылай жайындағы шежіре, аңыз материалдары кең келтірілген. Бірақ ауыз әдебиетіндегі Абылай тұлғасы романда анағұрлым шыншыл, нақты. Жазушы реалистік әдебиетке тән тәсілдерді пайдалана білген. Абылайдың монологтары мен оның Бұхар жыраумен әңгімелері заманның да, адамның да мол шындығын әйгілейді. Мұның өзі романның суреттегіштік, талдағыштық қасиеті көп екенінен хабар бергендей. Абылайдың ақиқат келбетін білдіретін бірнеше мысал келтірейік.

Жазушы Абылай бейнесін тарихи шындыққа орайлас жасауға ыждағат, ілтипатын төккені байқалады. Қаһарманның портреті де тұжырымды: «Абылай қазір қырық-

тан жаңа асып бара жатыр. Ол сұңғақ бойлы, ат жақты, қарасұр, түсі суық адам. Үлкен, ойлы көздері кісіге қарағанда өңменнен өткендей ызғарлы...» («Жанталас», 214-б.). Кейіпкердің ішкі сырын, ой түкпірін айқындауға диалогтың қаншалық қажет қызмет атқаратыны белгілі. Бірақ мінез қырларын бүкпесіз таныту үшін диалогтың өте мәнді мәселеге арналуы лазым. Қаһарман шынын айтпай қала алмайтындай әңгіме кезегі тууы шарт. Бұхар мен Абылайдың диалогы, біздіңше, дәл осындай, «ағынан жарылып» сөйлейтін сирек сөздің бірі.

Бүкіл қазақ еліне әділдігі, даналығы, ақындығы мәлім Бұхар жыраудың Абылай алдында да беделі мол еді. Сондықтан да ісі қазақ атаулыдан тек Бұхар ғана ханмен еркін, ашық сөйлесетін болған. Сондай сөздердің бірінде Бұхар ханның кейбір қатал істерін есіне салып, бетіне басады. Сонда Абылай былайша жауап қайтарады. «...Баяғыдан бері менің сойылымды соғып, қартайғанында өз ісіңнен өзің қорқып қалдың ба, жырауым... Өткен іске өзінді өзің қинамай-ақ қой. Одан да менің мына сұрауыма жауап берші... Бастары қосылмай кеп, «ақтабан шұбырындыда» кеуегінен қашқан қояндай сасып, жартысына жуығын жоғалтқан бұл елге қандай адамның хан болуы керек еді. Былбырап аққан ыстық қан исінен жүрегі айнымайтын қатал басшысы болмаса, сұрқия заманда жан-жағынан қаптаған жауы даласын аткөпір етіп, өздерін әр жотаның етегіне төбе-төбе қып үйіп кетпесіне кім кепіл еді? Сонда қазақтан не қалар еді» («Жанталас», 304-б.). Бұл сөздер тасасында өмірдің бұлтартпас фактісі жатқаны зайыр. Абылайдың өлер алдындағы лебіздерінен оның пір тұтқан қағидасы, ұстанған ұғымы бүкпесіз білінеді. «...Өкінішім — үш жүздің басын қоса алмадым: аз елге хан болдым. Қазаққа мал емшегін емізгенмен, жер емшегін емізе алмадым... Өзге жаудан қазақтың жерін қорғаймын деп жүргенімде дүние құрғыр өтіп кетіпті ғой» (318-б.). Ол өзінің ақырғы сөзінде елді біріктіру үшін күш қолданудан басқа да жолдар бар екенін түсінгендей болады.

Атап өтерлік нәрсе сол — жазушы Абылайдың қазақ жерін жаудан босату, жан-жақтан анталаған көп дұшпанға төтеп беру қамын көздеуші, ұйымдастырушы ғана емес, бәрінен бұрын жеке басының абыройы мен мансабын ойлаған жан екенін де қағыс қалдырмайды. Абылайдың басшылығы сол бір алмағайып, аламан-тасыр заман-

да халық бірлігі мен бүтіндігіне пайдалы болғанын көрсетумен қатар, оның озбыр, содыр, қиянат істерін де таңбалаған. Осыдан барып көркем тұлғаның түрлі қыры тиісті мінездемесін алған.

Шығармада бейнеленген кесек тұлғалар қатарында батыр Баянды атаймыз. Батыр Баян романның үшінші бөлімінде, екі-үш эпизод үстінде көрінсе де, жарқын бейнесі есте қаларлық. Жазушы алдында тұрған уәзипаның қиындығын түсінуге болады. «Жанталаста» суреттелетін қаһармандардың бәрі дерлік аңыз, жыр арқылы халық санасынан орын алған жандар болатын. Сол фольклор туындыларында қалыптасқан эпикалық бейнелерді төмендетіп алмай, оларға реалистік нақтылық, даралық келбет дарыту оңай емес. Сөз болып отырған шығармада Баянның жауға қарсы екі-үш жорығы, оның көзсіз ерлігі, үлкен отаншылдығы, намыстылығы баяндалған. Осы тұста жазушы нағыз халық батыры Баянның ұстаған жолы Абылай мақсатынан алшақ жатқанын шебер аңғарта алған. Қытай әскерімен соғыста Абылайдың қарауындағы қазақ қосындарын «келешек үшін аман сақтаймын» деп жеңісті аяғына дейін апармай, кері қашқаны, түптеп келгенде, өз қара басының қамын ойлау әрекеті еді. Қазақтың көп батыры ханның мұндай, кенет, түсініксіз шешіміне дағдарады, бірақ оның ырқынан шықпайды. Тек батыр Баян бастаған шағын жасақ қана өз бетінше соғысып, жоңғарға кеткен кекті қайтармақ болады. Жауға деген қалтқысыз өшпенділік, таза халықтық ұғым, айнымаған намыс, ар Баян басынан табылады. Ол қалмақ қызының азғыруына ерген сүйікті інісі Ноянды атып өлтіргенде дәл осындай биік елдік дәстүр тұрғысынан көрінеді.

«Жанталаста» романында тыңнан табылған типтің бірі — Әбілхайыр ханның хатшысы Құдабай. Ол туралы шығармада мынандай мінездеме келтірілген: «...Құдабайдың Орынбор губернаторының тыңшысы екенін хан білетін. Бірақ ол Әбілхайырға Неплюев не сұраса да айтып беремін деп уәдесін берген. Оған қанша сенгенмен де, кейбір құпия сырын жасырып қалуға тырысатын. Одан тіпті қорқатын да. Хатшысын біржолата қуып жіберуге Неплюевтің өзіне қандай қақпан құрып жүргенін Құдабайсыз тағы біле алмайды» (171-б.). Романда өз қызмет бабымен тыңшылықты қатар жүргізіп, қара басына пай-

да таба білетін айлалы, екі жүзді адамның нанымды бейнесі берілген.

Құдабай типінің тасасында көп шындық жатыр. Патшалыққа бағынған елдің кейбір сауат ашқан, тілмаштық, немесе хатшылыққа көтерілген адамдары қабілеті мен білімін халықты көркейтуге емес, есебін тауып саудалауға бейімдейтін. Оларда ұлттық ұғым, бүкіл халықтық мүдде деген түсінік болмайды, «аз білгенін көпсініп, көп қазаққа епсініп», ел мінезін түзеуге емес, бұзуға дағдыланады. Ауылдағы қарапайым адамдар көзіне Құдабайлар дардай болып көрінеді, бірақ олар рухани қауқар, саналы жігер, отаншылдық деген түсініктен жұрдай. Міне, сондай жанның жинақталған бейнесі Құдабай деп білеміз. Әбілхайырдан да, губернатор Неплюевтен де, Орта жүз сұлтандарынан да пайда, олжа тауып, олардың әрқайсысының өз кісісі болып көрініп, құпияларын жау жағына жеткізіп, олардан да сый алып жүретін Құдабай қазақ әдебиетінде бұрын ұшырамаған тип десек артық емес. Өмір материалын зерттеу, мінездер диалектикасына бойлау жазушыны жаңа оқиғалар, байланыстар, қаһармандар табуға апармай қоймайтынына бір мысал осы. Құдабай сынды «көмекшісі», «серігі» бар басшы елге жақсылық істеп көгерте алмайтыны анық. Құдабайшылдық халық денесіне жабысқан кесел тәрізді. Одан оңай құтылуға болмайды. Халық санасы өсіп, өзінің тарихтағы орнын, келешегін ойларлық жерге жеткенде ғана мұндай дүниеқоңыздар кемімек.

Сөз болып отырған романның жанрлық ерекше бітімі бар дедік. Мол оқиға мен көп кейіпкерді шетінен толық суреттеу бір шығарма көлемінде мүмкін еместігін ескерген автор негізгі күшті баяндау мен айтуға салады. Бірақ бұл күрғақ баяндау емес, бояулы, нақышты, адам мінезі мен әрекетінің түпкі сырын паш ете алатын күрделі, қызықты, ғибратты әңгіме. Қаһармандардың түр келбеті де, сөйлеген сөзі де, ойы да, тартыс, қайшылық күресі де осынау «баяндаудың» ауқымына сыйып кеткен. «Жанталаста» романының бүкіл оқиғалық, сипаттамалық, талдау, көркемдеу жүгін екі ғана айтушы — автор мен шежіреші қарт Бұхар жырау әңгімесі арқалаған. Осыдан барып шығармада айтушы қызметі маңызды орынға шығады. Қандай көркем туындыда да айтушы, баяндаушының дәнекерлігі елеулі орынға ие. Дегенмен, «Жанталаста» айтушы уәзипасы мүлде өзгеше. Бұл ретте жазушы ауыз

әдебиетінің өміршен дәстүрлерінен үйрене білгендігін атап айтар едік.

Түркі-монғол халықтарында ертеде эпосты, жырды бір емес, екі жыршы қатар айтатын, бірін-бірі толықтырып, кезектесіп сөйлейтін әдет болған. «Жанталаста» тарихи оқиғаларды кейде Бұхар жырау, кейде автор жалғап, өрбітіп отыратындығы сол фольклор тәсілін еске салады. Бұдан, әрине, роман мен жырдың арасына тепе-теңдік белгісін қоюға болмайды. «Жанталастың» құрылысы мен қалануында фольклордан дарыған әдістер кездескенімен, талдау, мінездеу, даралау тәсілі жанаша, реалистік әдебиет үлгісінде. Эпосты туғызған дәуірдің қайталанбайтыны секілді, оның көркемдеу тәсілдері де жалаң көшірілмейді. Әрбір қаламгер өзінің алға қойған мақсатына, өмір материалының көлемі мен сипатына орай ауыз әдебиетінің бай қазынасынан нәр де, түр де іздеуге ерікті. Сондай сәтті ізденіс «Жанталаc» романының тартымды, қызықты болуына, талай заманның шындығын шолып көрсетуге көмектескен.

«Жанталаc» романында халқымыздың бірнеше ғасыр көлемінде бастан кешкен сұрапыл қиындықтары, тыныштық пен тәуелсіздік үшін күрестері кейде шежіре, бірде аңыз, қайсыбір кезде тарих ретінде баяндалады. Екінші сөзбен айтқанда, мұнда көркемделген тарих, немесе тарихи-публицистикалық очерк сипаты басым. Соның бәрі негізгі идеяға — қазақ халқының қаһармандық, отаншылдық арпалысын, көпшілік бұқараның мұндай жанталаста шешуші роль атқарғанын көрсетуге жұмсалған. Аңыздар мен шежірелер шығармада жеке өзіндік қызмет атқармайды. Баяндаушы автор сол тарихи аңыздардың дәнін, негізгі ұйтқысын және бағытын ашуға ұмтылады. Қазақ халқының жоңғар басқыншыларына қарсы күресінің елеулі фактілерін, азаттық үшін соғысты ұйымдастырушылар еңбегін саралай отырып, автор тарихтың фибратын, тәжірибесін оқушы алдына жайып салады. Демек, тарихи оқиғалар мен адамдар әрекетінің сипаты қазіргі дәуірдің талғам, таразысы тұрғысынан, маркстік-лениндік дүниетаным биігінен қаралады.

Бұхар жырау әңгімесінде де тарихи құбылыстардың бағасы бүгінгі түсінігімізге орайлас беріледі. Сонымен «Жанталаc» романында тек XVII—XVIII ғасырлардың тарихнамасы беріліп қоймай, олардың сыры мен шыны-

на да талдау жасалады, тарихтың көркем пішінге түскен желісі беріледі. Атап көрсетерлік бір мәселе сол — шығармада фактілер мен қиялдап айтулар бірлестікке, көркемдік шындық деңгейіне көтерілген. Кейіпкерлердің іс-әрекетінің нақтылы жүйесін емес, сол құбылыстардың мәнін ашуға көңіл бөлінген, психологиялық талдаулардан гөрі тұжырымдап, шолып, шежірелеп айту басым шыққан. «Жанталастың» жанрлық ерекшеліктерін сөз еткенде есте боларлық жайлар осы. Шығарманың ұтымды жерін де, кейбір жетіспеушілігін де оның жанрлық бітіміне қарап көрсеткен жөн.

Қазақ әдебиетінде аңыз-роман, роман-хроника, немесе көркемделген тарих деп атарлық жанрдың пайда болуын кездейсоқ, таң қаларлық құбылыс деп қарауға болмайды. Ауыз әдебиеті дәстүрі бүгінге дейін қатарласа өмір сүріп келе жатқан қазақ әдебиетінде мұндай «аралас» жанрлар орын тебуінде ерсілік жоқ. Қазақ ауыз әдебиеті өзінің бойына қаншама көркемдік күдірет дарытқан өзгеше феномен екені белгілі. Мұнда көркемдеу мен типтендірудің неше алуан кесек үлгілері, кейде бедерлі биіктері кездеседі. Қазақ жырлары мен аңыздарының бірқатары халықтық романдар тәрізді. Оларда әлеуметтік, таптық сипат, адамдар ісіне дәл, нақты мінездеме жиі ұшырайды. Бұларды ретіне қарай жазба профессионал әдебиеттің қажетіне жаратуға әбден болады.

Соның жарқын мысалы — сөз болып отырған роман. Оқиғаны тартымды, тығыз, әсерлі етіп баяндауда халық аңыздары мен ертегілері дәстүрінен үйренетін тұстар бар екенін ұлы суреткеріміз М. Әуезов ерекше нұсқап көрсеткен еді. Ол: «көркем поэзияға ауызша поэзия қаншалық бөгетсіз, сатысыз көп қор құйған болса, бүгінгі көркем прозаға да халықтың ауызша әңгімесі сондайлық жатық жолмен көп араласып, қабысып жатыр» («Әр жылдар ойлары», 1959, 237-б.) — деген еді. Бұл сөздерде терең мағына, ұлық ой бар. Бүгінгі қазақ прозасында ауыз әдебиетінен «ауысқан» белгілерді тек кемшілік белгісі деп қарамай, солардың қандай идеяға, қалай қызмет етіп тұрғанына, көркемдік кестелерге қаншалық жарастық тауып, кірігіп кеткендігіне қарай сөз еткен жөн.

Аңыз бен шежірені, тарих тізбегін үлкен тарихтық идеялар мен ірі қаһармандар мінезін мүсіндеу талабына жұмсай білуі, тарих пен көркемдікті айырғысыз тұтас-

тыққа жеткізуі, өткен кездер хикаясынан бүгінгі қауымға керектіні екшей алуы, тарих тәжірибесінен үлгілі сабак, өнегені алға тартуы жағынан І. Есенберлин романы қазақ әдебиетінде оқшау орын алады. Тарихтың тереңінде жатқан, тіпті тарихи зерттеулердің өзінде жүйелі баяндалып, толық танылып болмаған заман, адам шежіресін екшеп, жаңа сапаға келтіріп айта білуі жазушының жаңалығы, қазақ әдебиетін байытатын, танығыштық, тәрбиелік мәні зор туынды.

«Жанталас» романында тарихи оқиғаларды бағалау, саралау, түсіндіру жөнінде авторлық тұрғы берік сезіледі. Халықтың тарихтағы шешуші орнын көрсетуге, ел билеушілердің мүддесі бұқара мүддесінен алшақ жататынын аңғартуға жазушы жеткілікті көңіл бөлген. Хандардың жорықтары халық қолдаған кезде ғана жеңіске жеткізгеніне көптеген мысал келтірілген. Белгілі тарихи қайраткерлерге шежіренің, аңыздың берген бағасымен шегеріліп қалмай, сол бағаның дұрыс не бұрыстығын ғылыми болжамдар тұрғысынан тексеріп шығуға автор ыждағат жасаған. «Жанталас» өзіне жалғас, тақырыптас «Алмас қылыш», «Қаһармен» қосылып келгенде үлкен эпопея деңгейіне көтеріледі. Бұл трилогия осы күнге дейін көп ретте көмескі жатқан тарихымыздың бұралан, шырғалан жолдарын айқынырақ түсінуге көмектеседі, өткен өмірдің даңқты да, қасіретті де белестерімен таныстырады, оқушының өз елінің тарихы, оның белгілі қаһармандары туралы ұғымын ұлғайтады, тарихтың опық жетізген өкінішті құбылыстары мен ілгерішіл, нұрлы дәстүрлері туралы аса пайдалы сабақтар береді. Бұл сонымен қатар ауыз әдебиетінде, шежіреде қаламгер қаламын шақырып тұрған тақырыптар мен көркемдік мүмкіндіктер мол екенін де аңғартады...

Кейіпкері көп, оқиғасы қалың романның селкеу, кейде нандыра бермейтін мезеттері де жоқ емес. Сөз талғауда асығыстық табы сезіліп отырады («Ақ майды аяғымен тепкен ел» деген секілділер). Шығарма қаһармандарын тым «тапшыл» етіп көрсету сарыны да аңғарылады. Мәселен, Тәуекел ханмен әңгімесінде Қияқ батыр тап қайшылығы мен айырымын дәл бүгінгі адамша «талдап» береді. Ол сөз кезегінің бірінде Тәуекел ханға: «Ал егер жұт келіп, сол күн көрісімнен айрылсам, менің үй-ішімді еш ханның атағы аштықтан алып қала алмайды. Тіпті қос мүйізді Ескендір Зұлхарнайынның атағы да» («Жан-

талас», 111-б.) — дейді. Қияқ батырдың бұл сөзін заманына, ортасына, өз кезінің түсінігіне лайық берілген сөз деп айту қиын.

Жоңғар шабуылының қазақ даласына сұрапыл шығасы, ауыр азап әкелгені мәлім. Бірақ жау соққысының көлемі мен нәтижесін «қазақ халқының мүлде құрып кету қаупі» дей қоюға келер ме екен. Егер дұшпанның алғашқы шабуылынан кейін қазақ халқы қайрат, қажыр таба алмастық құрдымға құлады десек, Абылай, Бөгенбай, Қабанбай бастаған батырлар легінің кейіннен жауды қазақ жерінен қуып шығуын қалай түсінеміз... Сондықтан да кейде тұжырып сөйлеу тұқыртып сөйлеуге алып кетпегені мақұл.

Россияға қосылу Қазақстан үшін түптеп келгенде пайдалы құбылыс болғанын мойындамайтын адам жоқ. Бірақ Россияның ілгерішіл ықпалын айту қазақтың байырғы мәдениеті мен кәсібін жок етіп көрсетуге апармауы керек. Романның 187-бетінде қазақтың «ең алғашқы егінші жұрты» Россиямен қосылғаннан кейін пайда болды деген ұғым бар. Бұл түсінік онша дәл емес. Қазақтың азды-көпті егінші жұрты Сыр, Талас, Іле, Сарысу, Арыс бойында ежелден бері өмір кешіп келгенін ескермеудің реті жоқ.

Романда кейіпкерлер тым көп дедік. Солардың тиісті қызмет атқармай, санда бар, санатта жоқ боп тұрғандары аз емес. Бұны да жазушының ескеруі لازم деп білеміз. Кейде кейіпкерлер іс-әрекетіне дәлелдеме жетіспейді. Хан әйелдері бір емес, бірнеше тұста опасыз болып көрінген жерлері онша сенімді көрінбейді. Психологиялық дәлелдеме болмағанмен, ондай жерде авторлық түсініктеме аса ділгір-ақ.

Жалпы алғанда, «Жанталас» романы жазушы І. Есенберлиннің тарихи роман жанрында өзіндік тың жолға түскенін, ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеттің сәтті көркемдік қосындысы дерлік, оқушыны отаншылдық рухта баулитын, дерегі мен керегі көп шығарма тудырғанын әдебиетіміздің ұнамды ізденістері қатарында қарап бағалау парыз.

ІІ т а р а у

ЗАМАНДАС КӨЗІМЕН

I

Шығармалары бұл күнде республика, Одақ көлеміне ғана емес, шетелдерге де кеңінен таныс қазақ жазушыларының бірі — Әнуар Әлімжанов. Оның туындылары Қазақстанның және шетел сыйлығына ие болды, жазушының кітаптарына түрлі тілде жылы лебіз, биік баға беріліп келеді. Бұл әсте де кездейсоқ құбылыс емес, қаламгердің ұдайы ізденуінің, көп еңбектенуінің, өз алдындағы парызын терең түсінуінің нәтижесі. Есімі мен еңбегі әлемдік деңгейге көтерілген, өзіндік қолтаңбасы, лебізі, тақырыбы, эстетикалық мұраты қалыптасқан жазушының жаратындыларын тұтас алып қарасақ, олардың айрықша бітімі мен мәні көзге анығырақ шалынбақ.

Ә. Әлімжанов — шығармаларында бүгінгі тақырыппен тарихи тақырыпты қатар қамтып, іштей ұштастырып келе жатқан жазушы. Бұл оның творчестволық келбетін айқындайтын аса қызғылықты сипаттардың бірі. Қазіргі дәуірдің мәселелерін әңгімелейтін шығармаларында жазушы өткен заман тәжірибесін сабақтап, солардың арасынан үзілмес байланыс тапса, тарихи адамдар өмірін сөз еткенде осы заманның ділгір адамгершілік сауалдары мен мұқтаждарын алға тартып отырады. Сондықтан да кей кезде ондай туындылардың тақырыптық шекарасын белгілеу оңайға соқпайды. Көптеген кейіпкерлерге тән бір ерекшелік — олардың кең ойлайтындығы, қадім ғасырлар ақиқатын бірлестіріп, салыстырып тексеруге қабілеттілігі, бүгінгі күннің зәру проблемаларына өте ықыласты, зерек қарайтындық. Бұл және басқа қасиет-

тер Ә. Әлімжанов прозасының өзіндік қайталанбас нақышын, маңызы мен бағытын, қазақ совет әдебиетінен аларлық күрделі орнын айқындайды... Ә. Әлімжанов қаламына хас идеялық-көркемдік ерекшеліктер оның алғашқы көлемді шығармаларынан-ақ бой көрсеткен еді. Мәселен, ол алпысыншы жылдардың бас кезінде жарияланған «Күнге бет алған керуен», «Көгілдір таулар» повесінде заманымыздың биік саналы, өнегелі, озық зейінді жас қауымы өкілдерінің тартымды тұлғасын жасады. Тақырыптық жағынан да, ортақ кейіпкері жағынан да бір-біріне ұласып жатқан бұл повестер кезінде әдебиетіміздің елеулі құбылысы боп танылған. Ол шығармаларды елеулі еткен ондағы үлкен идеялық мазмұн, тыннан жасалған қаһармандар болатын.

«Күнге бет алған керуен» өзінің мазмұны жағынан өзге де қазақ жазушыларының шығармаларымен кей тарапта үндес еді. Соғыстан кейінгі өмірдің ауыртпалықтары, әкесі нақақ кінәланған жастың қиын өмірі, көрген жәбір-жапасы, шаруашылығы тұралап қалған колхоздардың халін көтеру мәселесі, оқу бітіріп, мамандық алған ауыл жастарының іске құлшына кірісуі секілді мәселелер түрлі жанрдағы туындыларда азды-көпті орын тепкен. Дегенмен, аталған повестің кейіпкерлері бойында өзгелерге ұқсамайтын «ірілік те» ұшырайды. Ол — білуге деген құштарлық, өздеріне дейінгі ақыл-ой биігін меңгеруге ұмтылушылық, халық тарихындағы көмескі, немесе мүлде жұмбақ жайларға жауап айтуға деген іңкәрлік, өмірдегі кедергілер мен кеселдерді жеңуге бел буғандық. Шынында, сөздері парасатқа, тұла бойы жасампаздыққа бейім кейіпкерлер қатарын әкелу әдебиет үшін сонылық та, игілік те болатын.

Жасынан жетімдік тақсиретін тартқан, әкесінің бір кезде «халық жауы» делініп ұсталғаны үшін әркімдерге көз түрткі болып өскен ауыл баласы — Асқардың қиындықпен арпалысып, күрескер мінезді болып ер жеткенін көрсету, оның бастан кешкендерін өмірге де, мінезге де лайық суреттеу, соғыстан кейінгі ел өмірінің негізгі бағытын дәл талдау «Күнге бет алған керуен» повесінің ұнамды сипаттары. Атап көрсетерлік бір нәрсе — повестің кейіпкерлерінің мінез даралығын ашуға көңіл бөлінгендік. Бұйығылау болып өскенмен, ақылы зерек, көңілі өр, кейде ұялшақ, кейде өжет Асқардың тұлғасы

өзінің шыншылдығына сендіреді. Оның сүйген қызы Зәуремен арасындағы сергелден мен сарсаң шебер, табиғи әңгімеленген. Бойында адамшылық, намыс оты мол, серіктестерінен көп тұста рухани биік тұратын Асқар ағашқы махаббатын жігерлі қорғай алмайтын жасқаншақ болып көрінуі өмір ақиқатына қайшы емес. Бірақ ол көп мәселеде турашыл, көздеген ісін тындырмай қоймайтын қажырлы. Адам мінезінің шытырман ашуға жазушы көп көңіл бөлген.

«Күнге бет алған керуенде» автордың кейінгі шығармасында толығымен түсетін қаһарманы — Жомарттың мінез қырлары да елестетілген. Сол секілді болашақ дәрігер Зәуренің, колхоздың өнегелі адамдары Сапардың, Қалтайдың бейнелері сенімді ашылған. Алыстағы Ақтұма аулының адамдары бастан кешкен оқиғалар белгілі дәрежеде бүкіл еліміздің соғыстан кейінгі ақуалынан хабар бергендей.

Туған жерге деген махаббат, Отан алдындағы перзенттік парызды адал ақтау мәселесі — «Көгілдір таулар» повесінде де идеялық желі болып тартылған. Мұнда автор өзінің сүйікті қаһармандары Асқардың, Жомарттың, Зәуренің, Гүлсараның бейнелерін түрлі қырынан тереңдете түскен. Кей тұста шығарма авторы мен Асқар, Жомарттар ойы тұтасып, үндесіп отырады. Қаһармандардың өмірдің үлкен жолына шығар алдындағы талпыныстары мен ізденістері өте салдарлы, салмақты болып көрінеді. Олардың мінез ерекшеліктері нақтылы анықталғаны соншалық — үлкен істер атқаратынына, аңсар, мұратына жетеріне зайыр сенеміз.

«Көгілдір тауларда» туған жерге сүйіспеншілік пен тарихтың тұңғығын ашуға құштарлық сарыны күшті естіледі. Көгілдір таулар — туған жер бейнесі мұнда тіпті романтикалық биікке көтерілген десе де болады. Шығарма кейіпкерлерінің бірі Анаштың әңгімесінен отаншылдық, өз елі мен жерін қастерлей білудің лебі еседі. Сонау шекараның арғы жағында, Шығыс Түркістанда жүріп жоңғар тауларын аңсайтын, бір заманда қиыншылық кезде жер ауып кеткен қазақтар сағынышы да сездірілген. Түрлі хикаяны «сөйлетіп», қызмет бабымен көп елдерді аралайтын, бірақ әрдайым туған елін — көгілдір тауларын естен шығармайтын әңгімелеуші автор бейнесі де қызғылықты. Бірде Анаштың әңгімесі ретінде, екінші-

де автордың атынан, кейде үшінші жақтан айтылатын тараулар шығарманың әлгі айтқан бас идеясын жан-жақты ашуға септеседі.

Повестегі интеллектуал қаһарманның бірі — Жомарт. Егер Асқар елінің дәл бүгінгі кезек күтіп тұрған рухани, мәдени, шаруашылық мұқтажын өтеудің жолын көбірек ойласа, сол мүдделердің жүзеге асуына нақтылы ісімен ат салысса, Жомарт тарихи шындықтарды қалпына келтіру арқылы халқының мәдени кемелденуіне болыспақ. Ол археологиялық қазба жұмыстар Қазақстанның ертедегі қала мәдениетін, отырықшылық дәстүрін анықтауға көмектеседі деп сенеді. Ежелгі Отырар, сол шаһарда туған данышпан ғалым Әл-Фараби туралы сөйлегенде Жомарт алдына жан салмайды. Ол өзінің «ескішілдігінің» саяси, философиялық астарын анық дәлелдей алады. Тарихты білу жеке өзіндік мақсат емес екенін, ол бүгінгі сәулетті өміріміздің қадірін түсінуге құрал екенін ұқтырады.

Отырарды және өзге көне шаһарлар орнын қазуға шақыруларын Жомарт былай түсіндіреді: «Өмір — мұхит, уақыт — толқын деп бір кезде Абай да айтқан. Міне, сол жағаны жуып-шайып, тазартып, шөпті айрықша көгертетін толқын сияқты біздер де — адамзаттың әр ұрпағы — шамамыздың келгенінше жер үстіндегі өркенді мәдениеттің тарихын түрлі қиыр пайымдаулардан тазартып, ақиқаттап отыруымыз керек. Коммунизм адамзат қоғамы мәдениетінің ең жоғарғы сатысы екенін сен менен кем білмейсің ғой. Ал сол коммунизм тарих сабақтарының негізінде орнатылады. Өткен өмірдің тереңін білу — болашақ биіктерге көтерілу деген сөз. Тек өткен жолды, бастан кешірген оқиғаларды саралап талдау ғана кейбір жайларды алдын ала теріске шығаруға, болмаса қолдауға мүмкіндік туғызады. Жақсылық пен жамандықты анықтауға нақтылы себеп болады» (434-б.). Тағы бірде Жомарт ойларын бұдан да анығырақ етіп баяндайды. «Отырар — бұл қара шаңырақ, бұл жеке өзі дүйім ел болған қала, мәдениеті күшті дамыған ұлы қала. Бұл қала біздің жеріміздің өткендегі мәдениетінің шыққан шыңы және ошарыла құлағаны».

Ә. Әлімжанов повестерінің қаһармандары тек үлкен идеяларды сөз ететін, «мінсіз» адамдар емес. Асқардың да, Жомарттың да, Гүлсараның да ұнамды қырларымен қатар пенделік жеке кемшіліктері де қағыс қалдырылма-

ған. Ал қоғам өмірінен тек өз басына ғана пайдалыны іздейтін, мансапқор, жауыз мінезді Әмірбек бейнесі де өз даралығымен берілген. Кезінде көп адамға зәбір көрсеткен, қиянат жасаған, ішіне мұз қатқан надан белсендінің іс-әрекеттері сенімді. Демек, автор өмірдің күнгейін ғана қызықтап қалмай, бірсыпыра қайшылықтарды дөп көрсеткен.

Өмірде шешімін тауып болмаған халықтық проблемаларды көтеру аталған шығармалардың тағы да бір өзгешелігі. Проблемалық, публицистикалық серпінділік, мәселені сенімді қоя білушілік, ақиқатты батыл да өткір көтергіштік, өмір құбылыстарына баға, төрелік беруге кейіпкерлер ғана емес, автор да араласып отырушылық Ә. Әлімжанов шығармаларына тән тұрақты қасиет деп айтуға болады.

Жазушының кейбір шығармалары тақырыптық жағынан Қазақстаннан тыс өлкелер өміріне арналған. Бұндай туындыларда да тарих пен бүгінгі күннің мәселелері араласып жатады. «Отырардан жеткен сый» повесінде автор Индия елінің ұлы моғолдар билеген ертедегі кезеңін кеңінен сөз етеді. Акбар патшаның жорықтары, қаталдықтары, даңққұмарлығы қаншама қарапайым адамның қанын төгуге себепкер болғанын айтады. Бүкіл бір мемлекеттің байлығын жаңа астана — Фатехпур қаласын салуға жұмсаудың өзінен-ақ Акбардың атақ құмарлығы, халық мүддесін мүлде елемейтіндігі елес береді. Автор ақырында сол қаланың өмірі ұзақ болмағанын баян етеді. Шығармада сездірілетін қызықты ойдың бірі — Индия мен Орта Азия мәдениетіндегі ежелден келе жатқан тамырластық жайы.

Индияның көне ескерткіштері, соның ішінде Тәжмаһал секілді теңдесі жоқ мұралар жөнінде шығарма қарманы — Жомарттың көзімен берілген бағалар, сол ұлы елдің тарихи жолын көрсеткен тұстар автордың кең эрудициясын танытады. Халықаралық тақырыпқа еркін бару, оны қазіргі замандас тағдырына қатыстыра әңгімелеу әдебиетімізге Ә. Әлімжанов әкелген жаңалық десе болады. Бізде шетел өміріне арналған бірен-саран шығарма бұрыннан да бар болатын. Бірақ бұрынғы мен бүгінгіні барабар білетін парасатты қаһарман тұлғасын жасау уәзипасы «Отырардан келген сый» повесінде мүлде жаңаша шешім тапқан. Тарихшы, археолог Жомарт Индияның тарихына үлкен білгірлікпен талдау береді,

ол еңбекші адамның ауыр тағдырына ерекше ілтипатпен қарайды, билеушілердің озбырлығын таңбалайды.

Повесте туған жердің, халықтың өткеніне құрметпен қарау, тарихи фактілерді бұрмаламау қажеттігі мәселесі көтерілген. Индияның ескі ұлы мәдениетін көрген Жомарт әрдайым өзінің еліндегі көне шаһарлар туралы ойлап жүреді. Әсіресе, қазақтың көне қаласы Отырардың көркею мен қирау тарихы оған көп сауалға жауап беретіндей болады да тұрады. Қаһарман аузымен де, автор атынан да Отырарға небір тамаша тебіреністі сөздер арналған.

Шығармада Индияны ермек үшін аралап жүрген америкалық әйел Ненсидің дүниеге көзқарасы да сөз болады. Индияның еңбеккер халқына Совет Одағының өкілі — Жомарт құрметпен қараса, Ненси оларды табиғатынан кем боп жаралған деп санайды. Адам баласының прогресс тарихын қарама-қарсы бағалайтын екі идеологияның айырымы осы тұстан да көрініс береді.

Тәжік әдебиетінің классигі, ақындар атасы делінетін Рудакиге арналған «Ақынның алтын тағы» деген әңгіме-очеркінде автор мұнан мың жыл бұрынғы өмірдің шындығына бойлатады. Көлемі шағын тарихи әңгіме-очерк мазмұны жағынан салмақты болып шыққан. Рудаки өмірінің кейбір мезеттерін алып-ақ автор ерте замандағы әлеуметтік теңсіздікті нанымды елестетеді. Тәжік халқының ақындық өнеріне, дәстүріне зор сүйіспеншілікпен жазылған бұл әңгіме-очерк жазушының ең әсем туындыларының бірі. Мұнда алыс тарих пен қазіргі болмыстың жалғастығын дәлелдеу аңсары анық сезіледі. Рудакидің адамшылық пен жауыздық парқына арнаған бір бәйітін мысалға келтіріп, жазушы былайша толғайды: «Мың жылдан астам уақыт бұрын ұстаз айтқан осы сөздер өзінің қасиетті терең мағынасын күні бүгінге дейін сақтап келеді, жер үстіндегі диқан атаулының жүрегінде жаңғырыға қайталаанады. Ал осы өлмес жолдар осы бақтың ішінде туған. Осы бір таулар, Рудаки сүйіп өткен таулар поэзияның тағы боп орнап, мәңгіге тақ болып қалған» (30-б.).

Енді бір шығармасында («Қарасұңқар көпірі») жазушы түрлі қиыншылық себебімен Шығыс Түркістанға ауып кеткен қазақтардың туған елге деген сағынышын Қарасұңқар атты қарттың сөзімен елестетеді. Бұл шығармада да жазушының сүйікті қаһармандары Асқар,

Жомарттар кездеседі. Бұлар енді ересек зерттеушілер, тәжірибелі мамандар санатында, археологиялық қазба жұмыстарды ұйымдастыру, жүзеге асыру үстінде көрінеді.

Сонымен Ә. Әлімжановтың бірсыпыра шығармалары заман мен замандастың өміріндегі өте қызықты, ғибратты жайларға арналғанын байқаймыз. Ол заманалық тақырыпты меңгеруде әдебиетімізге өзіне ғана тән жаңа тараулар қосқанын, дәуірлестеріміздің тартымды тұлғаларын сомдағанын ілгеріде сөз болған шығармалар аңғартса керек.

II

Жазушының шығармашылық тәжірибесінде тарихи тақырыптың үлесі күрделі орынға ие. Социалистік реализм тәсілі қаламгер атаулыға өз икеміне, аңсарына қарай түрлі мәнерде жазуына мүмкіндік беретіндігінің мысалын Ә. Әлімжанов творчествосы да сипаттай түседі. Оның тарихи тақырыпты алғашқы үлкен туындысы — «Махамбеттің жебесі» романы республикалық, одақтық, әлемдік әдеби сында ұнамды бағаланғаны белгілі. Бұл күнде аталған роман Отанымыздың және шетелдердің бірталай тіліне аударылып басылған. Романның танытқыш және тәрбиелік мәні күштілігін әдеби жұртшылық таныды деп айта аламыз. Ал осы шығарма арқылы жазушының әдебиетімізге қандай сонылық әкелгенін жинақтап көрсету де қажет. Біздіңше, «Махамбеттің жебесі» Ә. Әлімжанов қаламына тән бірнеше ерекшелікті айқын аңғартатын секілді.

Ең алдымен бұл шығарма автордың публицист жазушы екендігін көрсетеді. Ойын кернеген идеяларды төтелей өз сөзімен, немесе кейіпкер лебізімен айтып тастағыштық, суреттеуден гөрі ақылмен сендіру жағына баса көңіл бөлушілік, тенденциялық, насихатшылдық, пікір таласына да әзірлік — мұның бәрі публицистикалық әдебиетке хас белгілер болатын. Осы қасиетті біз «Махамбеттің жебесінен» кең көлемде және жүйелі кездестіреміз.

Романды талдағанда және бағалағанда шығарманың осындай жанрлық ерекшеліктерін ескеру لازم. Әдебиет үшін басы артық, немесе тасада тұратын, екінші сорт жанр жоқ. Барлық гәп қаламгердің таңдаған жанр, та-

қырып үдесінен шығып, шығарманы құрылысы жағынан тұтас, мазмұнын өмірге сәйкес үйлесімді, барлық нышанын сәйкес етіп жасай білуіне байланысты. Орыс әдебиеті тарихында суреткер психолог Л. Толстой да, публицист жазушы А. Герцен де бағалы. Ешбір сауатты, зиялы адам бұлардың тарихтағы өз орнын, қайталанбас ерекшелігін шатастырмайды, екеуіне өз ілтипатын қатар білдіреді.

Қазақ әдебиеті сынында ішінара болса да кездесіп қалып жүрген бір сарын — шығарма атаулыға теп-тегіс әлеуметтік-психологиялық туындыларға қойылатын талаппен, критериймен келушілік. Біздіңше, белгілі бір шығарманы сөз еткенде алдын ала құрастырылған априорлық түсінікті көлденең тартпай, туындының өз басындағы қасиеттерді, өзгешеліктерді ашуға зер салған жөн. Өз жанрында түр мен мазмұны қабысқан, оқушыға берер нәрі бар туындылар туралы да әділ таразы болу шарт.

Ә. Әлімжанов романының қаһармандары өз бағытын айқын білетін, аңсары, үміті, келбеті, сөз саптауы, мінезі түрлі-түрлі жандар. Мәселен, күрескер ақын Махамбет, көтеріліс көсемі Исатай, күйші Құрманғазы, ақын Шернияз, қарт жауынгер Алдияр, Хиуа ханы Аллақұл, ауған қызы Нұрбал, Махамбеттің жан жолдасы Жантас, Жәңгір хан билерінің бірі — Шомбал т. б. бір-біріне ұқсамайтын дара тұлғалы жандар. Бұлардың және басқа кейіпкерлердің өздеріне тән қайталанбас кескінін, тұрқын аңғартарлық суреттемелер романда аз емес. Автор қаһармандарына портрет те, тілдік ерекшелік те, тартымды диалог та, мәнді монолог та таба біледі. Романның бірінші бөлігінде Хиуа базарының, шаһар көшесіндегі көріністердің суреті берілген тұсты еске түсірелікші. «...Су тасушылардың шаң-шұңы, ерсілі-қарсылы өтіп жатқан арба доңғалақтарының шикылы, қайыршылардың жалынышты үні мен Хиуаның тар көшелерінде топ-тобымен шапқылап, оңай олжа, жалғыз-жарым жемтік іздеп тіміскілеп жүрген қала күзетіндегі жасауылдардың дөрекі айқайы бақырған түйе даусына ұласып, көше бойын адам айтқысыз даңғаза шұға көміп жіберіпті. Қарсы келген бұхарлықтар керуені көтерген қою шаңнан түк көрінбей кетті...» («Махамбеттің жебесі», 1970, 14-б.). Бұлар өмірдің талғаусыз тізбегі емес, екшелген, заманға, жағдайға лайық көріністер. Хиуаның өз тұрғыны емес, қырдан келген Махамбет көзімен шолынған бұл

суреттер шығарма идеясын тануға, қаһарманның көңіл күйін, авторлық аңсарды білдіруге аса қажет жайлар. Осынша құбылысты жай көрумен шегерілмей, солардың өзара байланысын, мәнін ажырату қаһарманның биік парасатын, тәжірибесін, кемелдігін байқатады.

Хиуа шаһарының әлгіндей басталған суретін жалғастырайық. «...Мүсепір мүгедектер мен дәруіштер, аска қосатын қалампыр, бұрыш тәрізді шөп-шалам сатушылар мен даушылар, қасапшылар мен наубайшылар, көше бойында палауын пісіріп, сорпасын қайнатып жатқан аспаздар, өзбек, қазақ, қарақалпақ, түркмен ауылдарынан шыққан үнсіз кезбелер, алдындағы қалың тобырды қызметші-жасауылдарының күшімен қақ жарып өтетін байлар, жаһанкез-жауынгерлер, әйтпесе лайықты басшы іздеп немесе қожа іздеп жүрген кәдуелгі жол торыған қарақшылар, қуыс-қуысты қоймай, жылмаң қаққан жеңгетай-делдалдар, алыпсатарлар, тәуіптер, ақысын берсен, неден де болса тартынбайтын адамдар — киелі құдығы, қырық медресесі, қырық мешіті, сансыз мұнарасы, сансыз мазары бар, қасиетті Жейкұн қаласы атанған Хиуаның бас көшесінде кім кезікпейді дейсіз» (15-б.). Бұл ұзақ үзіндіні келтіру себебіміз — жазушының суреттеу құралдарының кенде еместігін аңғарту ғана. Бір замандағы Хиуаның сырт ажарын таныстыру үшін бұл мінездемелер қажет. Бұлар жазушының тарихи дәуір колоритін нақты елестету үшін көп ізденістер жасағанын танытады.

Адам мінезі мен әрекетіне сай мысалды романнан еркін келтірер едік. Бірақ біз алдымызға ондай міндетті қоймаймыз. Жазушының суретшілдігі өзінің алға қойған идеясына, қаһарман өмірі мен заманын белгілі бір қырынан алып көрсету мақсатына сәйкес мөлшерде жұмсалған демекпіз. Шығармадағы түрлі көркем кестелер, сәтті табылған бояулар үндестігі Ә. Әлімжановтың публицистік қарымына, оңтайына бағындырылған. Суретшілдік пен публицистіктің арақатынасы, келісімі бірін-бірі толықтырып отыруы — «Махамбеттің жебесі» романының айрықша сипатын құрайды. Бұл арада ұлы сыншы В. Г. Белинскийдің публицистік таланттар адам тағдырын, болмыстың даралық суретін жан-жақты ашудан гөрі олардың мәнін түсіндіруге, дәлелдеуге бейім болатындығы туралы пікірін еске салу қажет. Ол А. Герцен шығармасын сөз ете келіп: «...такие таланты также естест-

венны, как и таланты художественные... Для них важен не предмет, а смысл предмета» — деген еді (Толық шығармалар жинағы, 10-т., 1956, 319-б.).

«Махамбеттің жебесі» романында Құрманғазының ойы ретінде берілген мына үзінді шығарманың басым пафосы публицистикалық сарын деген пікірді дәлелдей алса керек. «...Жоқ, Құрманғазы ажалдан қорықпайды, құлдықтан қорқады. Дала бостандықты сүйеді, күшті жанды сүйеді, далада айқас дүбірі бір тынып көрген емес, дала перзентін ешкім ешқашан да күшпен тізе бүктіріп көрген емес... Қазақтардың арғы аталары Қирдің де, Дараның да, Нәдір шаһтың да бетін қайтарып, тоңмойын жоңғарларды түріп шықты. Бірақ ру тартысы басталып, бауырластар бірін-бірі бауыздауға кірісті. Ен дала үшке бөлінді: Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз. Жүз деген — бет қой. Бүлінген ел, бет жүзі үшке бөлінген ел не оңсын. Хандар таққа, сұлтандар баққа таласты. Ел күштен айрылды» (192-б.). Шындыққа негізделген, санада қорытылған, қаһарманның түпкі мұратына айналған мұндай ойлар сендірерлік қуатқа толы...

Өткен ғасырда қазақ жерін дүбірлеткен үлкен қозғалыстардың бірі — Исатай, Махамбет бастаған елдің Жәңгір ханға қарсы азаттық үшін күресін, бұл оқиғаға қатысты белгілі адамдардың іс-әрекетін тарихқа, мінезге сәйкес етіп аша білуі романның жетістігі деп білеміз. Атап көрсетерлік бір мәселе — жазушы сол қозғалысқа себеп болған жағдайларды кең қамтуға, заман шындығын мол қарпуға талаптанған. Махамбеттің, оның жауынгер серіктері Жантастың, Балабектің Хиуа шаһарында болу кезеңін көрсету де шығарма идеясына қажет қызмет етеді. Махамбет өзінің ұлы арманын іске асыру үшін Хиуа ханының көмегіне сүйенбек болған ниетінсің біржолата айнаиды. Хорезм билеушілері мен қазақ хандарының, түптеп келгенде, жемтіктес, бір-біріне қарайлас екеніне көз жеткізеді. Қаһарманның шешуші әрекеттерге баруға дейінгі жолын кеңінен талдауы романның нандыру күшін арттыра түседі. Махамбеттің Ордада, Жәңгір хан құзырындағы өмірі де, Петербургта, Орынборда болған шағы да қаһарманның өсу эволюциясын көрсетуге керек.

Романның өте ұтымды тұстарының бірі — еңбекші қауымды ханға қарсы күреске әкелген әлеуметтік түрткілерді, терең ағыстарды жеткілікті жүйелеп айтатынды-

ғы. Мұны, әсіресе, романның екінші бөлімінен, Нарын құмды жайлаған жатақ кедей ауылдың ақуалын әңгімелеуден білеміз. Ә. Әлімжанов совет әдебиетінің әлеуметтік қайшылықтар мен тартыстарды саралап көрсететін өнегесінен ыждағатпен үйренгендігін шығарманың өн бойында да байқатып отырады.

Халықтың ханға қарсы тұрарлықтай себебі кіші-гірім, ауыл-үйдің, рудың өкпе-назы емес, өмірдің ең жанды сауалы — жер-су таршылығы, тұрмыстың билеушілер озбырлығы салдарынан тым төмендеп кетушілігі. Кейіпкерлердің, міне, осындай «не өмір, не өлім» дерліктей жол айрық кезеңін алып, ақиқатты өзінің сұсты қалпымен көтере білгендігі шығармаға тарихилық растық, реалистік қуат дарытады. Совет әдебиетінің жетекші принциптерінің бірі — тарихилық талабы «Махамбеттің жебесі» романында сенімді түрде іске асқан деп білеміз. Романда сол дәуірге тән негізгі қоғамдық тенденциялар талғанып алынған.

«Махамбеттің жебесі» романында өмір шындығы мен көркемдік шындықтың қатынасы, үйлесімі қаншалық деген мәселеге де тоқталу лазым. Қандай да болмасын өмір шындығы қаз-қалпында көркем әдебиетке түспейтіні ежелден мәлім. Өмір материалы жазушының дарын ерекшелігіне, алға қойған нақтылы мақсатына, уақыт талабына, жанр заңдарына орай едәуір «сүргіге» түседі. Кейде творчестволық қиялмен (вымысел) жасалған көркемдік шындық анық өмірде болғанды өткірлей, аша түседі. Сондықтан да өмір шындығы мен көркемдеу, қиялдаудың диалектикалық байланысы шығарма тағдырында күрделі проблема болып табылады. Белгілі тарихи оқиға мен тарихи адамдар туралы жазылған шығарма да бұл заңдылықтың шеңберінен тыс жатпайды. Ә. Әлімжанов романы дәл осы мәселе төңірегінде пікір айтуға мол материал бере алады.

Романда Махамбеттің Хиуада, Петербургта болуы, күйші Құрманғазы мен ақын Шернияздың азаттық көтерілісіне қатысуы кең көрсетіледі. Мұнда сонымен бірге жағдай мен мінез, адамдар арасындағы ықыластар, байланыстар сыры егжей-тегжейлі талданбайды, оның есесіне мұнда адам мінездерінің жеке қырлары әсіреленіп, барлық шырқау деңгейіне дейін көтеріледі. Роман қаһармандарының (Исатай, Махамбет, Жантас, Құрманғазы т. б.) өз күштерінің мүмкіндігін толық есептеп жат-

пай, тек алдағы асыл арман — азаттыққа ұмтылуы, бұл жолдағы қауіп-қатерге көз жұмып қарауы романтиктерге тән мінез. Самсаған қолы бар, мың сан айласы, тұзағы бар Хиуа ханы Аллақұлға Махамбет өр жауап қайтарады, ал далада жортып жүрген жау жүрек Сүйінқараның сөзі мен мінезі де өктем, Махамбеттің жан жолдастары — қоңырат Жантас, түрікпен Балабек, қыпшақ Нояндар шетінен сайыпқыран, халық кегі үшін жанын қиюға әзір. Махамбет біраз күнін бірге өткізген, өз қарауына тиген ауған сұлуы — Нұрбалды керуенге қосып еліне қайтарып жібереді, ол Қайыпқали сұлтанның Жәңгірге қарсы бірге қимылдайық деген ұсынысына илікпейді. Шығарманың бас қаһарманы кей ретте мінсіз, идеал биіктегі эпос батырларын еске салады. Эпос қаһармандарын көркемдеудің негізгі тәсілі сом сурет идеалды тұлға жасау ғой. Романтикалық тәсіл де кей ретте осы эпос дәстүрімен үндесетінін көреміз. Махамбет бейнесінің бұлайша берілуі өмір материалына да, шығарма идеясына да сәйкес келеді. Ақынның кекшіл, қайтпас қажырға толы өлеңін оқыған кісі оның бейнесі романтикалық үлгіде іріленіп, тіршіліктегі кіші-гірім «міндерден» арылып сомдалуында сөкеттік жоқ екенін түсінсе керек. Құрманғазының да өмір сынынан өтіп болмай, бірден Исатай, Махамбет қозғалысына аттануы, Махамбеттің тұтқынға түскен орыс әскерін бір емес, екі рет босатып қоя беруі, тағы бір орыс солдатының қазақ қызының абыройын қорғап қасындағы зорлықшыл жолдасын атып жіберуі секілді көріністер дәлелдемесі толық деп айта алмасақ керек.

Бірақ бұл оқиғалар шығарманың бітіміне, бағытына, жалпы тұлғасына жарасып кетеді. Махамбеттің Аллақұл ханмен терезесі тең сөйлескені, ауған қызына көңіл қосқаны, өзбек шайыры Муниспен достық сұхбат құрғаны т. б. жайлар тарихи жағынан дәл фактілер дей алмаймыз. Сол секілді Құрманғазының да Исатай — Махамбет көтерілісіне қатысуға үлгірмегені анық. Осы секілді көркем қосындылар шығармада шындықтың шырайын бұзбай ма деген сұрау туады. Романда бұдан да басқа оқушыны бір сәт дағдартатын құбылыстар бар. Мәселен, Исатай мен Махамбет сарбаздарының ішінде Кіші жүзден жырақ жатқан елдердің де қосындары бар делінеді, көтеріліс бүкіл халықтық, бүкіл қазақтық сипат алды деген сыңай байқатылады. Бұл арада авторды құптай-

тын да, қолдамайтын да мезеттер бар. Бірақ жазушы қиялының осынша көсілуі көп жағдайда қонымды шығатыны неліктен? Біздің аңғаруымызша, бұл Ә. Әлімжановтың ұстанған көркемдік тәсіліне қатысты нәрсе. Реалистік әдебиеттің шартына салғанда нандырмайтын, әсірелеу, жасандылау секілді көрінетін, дәлелдемесі жеткіліксіз сияқтанған тұстар қаншалық орынды дегенге де кідіріп өту жөн.

Социалистік реализм методының ауқымы кең, мүмкіншілігі мол екені, оның түрлі мәнер мен стильде жазатын қаламгерлерге еркіндік бере алатыны көптен бері айтылып келеді. Бірақ біз түрлі стильде жазатын суреткерлерді көбінесе бірыңғай өлшем, дәстүр аясында ғана сөз етіп жүрміз. Шынында, шығармашылық тәжірибе мұндай тар ереженің шеңберінен шығып кеткенін көрмеуге болмайды. Ә. Әлімжанов творчествосы осынның айқын мысалы. Ол «Махамбеттің жебесі» романында және басқа бірсыпыра шығармаларында романтикалық көркемдік дәстүрдің үлгісін ұстанған деуге болады. Ал романтикалық тәсілді қолданып, татымды туындылар беріп жүрген жазушы совет әдебиетінде аз емес екенін есте тұтсақ, қазақ қаламгерінің өзінше ізденісі мен же-місін айқынырақ ұғамыз...

Сонымен Ә. Әлімжанов романында тарихи фактілер мен көркемдік қиялдау көп ретте бірлестікке келген. Күрескер ақын Махамбеттің өмірде атқармаған істерінің өзі анық болуға тиісті нәрседей қабылданады. Шығарманың негізгі көркемдік, стильдік бағыты қаһармандар бойындағы белгілі бір қасиеттерді биіктетіп, көркейтіп көрсететін романтикалық дәстүрге саяды. Ал романдағы үстем тап өкілдерінің (Жәңгір, Шомбал, Баймағамбет т. б.) бейнесін жасағанда жазушы реалистік әдебиетке тән сөз кестесін қолданады. Мәселен, Исатай қолы орда-сын шаппақ болғанда Жәңгір ханның айла тауып, өтірік уәде беріп, жасырын күш жинау, патша әкімдерінен кө-мек әскер сұрау, көтерілісшілер арасына іріткі салу әре-кеті объективтік шындыққа да, мінезге де лайықты көр-сетілген. Бұл айтылғандар «Махамбеттің жебесі» рома-ны кейіпкерлерінің сомдалу жолы түрлі-түрлі екенін ұқтырады.

Тарихта өз бағасын алған Исатай — Махамбет көте-рілісінің негізгі қозғаушы күштерін, қайшылықтарын, мақсатын «Махамбеттің жебесі» дұрыс бағдарда көр-

кемдік ақиқатпен бере білген. Дегенмен, кейде сол көте-рілістің құлашы мен құрамы өз шеңберінен тым шығың-қырап кететін тәрізді. Исатай, Махамбет бастаған қоз-ғалыстың мәнін кемітуге болмайды, сондай-ақ оған бү-кіл қазақ көлемінің өкілдері қатысқан сияқтандырудың да қажеті шамалы. Тарихи тақырыпты романның талап-тары, тарихилық принцип те анық фактілерді тым еркін өзгертуді мақұл көрмейді...

«Махамбеттің жебесі» романында қызғылықты жай-дың бірі — шығарма кестесіне ауыз әдебиетіне тән мате-риалдың үйлесе кірігіп отыруы. Ауызша айтылып тарал-ған, бірақ мезгілі онша дәл бола бермейтін аңыздарды пайдалану қазақ әдебиетінде бұрыннан бар дәстүр. Сөз болып отырған романда да осы үрдіс дамытыла түскен. Шығарманың үшінші бөлімінде бұл айтқанға мысал та-бамыз. Қарауылқожаның төлеңгіттерін жеңуге алыстан түйе мініп шандатып, қику салған әйелдердің жәрдемі болыпты. Хан әскерінің қолына түскен Нұралы батыр жауларды құмға бастап барып адастырады. Соғыста қолға түскен Шернияз ақын Баймағамбетке арналған әйгілі өлеңін тұтқын халінде айтады. Бұл үш оқиға ха-бар, аңыз ретінде ғана айтылып кетеді. Егер осы оқиға-ларды нағыз реалистік талдау арқылы берсе, ол көп дәлелдемелерді, қаншама сурет бояуларының қабысуын керек етер еді. Бірақ романның публицистикасы басым, романтикалық белгілері көп жалпы денесіне мұндай әңгімелер жаттық жасамайды. Кей тұста көтерілістің барысы, оның кезеңдері жаршы аузымен хабарлануы да оқиғаның жүрдек баяндалуына септеседі...

Романның кей жерлерінде патша офицерлерінің күнде-лік, немесе рапорт, мәлімдемелерінен үзінділер келтіріл-ген. Шығарманың өн бойында оқиға өріліміне, кейіпкер-лер көңіл күйіне орай Махамбет өлеңдері берілген. Бұл және басқа белгілер Ә. Әлімжанов романын бұрыннан қалыптасқан белгілі бір қағида ізімен ғана бағалауға болмайтынын, шығарманың төл ерекшеліктерін есепке ала отырып қана пікір айту қажеттігін көрсетеді.

Өмір шындығын бейнелеудің түрлі амалдары болады десек, жазушы өз романында материал ыңғайына, өзінің дарын икеміне және эстетикалық мұратына орай соны жол тапқан. Солардың кейбір саласын жүйелеп көрсету-ге талаптандық. Тарихи романды қандай қалыпта құю керектігі туралы қатып-семіп қалған нұсқау жоқ. Әде-

биет әрбір дарынды қаламгердің ерінбей ізденуі, творчестволық үйренуі, халық алдындағы парызын адал ақтауға ұмтылуы арқылы туатын, үздіксіз байып, дамып отыратын құбылыс. Қазақ прозасында өзіндік соқпақ салған жазушының бірі — Ә. Әлімжанов. Оның өмір материалын көркемдеу принциптері басқа ешкімге ұқсамайтын, талдауды, зерттеуді керек ететін күрделі әлем.

III

Қай заманда да әдебиеттің алдына қойылатын негізгі шарттың бірі — оның заманалық сипатқа ие болуы, дәуірлестердің санасына, рухына әсер етіп, этикалық, эстетикалық сауалдарына көркемдік жауап бере білуі. Шығарманың тақырыбы алыстан яки жақыннан алынуы ғана мәселенің тағдырын шешпейді. Барлық гәп — көтеріліп отырған идеяның өміршендігінде, характерлер мен оқиғалардың табиғи бірлестік табуында, суреткер мұратының биіктігінде.

Осы тұрғыдан алып қарағанда, Ә. Әлімжановтың 1975 жылы «Жұлдыз» журналы бетінде жарияланған «Жаушы» романын толық мағынасында заманалық туынды деп санаймыз. Романда осыдан екі жүз елу жыл бұрын өткен, халқымыздың санасынан мәңгі орын тепкен ауыр оқиғалар, намыс пен кек үшін күрестер жанғыртылып әңгімеленген. Арада талай кезеңдер, нәсілдер, сан алуан өзгерістер өтсе де, сонау сұрапыл оқиғалардың естен шықпай, ескірмей, бүгінгі күн адамдарын толқытарлық себебі неде? Біздіңше, халқымыздың жоңғар басқыншылығына қарсы азаттық күрес хикаяларының қазіргі қауымға берер ғибраты мейлінше мол.

Ең алдымен есте болатын жалпы қағида — өткеннің тәжірибесін білмей, жаңаны жасауға болмайтындығы. Әкінішке қарай осы бір анық ақиқат әрдайым есепке алына бермейді. Өзі басында отырған ағаштың түбін кеспекші болған Қожанасыр әрекетін еске салатын құбылыстар кездесіп отырады. Келешекке зор үмітпен қарайтын ел өзінің тарихын сын көзімен саралай біледі, бұрынғының жақсы дәстүрін дамытады, керексізін мансұқ етеді. Ата-бабалардың жақсы өмір, бақыт, теңдік туралы ұғымы қалай болды екен, олар тіршіліктің қиын-қыстау, аламан-тасыр кездерінде нені аңсап, неден түңілді екен? Міне, осы секілді сұрауларға жауап іздеп көру

халықтың есейгендігіне, кемелдену жолында екендігіне айғақ. Қазақтың «Атаңа не көрсетсен, алдыңа сол келеді» деген нақылы бар. Демек, өз халқының тарихына ілтипатпен, ыждағатпен қарау, оның жарқын тұстарына сүйсіне білу, кездескен кедергілерінің себебін перзенттік көзбен бағдарлау, содан болашаққа сабақ алу мәдени дәстүрдің мықтысы болмақ.

Бүгінгі жұртшылық үшін жоңғар басқыншылығы туырған жайларды білудің қажеттігі көп. Қазіргі қауым, келер ұрпақ халқымыздың өмір сүруі не құрып бітуі проблемасы тарихта талай рет күн тәртібінде тұрғанын, осы сұрау бүкіл елді күшті серпіліске түсіргенін, бойына тың қуат дарытқанын, ақырында азаттық дәмін таттырғанын анық ұғынсын. Сонда ғана жас буын өзі өмір сүріп отырған бақытты заманның қадірін тереңірек түсінетін болады. Дәл бүгін бейбітшілік, береке, халықтар ынтымағы жарастық тауып, көркейіп отырған қазақ жерін бұрын қандай жаулар таптамақшы болғанын, азаттық, тәуелсіздік үшін қаншама ерлердің қаны мен тері төгілгенін білу парыз. Біз тарихты білудің ауадай қажет іс екенін енді-енді шындап түсініп келе жатқан сияқтымыз. «Тарих» деген ұғымға адамзат тіршілігінің белгілі бірен-саран кезеңі ғана кірмейді, ол ұғым күллі өткен әулеттер, халықтар, күрестер, қайшылықтар, қасіреттер жолын дұрыс пайымдауды керек етеді.

Қазақ даласының әр қадамы азаттық үшін алысқан ерлердің қанымен суарылған. Тарихымыздың қаһармандарына біз әлі скульптуралық ескерткіштер орнатып үлгірген жоқпыз. Бірақ олардың есімі ауыз әдебиетінде аңыз түрінде, шежіреде жазбаша сақталған. «Ер басына күн туып, етігімен су кешкен», келешегі, елдігі үшін бір шыбындай жанынан баз кешкен батырлардың қасиетті күресі көркем әдебиеттен де өз орнын ала бастауы әбден орынды. Соңғы жылдарда қазақ халқының жоңғар жаулаушыларына қарсы күрес кезеңіне арнап шығарма жазған І. Есенберлин, Қ. Бекхожин, С. Сматаев еңбектері де уақыт, халық санасы талап еткен зәру көркемдік қажеттіліктерге жауап айту ниетінен, отаншылдық ұмтылыстардан туған.

Қазақ халқының жоңғар шонжарлары душар еткен ұрыста жеңіп шығуы, өзінің дербестігін, өсуге икемділігін дәлелдеуі мәселенің бір жағы болса, келешекте күшті одақтас тауып, соның көмегіне сүйеніп отыруды ойлауы,

ақырында Россия қарауына өз еркімен түсуі де сол заманның шындығы еді. Ендеше Россия мен Қазақстанның ынтымақ, достық тарихының түбірлі себептерін білуге де тарихи оқиғалар көмектеспек. Орыс халқы мен қазақ халқының арақатынасы әуел баста табиғи қажеттілік, ерікті одақтастық түрінде қалыптасқанын көрсетудің өзі үлкен саяси тәрбиелік мәні бар мәселе. Міне, осы айтылғандар, «Жаушы» романының тақырыбы, көтерген проблемалары, бейнелеген тұлғалары біздің дәуіріміздің түбірлі аңсарларымен ұштасып, үндесіп жатқандығын аңғартса керек.

Тарихи тақырыпты туындылар жасау үшін күрделі өнерлік проблеманың бірі — шығарма идеясына сай оқиғалар, кейіпкерлер талғау. Осы уәзипаның үдесінен «Жаушы» романының авторы шыға білген. Мұнда советтік тарихи романдардың таңдаулыларында қалыптасқан игі дәстүр — халықтың қаһарлы күшін, қоғам дамуындағы шешуші орнын көрсету нысанасы көзделген. Жоңғар басқыншыларына қарсы күрестің халықтық сипатын ашуы «Жаушының» атап көрсетерлік ұнамды белгілерінің бірі.

Катал қыс, жұт, қуаңшылық жаз кезектесіп келген тұста қазақ еліне тап берген жыртқыш жаулар әлегі, елдің қапелімде күшті соққыдан есеңгіреп, абдырап қалған сәті, ата қоныстарынан босып кету мезеті, ел басқарады деген «ақсүйектердің» өз басымен болып, халықты ажал мен азап өтінде қалдырып қойғаны шығармада шыншыл баяндалады.

«...Қайнаған ыстық жан-терін шығарып келеді, киімге тердің соры сіңген, күн қақтаған бет-жүздер айғыз-айғыз. Бірақ соған қарамастан жұрт күндіз-түні дамылсыз жүріп келеді, тізе бүгіп дем алудан, ұйқы атаулыдан түгел безініп, бір-бірінен кейіндеп қалудан қорқады... Босқан жұрт сәл аялдап, жараларын танып, балаларын азықтандырған, немесе жолда өлген кісілерін жерлеген аз мерзім ішінде сорлы түйелер бір жақтарына қарай жантая құрайды, өркештерін ыстық жердің табына тигізіп, топыраққа аунап-аунап, жауырларын шаңға қақтағылары келеді. Сондайда қомдарындағы жүктері бұталарға тіреліп, бір сәтке аяқтарын созып жібереді. Тыныстары кеңейіп қалады. Бірақ көп ұзамай босқын жұртты бастап келе жатқан жігіттердің бірі найзасын, немесе құрығын сермеп қап белгі береді де, түйелер ыңырана боздап орындарынан тұрады» («Жұлдыз», 1975, № 6, 4-б.).

Кенеттен киліккен дұшпанның қорлығын бүкіл ел аз уақытта толық сезеді, зорлықшыларға қарсы іштей тұншыққан қарсылық сыртқа шыға бастайды. Басы бірігіп, ынтымақтасып тұрған шақтарында ешкімнің зорлығына көнбеген айбарлы, іргелі елдің мүшкіл халі әркімді-ақ айықпас ойға батырады, адамдар мұншама сәтсіздіктің түп себебі неде екеніне көз жеткізеді. Ыдыранқылық үш жүздің баласын кіріптар болуға әкеліп соққанын жас та, кәрі де күңірене сөз етеді. Міне, осындай өкінішті ызға толы сөздер мен ойлар романда көпшілік бұқараның, бүкіл жұртшылықтың ортақ лебізіндей болып естіледі. Азаттық үшін халық жасағын алғаш ұйымдастырушының бірі — Малайсарыға Саңырақ батыр айтқан сөздер көп шындықты аңғартады. «...Елдік бірлігімізді құруға әлі ешкім алғашқы қадамды жасаған жоқ. Тәуке хан қазақтың басын бірнеше жылдай ғана біріктірді. Ол өлген соң, бәз-баяғы таз қалпына түсті. Әрбір хан, әрбір сұлтан, әрбір билеуші өзара кикілжіңнің кесірінен аса алмайды, ағайынын жау шауып жатса, айызы қанып отырады. Ал батырлар ше? Бұл далада қаншама батырлар бар десеңші, әрқайсысы өзінің жүздігімен яки мыңымен жалғыз-жарым көп жоңғардың бірде бүйірінен, бірде құйымшағынан, бірде қарақұсынан тістелейді. Бірақ бетпе-бет келіп соғысып жеңе алмайды. Әр батырдың өз көкірегі бар, біріне-бірі кішірейіп, бір тудың астына тұрғысы келмейді. Бұл біздің ескілікті, арыла алмай келе жатқан ауруымыз ғой. Мойындағымыз келсе де, келмесе де бір шындықтың басы ашық, біз өзара кикілжіңіміз, опасыздығымыз, бір-бірімізге деген қаскөйлігіміз үшін ылғи да таяқ жеумен, жеңілумен келеміз. Сұлтандар мен хандардың өзара қырқысуы — жауға көрсеткен көмегіміз» («Жұлдыз», 1975, № 7, 12-б.).

Романның негізгі қаһармандары халық бұқарасының өкілдері болып келуі шығарманың сара идеялық бағытын айқындайды. Мейрімсіз жау соққысын көріп, азабын арқалаған көбінесе қатардағы момын малшылар болып көрінеді. Бес ұлының төртеуінен айрылып, сергелдеңге түссе де, мойымаған, жігері жасымаған Манай қарт, оның батыр ұлы Кенже, жылқышы Малайсары, Жанатай батыр, ақсақ бақташы Орақбай, жоңғармен алғашқы ұрыста мерт болған Сейіт, қарапайым ауыл қызы Сәния, жаудың сырын жеткізіп жәрдемдескен Нақжан мен То-ман, Сарыарқада алғашқы азатшыл жасақты ұйымдас-

тырушылар Санырақ пен Тайлақ батыр, Лаубай, Мерген секілді сарбаздар ісі мен ерлігі романда алғы кезекке шыққан. Кейіпкерлерді осылайша іріктеу 1723—31 жылдардағы жоңғарға қарсы ауыр күрестің негізгі салмағын бұқара көтергенін қапысыз аңғартады, азаттық, бостандық үшін қозғалыстың терең демократиялық сипатын ашады.

Ұланғайыр тарихи оқиғалар аумағын қандай шығармаға да тізіп сыйғызу қиын. Олай ету көркем әдебиетке қажет те емес. Оқиғалар мен байланыстарды адам тағдыры, өмірі, оның күйініш-сүйініші арқылы көрсету шарт. Ә. Әлімжанов «Жаушы» романында осы принципті мықтап ұстанған. Бүкіл романда ондаған кейіпкерлер қатарын көрсек те, солардың ішінен автордың екшеп, «үлкен планмен» бейнелегісі келген адамдарын айыру қиын емес. Олар: Манай мен оның ұлы Кенже, Кенженің сүйген қызы Сәния, қыздың әкесі Орақбай. Осы екі семьяның сергелдең мен сарсаңы, бейнеті мен арманы қалың оқиғалардың арасында көзге шалынып отырады. Осылардың басына түскен тауқымет бүкіл жұрттың ортақ тағдырындай елес береді.

Бейбіт жатқан Манай аулының тез уақытта дауыл соққандай алай-түлей күйге ұшырауы, қиындық атаулының ес жидырмай үйме-жүйме келуі, сондай халде қарапайым ауыл ақсақалының сабырлы, салқын ақылмен өзіне қараған үйлерді соңына ертіп, соғыстан толас жерді іздеуі табиғи, шыншыл көрініс. Бұл ауылдың теңіздегі қайықтай кең даладан таяныш, пана таппаған ақуалы аса шеберлікпен берілген. Бұл арада жазушы жеке адамның басына түскен зілдей ауырлықты барша бояуымен әділ көрсете алған. Манай тұлғасы көп ақиқатты аңғарта алатын, анық ірі тұлғалардың бірі болып саналады.

Табиғаттың қысымы мен жау озбырлығы қатар келген қатерлі күндерде халықтың дені жан сауғалауды, әйтеуір, бөледен аулақ жүріп, аман қалуды ойлағанын, дұшпанға қарсы табан тіреп соғысу идеясы бұқара арасында бірте-бірте туғанын шығарма авторы объективтік шындыққа да, мінезге де сәйкес етіп бейнелеген. Бір ауылдың көсемі іспетті Манайдың шарқ ұрып, жаудан таса, пана, тыныш жер іздеу көріністері мейлінше шыншыл. Қаһарманды неге жауға қарсы аттаныс үстінде көрсетпеді деп жазушыға талап қою артық болар еді. Мына үзіндіден сол тұстағы өмір, ақуалдың бір жанды кесегін көргендей

боламыз. «Манайдың... бір ғана тілегі қуғын көрген үйірлі қасқырдың арлан бөрісі құсап өлу болатын. Өзін де, үйірін де қорғап жүріп өлсе. Іштей бір алла мен ата-бабаларының аруақтарына сиынып, сабырмен қуат тіледі. Өз тілегінің үмітсіз екенін білсе де, алладан осынау хандар мен сұлтандар қырық пышақ боп қырқысып, үлеске салған, өрт жайлаған ұланғайыр даладан ұлтарақтай ғана бір бұрыш табылса деп тіледі. Мұның қадір-қасиетіне әлі де болса құдайдай сенетін жетім бала мен кемпір-шал тыныш өмір кешетін, мөлдір ғана бұлағы, мал жайылатын өрісі бар ұлтарақтай жер болса. Мынау ашжалаңаш босқын елін сол жерге қоныстандырса...» («Жұлдыз», 1975, № 6, 7-б.).

Манай осылай бір ауылдың тыныштығын қызғыштай қорғау, тар жерде ақыл табу, жол көрсету үстінде өзінің кең тұлғасын танытады. Оның әрбір қимыл, әрекеті, ойы бейнесін толықтыра, анықтай түседі. Тірі қалған жалғыз ұлы Кенжені қасына серік ертіп, Малайсары батырдың қарауына жіберуі оның өз қамынан гөрі ел мүддесін көбірек ойлайтындығын сипаттайды. Кенженің хабарсыз кеткендігін өлдіге жорыған шақта да Манай ұстамдылығын жоғалтпайды. Манай бойынан қазақ адамының ең жақсы мінездері табылғандай. Ол аулына келіп, тыңшылық жасап жүрген Қаражалдың да жымсықы, жауыз істерін көпке дейін аңғармайды. Дүниенің бәріне кең пейілмен, қанағатпен, қайырымдылықпен қарайтын Манай тұлғасы тартымды.

Советтік тарихи романдардың үлкен бір сонылығы — тарихи оқиғалардың, істердің таптық, әлеуметтік жігін ажыратып көрсете білетіндігінде. Адамзат тарихы таптар тартысының тарихы дейтін қағида басшылыққа алынған жерде ақиқат тұтас аумағымен сараланып көрсетілуі мүмкін. «Жаушы» романында осы талап та ойдағыдай жүзеге асқан. Жоңғарға қарсы күрестің бүкіл халықтық сипатын аша отырып, жазушы сол күрестің қозғаушы күштері, олардың өзара бірлігі мен қайшылығы қандай дегенді шебер айыра біледі. Кейіпкерлердің диалог, монологтарынан да, авторлық баяндаулардан да үстем таптың халыққа мақсаты жат екені, тек жау шапқан кезде ғана амалсыз ынтымаққа келгені айтылып отырады. Жоңғарға қарсы стихиялық аттаныс күшейіп, Бұланты өзені бойында қазақ қолы алғашқы жеңіске жеткеннен кейін ғана хан, сұлтандар «ел басқаруды» қолға алады.

Түркістан төңірегіндегі Ордабасы деген жерде үш жүздің бас билері, сұлтандар, хандар бас қосқан жиында да үстем тап мүддесінің мүлде бөлектігі байқалады. Жалшыларға әдетте жасап қалған зорлығын жауға аттанар алдында көрсетпек болған Салақбайдың дегені болмайды. Сарбаз жігіттер байлардың үйірінен жақсы жараулы аттарды өздігінше барып ұстап, мініп кете береді. Бұл әрекеттерді көрген байлар іштей тынып, қарсылық жасай алмайды. Бірақ бұл олардың жалшылармен мүдделесіп кеткендігінен емес. Міне, осылайша жазушы «қазақ сарбаздары» деген айбарлы әскердің ішіндегі әлеуметтік топтар мен қызығулар ерекшелігін нанымды аңғарта біледі.

Қарапайым ауыл адамы Сейіт: «Сұлтандардың бізге бұрылар мұршасы жоқ. Өз малдарын қайтсе аман алып қалудың қамымен жүргенін» ашық айтады. Ал Малайсары батыр: «... Біздің даламызда әділетті жандар көп, бірақ олардың даналығы мен әділдігі өз руы мен өз тегінен басқаға көп асып көрмеген» (19-б.) — деп қынжылады. «Елді бірлікке, татулыққа шақырар ешкім жоқ па?» деген секілді сөздер ел бірлігін бүкіл халық болып аңсаған кезең туғанын әйгілейді.

Таптық қайшылық, теңсіздік көріністері Ордабасыда үш жүздің игі жақсылары бас қосқан ұлы жиын кезінде анық сездірілген. Кеше ғана Бұланты өзені бойында жоңғарларды жеңген ерлер билік шешімге араласпақ түгіл, хандар, билер отырған сәнді үйлерге жақын да келтірілмейді. Әр адамның қоғамдағы орны мен сатысын дөп белгілеп қойған ескі салт соғыс аралығындағы тыныс уағында-ақ барлық қалпымен бой көрсетеді. Жаудан жүрегі тайқып көрмеген Кенже, Малайсары, Саңырақ, Тайлақ батырлар ел тағдырын сөйлейтін жиынға қатыстырылмайды. Хандардың, әсіресе, Әбілхайыр ханның бұқараға деген астамшылық пікірі анық елестетілген.

«Жаушы» романының ашқан бір тың мәселесі — қазақтың жоңғарға қарсы соғыста жеке болмай, өзге көрші елдер жасақтарының көмекке келгенін көрсетуі. Қазақ қолының құрамында башқұрт, орыс, қарақалпақ адамдары соғысқаны шығармада сенімді аңғартылған. Башқұрт Таймас, орыс Егор өздерінің ерлік істерімен ерекше дараланып көрінеді. «Саңырақ батырдың туы астында жүзден астам орыс бар еді» (36-б.). Ал ақсақалдар кеңесіне қатысқан бір қарт: «Ер жігіттің ерлігі мен өжеттігін ұрыс

даласында көрсетер кезі келді. Мынау ел басына сын болар қасиетті айқасқа алты алаштың ұлдары ғана емес, бауырлас жатқан қырғыз бен қарақалпақ та, өзбек пен башқұрт та қатысқалы отыр. Жонымызды жау көрмесін, бауырын бауыры жауға қалдырмасын» — дейді (37-б.). Бұлар жел сөз емес, тарихи шындық.

Жоңғарлар Жетісу жеріне басып кіргенде қазақ пен қырғыздың жігіттері бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып, бірлесе иық сүйесе атқа қонған, ортақ жауға деген өшпенділік бұл халықтардың ынтымағын нығайта түскен. Ал қарақалпақ ағайын жоңғар шапқыншылығына дейін қазақпен бір ел құрамында еді. Қазақ көрген тауқымет қарақалпақтың да басына түскен. Қарақалпақтың ата мекен жері — Сырдария, Түркістан өңірінен жер ауып, көшуінің бір ұшығы жаудың сойқан өктемдігі, тізесі батқандықтан еді. «Ақтабан шұбырынды» кезінде қазақ руларының күрделі бөлегі көршілес елдерге еріксіз көшті. Қоңыраттар Хорезм мен Сұрхандарияға, қыпшақтар жасағының соғысқа қатысы ат үсті, сенімсіздеу айтуысқаны тарихтан белгілі. Бүгінгі Тәжікстан, Өзбекстан, Қырғызстан халқының ішінде сол бір аласапыран, алмағайып дәуірде көшіп барған қазақ адамдарының үрім-бұтағы да бар.

Қазақ халқының отандық күресіне түрлі ұлт өкілдерінің қатысуы терең мәні бар құбылыс. Мұның өзі азаттық күресінің құлашы өте кең болғанын байқатады. Қазақстанға төнген алапат қазақ пен көршілес елдерге де оңай тимеген еді. Тағдыры бір елдер тәуелсіздік үшін айқасқа да қатар аттануы табиғи. Рас, кейбір тұстарда өзге ұлттар жасағының соғысқа қатысы ат үсті, сенімсіздеу айтылады. Ал орыс адамы Егордың сөздері мен түсініктері кейде өз заманынан тым ілгерілеп кететінге ұқсайды. Мәселен, ол тап қайшылығының мән-жайын жіліктеп ашатындай сыңай байқатады. Қасындағы қарулас жолдастарына Егор былайша әңгіме айтады. «... Россиядан Зюнгарға дейін тура он екі ай жол жүріп жеттік. Сондағы көңілге түйгенім мынау: біздің Христосымыз, сендердің Аллаларың, Зюнгардың Буддасы әрқайсысы өзінше жеке құдай болғанымен, шаруа жасайтын сормандайы біреу ғана екен, бірі бариннің жерін жыртып, егінін салса, екіншісі — байдың жылқысын бағады, ал үшіншісі — хонтайшылар мен нойондардың қамшысының астында билейді. Осыдан кеп, астында жақсы атын, қолында бір өткір қы-

лышын болса, еркіндік деген сол дейсің. Өзінді адам санатында сезініп, ешкімнің қорлауына көнбейсің» (20-б.). Мұндай сөздер профессионал революционерге ғана лайық екенін әркім-ақ аңғарса керек...

«Жаушы» романында жоңғар ханының қазақ арасына жіберген тыңшыларының кесепат істері де сөз болады. Бұл да айтылуға тиіс ақиқаттың бірі. Жоңғар хандары мен зайсандары тек қара күшке сүйенген емес, олар шбатын елінің жай-жапсарын күні бұрын біліп отырған. Олардың Қазақстанға жорықты Тәуке хан өлгеннен кейін, қатал қыстың аяғын ала беріп тұтқиылдан жасауы терең ойластырылған әккі амал еді. Ел жұт әлегінен есеңгіреп, үш жүздің баласы бөлек хандық қарауына ыдыраған кезді көздеп дәл ұрымтал тұстан соғуы жаудың стратегиялық ұтысы болатын. Қазақ арасындағы қайшылықтар мен алауыздықтардың астарын жоңғар хандары дер кезінде толық біліп отырған. Тыңшы мен жансыздың қызметінде қазақ тілін білетін Алтай мен Монғолияның түркі тілдес елдерінен шыққан адамдар жүрген. Бірін-бірі жамандаған, ұдайы өштескен қазақ байлары мен сұлтандарының өзі де көп ретте тыңшыдан бетер болған. Алты бақан, алауыз қазақ елінің құпиясына қану кімге де болса қиындыққа түспейтін. Бір орталыққа бағынудың, тұтастықтың артықшылығын ұққысы келмейтін сұлтандар мен байлар өз басын ғана қорғап, кең даланы ақбөкенше кезіп жүретін. Олардың барлық «қызығы» алдындағы малы болатын. Мұндай елді бір-біріне айдап салу, біртіндеп бағындыру, әрбір рудың, немесе жүздің «намысын» қоздырып, көрші отырған өз бауырластарына өштестіру жаулардың ежелден ұстанған әдісі еді.

Ә. Әлімжанов романында қазақтан шыққан жауыз тыңшы Қаражал дегеннің жексұрын бейнесі бар. Дүниенің жылтырағына қызыққан адамдарда белгілі принцип, адамшылық парыз шарттарын ұстау деген болмайды. Жоңғар ханының уәдесіне елігіп, мансап көздеп, өз халқын қыруға көмектесіп жүрген Қаражал тұлғасы да тың тұлға. Сөзге де, іске де әбжіл, арамдығын жасыра білген, тәуір жігіт санатына кіріп жүре аларлық қабілеті бар Қаражал бейнесі оқушыны ойландырарлық, өз ішінен шыққан жаудың сырттағы дұшпаннан анағұрлым қауіптірек екендігін ұқтырарлық бейне. Сырттай қарағанда, біртұтас қазақ қауымының ішінде қандай қайшылықтар жатқандығын тануға мұндай тұлғалар көмектесе алады.

Сол сияқты Жоңғарияда болып жатқан жаналықтар мен жаудың жоспарын жеткізген қазақ адамдары Нақжан мен Томанның бейнелері мүсінделуі де орынды.

Романда көркемдік шындық деңгейінде берілген, анық айшықталған адам тұлғалары жасалған. Табанды, момын Манай, өжет, қайратты Кенже, намыс пен кектен жаралғандай Малайсары, көрікті де әдепті Сәния, ақ жарқын, алаулаған оттай Тайлак, парасатты батыр Бөгенбай, ақылды да айлалы хан Әбілхайыр бейнелері оқушы жадында қалады. Жазушы портреттік сипаттаманы сараң қолданғанымен, қаһармандарды іс, әрекет үстінде мінездеуге көп көңіл бөледі.

Осындай дәл штрих, дәп суреттеулер арқылы кейіпкерлердің тұлғасындағы ерекшелік анық танылады. Шығарманың соңғы тұстарында ғана көрінген Бөгенбай батырға арналған жолдарды алып қарайық. «... Ал батырдың (Бөгенбайдың.— Р. Б.) өзі дем алу дегенді білмейтінін Кенже көзімен көрді. Біресе зеңбіректер жаққа шауып барады, біресе жүздіктердің дайындықтарын байқастайды, онан қайтадан кеп шоқының төбесіне шығып, жау жақты ұзақ бақылап, жансыздардың әрбір сөзін зейін қоя тындайды. Түннің бір уағына дейін жау қосынына күні бұрын жіберілген жансыздар бірінен кейін бірі Бөгенбайға ағылып келді де жатты... күнге қақталған, ашыққан, қалжыраған алым-жұлым Бөгенбаймен сөзі шеттерінен дәруіш сияқты, олардың Бөгенбаймен сөзі басқалар үшін құпия. Батыр сабырлы күйде тындап болады да, өздерін дем алуға жібереді. Бөгенбай қашан да сабырлы, өз-өзіне деген сенімі мол күйден еш аумайды...» («Жұлдыз», 73-б.).

Жоңғар жағының өкілдері Шона Лоба, Даваджи, Қалдан Церендерге мінездеме берілу тәсілі басқа. Жазушы бұлардың жалпы пиғылын, қатал да қайсар ерлігін, менмендігін көбінесе авторлық баяндаулар тұсында анықтап отырады. Дұшпанның сұсты бейнесі, жоңғар әскерінің қайырмсыз қаталдығы, азапқа түскен елдің мүсәпір қалпы, әскерлердің айқасы көрсетілген тұста бұл еріксіз елес беріп отырады.

«Жаушы» романы өзінің жанрлық бітімі жағынан қазақ әдебиетіндегі соны құбылыстардың бірі. Ә. Әлімжанов «Махамбеттің жебесі» романындағы секілді мұнда да публицистикалық баяндау тәсілін суреттеулермен ұтымды ұштастырып отырған. Шығарманың күллі көркемдік

бөлшектері басты идеяны — қазақ халқының жаулаушыларға қарсы азаттық соғысының алғашқы дәуірін, халықтың буырқанған күші қалай серпіліске түскенін көрсету идеясына бағындырылған. Бұл ретте «Жаушыны» тарихи-публицистикалық роман қатарына жатқызуға болады.

Жазу мәнері мен стиль әр жазушының дарын ерекшелігіне байланысты қалыптасады. Біреулер құбылыстардың психологиялық ішкі түрткілерін дендеп суреттеуге бейім, екіншілер құбылыстардың мәні мен бағытын өз сөзімен төтеліп айтуға оңтайлы. Осындай суреткерлік тәсілдің өзгешелігіне орай сюжет, композиция құрудың, табиғатты, адамның көңіл күйін суреттеудің, портрет, тілдік мінездеме жасаудың түрлі-түрлі кестелері қалыптасады. Ә. Әлімжанов қазақ әдебиетіне тек өзіне хас ерекше ағын қосқан жазушы. Оның шығармаларының күшті жақтарын да, олқы түсетін мезеттерін де дарын, жанр ерекшеліктеріне қарап анықтауға болады. Әдебиеттің қайталанбас көркі, қызықтығы, танытқыштық қасиеті қаламгерлердің өзіне лайық қолтаңба таба білетіндігінде ғой. Осы тұрғыдан алып қарағанда, Ә. Әлімжанов әдебиетімізге өз лебізі, өз үнімен танылған жазушы деп қараймыз.

Шығармаларының идеялық-көркемдік сипатын ұнамды бағалап отырған жазушымызға қойылар талап-тілек те жоқ емес. Ең алдымен мұндай талапты тіл мәселесіне қатысты айтамыз. Ә. Әлімжанов туындыларының қазақша нұсқасында кейде жасанды тіркестер, дәл орнында айтылмаған сөздер кездесіп қалып отырады. Мұндай көріністер, әсіресе, соңғы «Жаушы» романының тіл кестесінде жиірек кездеседі. «Шақырайған күн қаһарын төккен алла тағаланың көзіндей күйдіре төніп тұр» (4-б.), «Сұңғыла сұғылған найза» (5-б.), «Бар ерікті бір алла мен Сейітке берді» (15-б.), «Тиыш кәрі түйе» (16-б.), «Үстеріндегі киім лапылдап қызған» (137-б.), «Сайқал қылықтығы» (46-б.) секілді сөйлемдерді қазақша жатық дей алмасақ керек.

Ескерттерлік тағы бір мәселе — құрмалас сөйлемнің бір бөлегін етістікпен, екінші бөлегін есімшемен аяқтау тәжірибесін мақұлдау қиын. Осы шақта болып, суреттеліп отырған оқиғаны ізінше есімшеге салып, өткен шаққа ауыстыру сөйлем кестесін де, мазмұнды да жаңсақтыққа апарады. Мәселен, «Өзен терең емес екен. Тізесінен сәл ғана асты. Ол су ішіне рахаттана отырды... Су кеудесінен

асып барады. Бетіне жабысқан шашын кейін қайыру үшін түзеліп отырған...» (42-б.). Дәл бір мезеттегі құбылыстарды кенеттен өткен шаққа ауыстыру тіліміздің дәстүріне сәйкес келмейді. Егер автор сөйлем аяғын бірыңғай етістікпен бітіруден құтылғысы келсе, сөйлемнің басқа түрлерін пайдалануына болады ғой.

Ә. Әлімжанов секілді әйгілі жазушы кітаптарының тілдік жүйесі мен сөз қалпы мінсіз тізілуі шарт. Сөз бен сөйлемде кеткен олақтық қайталана берсе, тіл тағдыры үшін залалды көрініске айналуы мүмкін. Өйткені, кейде мағынасы теріс қолданылған сөздер көп жазыла келе, сол қате ұғымында қалыптасып кететінін көріп жүрміз. «Паш ету» деген тіркес өзінің ежелгі, дәл түсінігін алсақ, «әшкерелеу», «жария ету» дегенді білдіретін еді. Атақты ақын Жаяу Мұса «Малым жоқ Мұстафа айдап алатұғын, қылығын Мұстафаның паш қыламын» дегенде үстем тап өкілін әшкерелеймін, масқара етемін деп отыр. Ал осы «паш ету» бұл күнде көбінесе мадақтау, мақтау, көтермелеу ұғымында қолданылып, сіңіп барады. Сөзді дәл қолданудың қажет екенін осы бір мысалдың өзі де аңғартса керек...

Кейде тарихи шығарма қаһарманы сол өз заманының емес, қазіргі дәуір адамының тілімен сөйлеушілік те Ә. Әлімжанов творчествосында арақидік кездесіп қалып отырады. Қаһарманның заманына, ортасына лайық сөз табу үлкен творчестволық мәселе. Бұл салада жалғыз Ә. Әлімжановтың ғана емес, жалпы қаламгерлеріміздің әлі де ізденетін тұстары бар.

Қазақ әдебиетінің жанрлық, тақырыптық жаңа сипаттар табуына, кең тыныспен алға өрлеуіне өз шығармаларымен белсенді ат салысып, қомақты үлес қосып келе жатқан, халықаралық әдебиет қозғалысының көрнекті қайраткерлерінің бірі — жазушы, публицист Әнуар Әлімжановтың мақалалары өз алдына бір төбе. Біз жазушының дарын ерекшелігін, қазақ әдебиетіне әкелген сонылығын айқындайтын күрделі шығармаларына ғана тоқталдық. Білімі, таланты, тәжірибесі мол жас жазушымыз оқушы жұртшылықты алдағы кезде де жаңа да жақсы туындыларымен риза ететіндігіне сенім зор. Ондай табысқа жетудің кілті — ұдайы ізденгіштікке, шеберлік ұстартуға, халықтың көркемдік сауалдарына зерек құлақ түріп отыруға, еңбек пен дарынды ұштастыруға байланысты.

III тарау

ДӘСТҮРДІҢ ЖАЛҒАСУЫ

I

Соңғы жылдардағы прозалық шығармалардың бірсыпырасы тарихи қайраткерлердің өмірі мен оқиғаларын, солардың дәуірін суреттеуге арналған. Бұл қатарда біз XIX ғасырдағы ұлы оқымысты Шоқан Уәлиханов, классик ақын Сұлтанмахмұт Торайғыров, аты аңызға айналған әнші ақын Ақан сері Қорамсаұлы, Сыр бойының дүлдүл жырауы Базар Өтемісұлы жайындағы шығармаларды атаймыз.

Байқап отырсақ, кейінгі жылдардағы ең дәмді, ең әрлі шығармалардың біразы тарихта болған тамаша адамдар өміріне, биографиялық мағлұмат негізіне құрылғанын көреміз. Мұның өзі шығарма өмірден туады дейтін көне де болса мәңгі ескірмейтін қағиданың ақиқаттығын тағы да аңғартса керек. Қанша айтқанмен, қиялдан құралған, шамамен қиюласқан ситуациялар мен оқиғалар, мінездер оқушыны онша нандыра бермейді. Бұдан, әрине, тек қана өмірде болған оқиғаның ізінен екі елі қалмай жүріп отыру керек деген шарт шықпайды. Біздің айтқымыз келгені — адам өмірінде, қоғам тарихында анық ізі қалған әлеуметтік астары терең оқиғаларды, шын мәнінде келешегі зор қызмет атқарған адамдардың ісі мен еңбегін нысанаға ала отырып, көркемдік жинақтау жасаудың табысқа жеткізіп жүрген тәжірибесін ғана аңғарту.

Әлбетте, тарихи тақырыпқа жазылған шығармалардың да озығы мен ояңы кездесе береді. Шығарманың ажарлы шығуы, ең алдымен, суреткердің дарын күшіне, идеялық бағытына, дүниетанымының кеңдігіне, өмірден білгені мен түйгенінің молдығына, алған тақырыбын айт-

пауға болмайтын зайыр ақиқат деп шын сеніп, жүрегінің жалынын түгел жұмсап жазуына, ұдайы ұсталық арттыруына байланысты екенін білеміз. Сонда да болса бүкіл қазақ әдебиетінің ұзақ тәжірибесі, соның ішінде прозаның басып өткен жолдары заманалық ұлы оқиғаларды, ірі характерлерді іздеген шығармалардың сәттірек шығып жүргенін қапысыз байқатады. Біз бұл арада «Абай жолы», «Өмір мектебі», «Ақын трагедиясы» секілді классикалық туындыларымызды қайталап айтып жатпай-ақ, өзге де көптеген шығармаларға жүгіне аламыз.

Осы орайда алпысыншы жылдардағы қазақ прозасының көрнекті шығармаларының бірі «Аққан жұлдыз» романына тоқталып өту қажет.

Қазақтың ұлы ғалымы Шоқан Уәлиханов туралы атақты жазушымыз Сәбит Мұқанов көптен жазып келген. Оның Шоқанға арнаған пьесасы екеу. Монографиясы және бөлек. Демек, бұл тақырып С. Мұқановтың көп зерттеген, өмірлік ісіне айналып кеткен тақырыбы. Шоқан туып өскен елдің тарихы мен тағдырын, табиғатын, дәстүрін жазушы жақсы білгендігі көміл.

Шоқан Уәлиханов жайындағы трилогияның бірінші кітабы екі бөлімнен, алты тараудан тұрады, романның алғашқы жартысында Шоқанға дейінгі оқиғалар, ата-аналар, балалар жайы сөз болады. Шығармада Шоқанның Омбыдағы кадет корпусын бітіргенге дейінгі өмірі айтылады. Демек, мұнда негізінен болашақ ғалымның балалық, бозбалалық шағы суреттелген. Жалпы алғанда, романда Шоқанның жастық шағына байланысты бірсыпыра оқиға көрсетілген. Қаһарманның өскен ортасы мен өзіне тән мінез ерекшелігі баяндалған. Бірақ мұнда әлі бүкіл халқымыз сүйетін ардагер дана Шоқан жоқ. Қылығынан қиқарлығы басым, шалдуар, тентек, бір бет бала Шоқан ғана бар...

Бұл роман туралы әдебиет сымында пікір айтыла қойған жоқ. Трилогияның түгел аяқталып бітпеуі бұған негізгі себеп болса керек. Дегенмен, жұртшылықтың қолына тиген және үлкен жазушымыздың қаламынан шыққан шығарма туралы азды-көпті пікір айтуымыз абзал. Сондықтан да шығарманың мазмұндық, оқиғалық жағын азды-көпті қайталай отырсақ та, жалпы болымына ой жүгіртуіміз лазым.

«Қара шаңырақ» аталған тарауда төре тұқымының тарихынан, Россияның жаулаушылық саясатынан, Абылай-

дың үрім-бұтағынан, оның баласы Уәлінің, Уәлінің әйелі Айғанымның істерінен мағлұмат беріледі. Көбірек айқындалғаны — Айғаным. Автор оның жеке өміріндегі құпия сырларын молынан ескерте келіп, Айғанымның парасатты, әрекетшіл, алғыр адам болғанын білдіреді. Айғаным Сперанскиймен жақсы қарым-қатынаста болып, ордасына көп үйлер салдырған, аға сұлтандық лауазым иемденген, таққа таласқан хан тұқымын өзіне қаратқан, көнбегендерін «ит жеккенге» айдатқан.

Авторлық баяндаулардан Айғанымға қатысты істер недәуір қомақты болып көрінеді. Әсіресе, бұл үш-төрт нәрсе тұсында айрықша танылады. Николай ханзада Сібірге саяхат жасай келгенде Айғаным елден ерек әдемі үй тіктіреді; жас Шыңғысты батыл түрде, орыс оқуына береді; өзі құда болған Шорманның қызы Зейнепті Шыңғысқа қосады; өлер алдында баласына сол кездегі керей, уақтың ең беделдісі Есенеімен мәміле жасауды өсиет етеді. Осының қай-қайсысы да ойлы, ақылды адам атқаратын істер. Сонымен Айғаным тұлғасы біраз дараланып шыққан.

Шоқанның әкесімен туысқан Шеппе (Шеген) шатақтары да көп келтірілген. Жасынан тыйым көрмей, тентек, бейпіл ауыз болып өскен шағын бойлы Шеппе үлкен сотқардың өзі. Ол өзінің нәпсіқұмарлығымен көп бөлеге бастаған. Өзін «хан тұқымымын» деп мақтан ететін, сол хандық-сұлтандық мүддесі үшін жанын жалдауға баратын фанатик, ақсүйек қауымға тән көп ғұрыпты білетін де, соларды Шоқанның құлағына сіңіретін де Шеппе.

«Шарасыз Шыңғыс» — Омбыда оқуда жүрген Шыңғыстың шешесінің күштеуімен сүйген қызынан айрылып, айттырған Зейнепке қосылуын баяндайтын тарау. Шыңғыс шешесіне карағанда көмескілеу көрінген. Романның бөлімінде «Шыңғыстық» дерлік ірі іс-әрекет табылмайды. Оның елді қанағаны жалпы сарынмен ғана айтылған. Ол Зейнепке еріксіз үйленеді, керей, уақ көсемдері бірігіп қарсы шыққанда берекелі ақыл-айла таппайды.

Ал «Есенеідің ерегісі» — әлеуметтік астары мол тарау. Керей, уақтың шонжары Есенеідің Шыңғысқа деген ерегісі өршіп кетіп, іс ақыры Шыңғыстың «өз еркімен» аға сұлтандықтан түсуімен тынады. Мәселенің тереңі — қолында күш-қуаты мол қазақ руларының биік лауазымды өз қолына алғысы келгендігінде. Бұл тұста намысты, табанды, айлакер Есенеі іріленіп көрінеді.

Шоқан соңғы бес тарауда («Шалдуар Шоқан», «Қара-шылар», «Балықшылар», «Жәмшік жолымен», «Қадет корпусында») үздіксіз көрінеді. Сонда, әсіресе, оның тентектігі мен өжеттігі тізіліп айтылған. Шыңғысқа дос боп жүрген ауылдың малының сирағын қырқуы үлкен жанжалға апара жаздайды. Ауылдан Омбыға беттеп шыққаннан Шоқан Шыңғысқа бағынбай, өз дегенімен жүреді. Қысқасы, барлық тарауда да Шоқанның әке өміріне кереғар мінездері қызықтала суреттелген.

Романда кейіпкер көп. Хандар әулеті, қазақтың белгілі батыр, бай, биі, қараша, төленгіттер төңірегі, Абылайдан тараған төрелер тағдыры, қазақтан шоқынып кеткендер, саудагерлер, орыс адамдары аз емес. Оларға автор кезегі келгенде шегініс жасап, тоқталып, тарихын таныстырып отырған. Хан, орда малайларының кейіннен керексіз болып, шоғырланып бөлек отыруы, төре мен қараның қарым-қатынасы, Кенесары мен Уәлінің екі түрлі бағыты, қазақ хандықтарының жойылып, аға сұлтандықтар жасалу сыры, ежелгі үстемдіктен айырылмау үшін жанталас, орыс оқуының маңызын түсіну, қарадан шыққан қалталылардың дәуірлей бастауы, хан ауылының салты, орыс әкімдерінің әдісі әңгімеленген. Зілғара, Шорман, Есенеі секілді шондар шоқтықтанып көрінген. Шыңғыстың оқулас ескі досы Драгомиров, реформист Сперанский, атаман Курагин, қазақар Потанин, генерал-губернатор Гасфорт т. б. туралы да айтылған.

Шығармада қазақтың хандық билігі жойылып, аға сұлтандық қалыптасқан дәуірдің өзіне тән істері мен мінездері байқалады. Қазақтың ақсүйек қауымы жаңа заманға бейімделе отырып, ежелгі правосын сақтап қалуға тырысқаны, алдымен Шыңғыстың, кейіннен Шоқанның орысша оқуға мәжбүр болу себебі, қазақтың ру басылары патша әкімшілігі алдында төрелермен теңелгені, қысқасы, қазақ үстем табының өз билігі жойылып тынған кезі, осы халге көндігуі, жаңа мінезге, сапаға көше бастағаны аңғартылған.

Роман соңында Шоқан орыс патшалығын бүкіл Орта Азияны қартатуға шақырып сөйлейді. Өзі сол бағыттың жалынды насихатшысы болып шыныққаны сезіледі. Бұл ретте Шоқан орыс мәдениетіне бейімделген қазақ зиялысының алғашқыларының бірі.

Біз «Аққан жұлдыз» романының жалпы мәнін, онда-

ғы көзге түскен көрнекті тұлғаларды, оқиғалардың құрамын қысқаша да болса келтіріп өттік. Дегенмен, шығарманың кейбір олқы деген тұстарын да ескертіп айтуымыз орынды. Соның ең бастысы — романда нанымсыз, дәлелдемесі жеткіліксіз, қолдан әсіреленген сияқты құбылыстардың жиі ұшырайтындығы. Бұл, сөз жоқ, шығармадан алатын әсерімізді төмендетеді. Үстем тап өкілдерінің жағымсыз қылықтары тым көп тізілген, олардың көркем тұлғаны көркейтуге септігі жоқ. Ел арасына тараған аңыз әңгімелер өз орнында қызықты болып көрінгенімен, шығарманың денесіне етене, табиғи сіңіспеген. Кедей ауылдардың да тұрмыс-күйі көріністері кей тұста тым талғамсыз алынған («Балықшылар арасында»).

Әдеби тұлғаның анық та толық шығуы кейіпкердің басындағы іс-әрекеттің аз-көптігіне байланысты бола бермейді. Характерді бір де болса бірегей, дәл екселген детальдар, тартымды мінездемелер, тілдік даралықтар көркейтпек. Шоқанның басына берілген көптеген оқиға кейде оның тұлғасын сомдауға қызмет етпейді. Қаһарманның балалық шалдуарлық мінездерін айту характердің даму сатысы болып елестерліктей нақтылыққа жетсе ғана құба-құп.

Жалпы алғанда, «Аққан жұлдыз» романы Қазақстанның Россияға қосылғаннан кейінгі әлеуметтік ақуалын мол фактілерге сүйеніп, кең баяндайтын, танытқыштық, тәрбиелік мәні бар шығарма. Өмір материалын кесек-кесегімен қамтып, оларды тартымды тілмен баяндап беруі романның қызғылықты сипаты. «Аққан жұлдыз» қазақтың тарихи-биографиялық романдарының қатарынан өзінің тиісті орнын алады.

II

Аз өмірінде көп іс тындырған, «қараңғы қазақ көгіне өрмелеп шығып күн болуды» армандаған, бойындағы дарыны мен қайратын туған еліне ақтығына дейін арнаған ардақты ақын, асыл азамат және қоғамдық қайраткер Сұлтанмахмұт Торайғыров есімін халқымыз мақтанышпен атайды, оны өзгеше қымбат перзентіне балайды. Бұлай етуі заңды да. Өйткені, ұлы ақын өзінің өшпес шығармаларымен халықтың ең көкейтесті мүдделерін көтере білді, замана алға тартқан аса ұлы сауалдарға көркемдік жауап айтты, «жер қозғалып, аспан

жарылса да» оянбастай қалың ұйқыда жатқан елінің жыршысы, мұңшысы болды.

Сұлтанмахмұттың өмірі мен шығармашылығы жайында көптеген зерттеулер, сын мақалалар жазылған. Олар ақынның шындық пен парасатқа толы туындыларының қыры мен сырын тереңірек түсінуге, суреткерлік ерекшелігін танытуға себепкер. Сонда да болса С. Торайғыров туралы айтылар сөз сарқылып бітті деу қиын. Әр қауым, әр буын оның шығармалары, әлеуметтік істері хақында өз топшылауын білдіріп отыруы табиғи. Жыл асқан сайын ақын творчествосының шын орны мен салмағы неғұрлым айқындалып, бұрын танылмаған қырлары ашылып келе жатқаны бұған дәлел...

1965 жылы «Жазушы» баспасы Дихан Әбілевтің «Ақын арманы» атты романының бірінші кітабын жарыққа шығарды. Роман Сұлтанмахмұттың ақындық, азаматтық, қайраткерлік тұлғасының қалыптасу жолдарын, күрес хикаяларын көрсетуге арналған. Поэзия әлемінде ұзақ жылдар жемісті еңбек еткен Д. Әбілевтің «өзге жанрға» — прозаға көшіп және бірден роман жазуы сырт қарағанда кездейсоқ құбылыстай сезіледі. Бірақ романды оқыған кісі жаңа талап прозаиктің емес, материалды меңгерген, жанрдың құпиясымен жақсы таныс, өмірді өзінше пайымдаған салауатты суреткердің қалам сілтесін көреді. Прозамыздың жалпы дәрежесінің биікке шығып, көптеген озық, үлгілі дәстүр қалыптастырғаны Д. Әбілевтің роман шарттарын абыроймен атқарып шығуына септескен. «Ақын арманы» автордың прозадағы ілкі үлкен қадамы бола тұрса да, көп белгілерімен бағалы да пайдалы туындысы деп айтуға толық негіз бар.

«Ақын арманында» Сұлтанмахмұттың Баянауылда Рахметолла хазіреттің қолында шәкірт болып жүрген кезінен февраль революциясына дейінгі аралықтың ақиқаты көрсетілген. Әлбетте, роман авторы С. Торайғыровтың басынан кешкен оқиғаларды шетінен тізіп жатпай, ең қажетті дегендерін ғана екшеп алған. Шығарманың бірінші бөлімінде шәкірт Сұлтанмахмұттың көргені мен білгендері, хазіреттің қатал да қайырымсыздығына, Әбунүсіп бастаған шонжарлардың қиянатшыл өктемдігіне көз жеткізуі, таптық қайшылықтарды түсіне бастауы суреттелсе, екінші бөлімде ақынның жастық албырт шағының көріністері, Гүләйман сұлумен арадағы іңкәрлік қарым-қатынастары, білім көтеру, әлеумет күресіне өзін

даярлау әрекеттері әңгімеленеді. Сұлтанмахмұттың Тро-
ицкіде Рахманқұли медресесінде оқи жүріп, әрі «Айқап»
журналында қызмет істеген дәуірі жеке бөлімде айтыл-
ған. Романның соңғы, төртінші бөлімі ақынның туған
еліне қайта келіп, ағартушылық ісімен айналысқан,
«Шоң серіктігін» ұйымдастыру жолындағы талпыныста-
рын, күштілердің озбырлығына қарсы тегеурінді шайқас-
қа шыққан тұсын көрсетуге бағышталған. Әр бөлімде
өмірдің объективті ағысынан табиғи туындап жатқан
салдарлы оқиғалар жүйесі бар. Сол оқиғалар өрілімі
үстінде Сұлтанмахмұттың да, басқалардың да сыр-сипа-
ты анықталып отырады.

Жалпы алғанда, Д. Әбілев қазақ романистерінің, әсі-
ресе, Мұхтар Әуезовтің шеберлік тәжірибесінен сәтті
үйрене білгендігі аңғарылады. «Ақын арманының» құры-
лыстық, оқиға екшеу принциптерінде «Абай жолының»
игі ықпалы сезіледі. Жалаң еліктеу бар да, творчество-
лық үйрену бар. Атап өтерлігі сол — Д. Әбілев қазақтың
ұлы суреткерінің дәстүр өрнегінен тиісінше тағылым
ала отырып, өз мәнерін, өз кестесін таба білген. Сұлтан-
махмұт тағдырына байланысты оқиғалар өмір шынды-
ғына да, характерлер шындығына да орайлас тыннан
көтерілген.

Романда Сұлтанмахмұттың тұлғасын ашатын жүйелі
сюжеттік желі тартылған. Өмірі мен беделі «он бір болыс
Баянауыл еліне» жүріп тұрған хазіреттің қарау, екі
жүзді қылықтарына көзі жеткен соң, қоштаспастан үйге
тартып отыруы жас ақынның батыл шешімге бара ала-
тындығын көрсетеді. Намысты, ер жүрек Көкшағырдың
абактыға камалу, айдалу оқиғасы тұсында Сұлтанмах-
мұт жаңа сипаттар танытады. Көкшағырдың қиянат құр-
баны болғанына қатты тебіренуі, көз көрмес алысқа ке-
тіп бара жатқан ел азаматына қарлығаштың қанатымен
су сепкендей жәрдем етуге талаптануы — жас ақынның
мейрімді, шапағатшылдығын байқататын еді.

Осылайша түрлі іс-әрекеттер кезінде Сұлтанмахмұт-
тың жанды бейнесі айқындала түседі. Бірде оны махаб-
бат сезіміне құлай берілген, өмірге құштар жан ретінде
көрсек, екінші жерде елінің ауыр халін жеңілдету үшін
білім, жол іздеген асыл арман адамы деп танимыз. Қай
кезде де Сұлтанмахмұт мейлінше шыншыл, өктемдікке
өш, әділдік үшін тілімен де, ісімен де күресе білетін, елі-
нің мүддесін жоғары санайтын азамат. Мектептен көр-

ген оқу, білімінің аздығына қарамастан, ол заманының
ең озық ойшылы дәрежесіне көтерілген.

Халық өмірі қайтсе жақсарады деген сұрауға Сұлтан-
махмұт шарқ ұрып жауап іздейді. Халықты сауаттанды-
рып, көкірек көзін ашатын мектептер салдыру, елді оты-
рықшылыққа көшіру, жас қауымды мәдениетті елдер
үлгісіне баулу — ақынның арман, мұраты, міне, осылар.
Сұлтанмахмұт өмір кешкен ортаның жағдайында мұндай
тұжырымдарға келу, келіп қана қоймай, тікелей мұның
жүзеге асуына ат салысу үлкен қаһармандық болатын.
Осы идеяларын ол «Айқапта» істеп жүрген кезінде өзі-
нің өлендері, мақалалары арқылы таратады. Бірақ «Қа-
зақ» газетінің шығарушылары Жайылханов пен Дәуітов-
тің ғайбаттауымен губернатор «Айқаптың» жақсы баста-
масына тыйым салады. Патшаның әккі, аждаһа өкілі —
губернатордың отар елге жасап үйренген зорлығы ро-
манда шебер елес берген. Губернатор халыққа демокра-
тиялық ұғымдар насихаттағаны үшін «Айқап» редакторы
Метжан Ералинді байшыл идеологтар Жайылханов пен
Дәуітовтің алдына жығып беріп, бір астамдық жасаса,
артынша олардың өздеріне де қаһар шашып, зәресін
ұшырады. Тәуелді, кіріптар елдің пікірлі деген адамда-
рын ойыншық, мазақ етіп, бірін екіншісіне айдап салып
дағдыланған білегі жуан патша әкімінің зымияндығы
жан шошырлық...

Сұлтанмахмұт «Айқаптан» кеткен соң да ағартушы-
лық идеясын жүргізе береді, «Шоң серіктігін» ұйымдас-
тыруға көп күш жұмсайды. Әбунүсіп болыстың шектен
шыққан зәбірліктеріне ашық қарсы шығып, момындар
мен әлсіздерді арашалайды. Бірақ қоғамды жайлаған
әділетсіздік атаулыны әшкерелеуге, жылағанды жұбату-
ға Сұлтанмахмұт және оның пікірлес серіктерінің күші
келе бермейтін еді. Әдепкіде жақсы басталған «Шоң
серіктігі» көп ұзамай ыдырайды. Еліме жақсылықты же-
дел әкелсем деп қалтқысыз қимылдаған ақын, енді қай-
тадан оқу жолын іздейді. Қол қысқалық оны еркіне
жібермейді, ол Шығыс Қазақстанда бала оқытып, күн
кешіреді. Ақырында Томскіге оқуға келген жерінде фев-
раль революциясының жанғырығын естиді...

«Ақын арманында» Сұлтанмахмұт өмірінің белгілі ке-
зеңдері ғана көрсетілген. Сонда да болса роман көле-
мінде оның тұлғасы толықтық пен анықтық тапқан. Жа-
лынды ақын, халықтың қалаулы ұлы Сұлтанмахмұттың

көркем бейнесінің жасалуы — «Ақын арманының» әрі жаңалығы, әрі жақсылығы.

Романда Сұлтанмахмұт айналасында әр тұста, әр деңгейде көрінетін кейіпкерлер шоғыры да аз емес. Автор негізгі нысанасы — Сұлтанмахмұт өмірі мен творчествосын дендеп суреттеумен қатар басқа қаһармандарға да тиісінше тоқталады. Ақынның әкесі — турашыл, табанды Шокпыттың, Метжан, Нұрғали, Аббас сияқты қазақ зиялыларының, ақылды ана Мүсіркептің, әйгілі ақындар Жаяу Мұса мен Мәшһүр Жүсіптің, әнші Кенжетайдың, қалыңмалға сатылып, шалға еріксіз кете барған Гүләйманнның, адамшылығы мол арбакеш Әндекейдің есімдерін осы ретте атап өту керек. Үстем таптың Әбунүсіп, хазірет, Садақ би, Оспан би секілді өкілдерінің тұлғалары нандырады. Кейіпкерлердің қай-қайсысы да оқиғалар өрістеу кездерінде ақиқат байланыстарымен, табиғи қалыптарымен елестейді.

Жазушы шығарма қаһармандарын әлеуметтік тегіне қарай бөліп, бірыңғай бояу жағуға бармайды. «Ақын арманында» автордың өз байқауының, өз зерттеуінің жемісі дерлік қызғылықты жасалған адам мінездері баршылық. Солардың кейбіреулеріне тоқтап өту лайық.

«Айқаптың» редакторы Метжан Ералин тұлғасын алып қарайық. Метжан өзінің дүниетанымы жағынан бұқара мүддесін көздейтін, сол жолда күш-қайрат жұмсайтын кісі. Отырықшылық мәселесін журнал бетінде көтеріп, зиялыларды келелі кеңеске шақыруы мұның айғағы. Сұлтанмахмұттың публицистік талантының өрістеуіне, ақындық шеберлігінің шыңдалуына оның қамқорлығы аз емес. Бірақ сол парасатты адамның бойында күрескерлік сипат кем. Ол губернатордан сөгіс естігеннен кейін күрт өзгереді, оған дейінгі өзінің идеялық тұрғысынан тайқиды. «Айқапты» жамандаған мақаланы сол «Айқапқа» еріксіз басады. Жалпы алғанда, халыққа пайдалы бола білген Метжан Ералиннің мінезіндегі осындай қайшылықты жазушы ұтымды аңғартқан.

Қысқа да болса тартымды, шебер жасалған тұлғаның бірі — Садуақас Шорманов, Бұл суреткерлік жітілікпен көрінген бейне десек, артық айтылғандық емес. Садуақастың ақылды, білімділігі мен тәкаппарлығы, тақыстығы астасып жатқандығы Сұлтанмахмұттарды қонақ етіп қайтару тұсында ақиқат ашылған. Автор бұл арада адам

мінезінің диалектикасын беруге ұсталығын көрсетеді. Жарқынбайдың топас пандығын, оның қызы Гүләйманнның қиын тағдырын, жас сұлудың бас бостандық ала алмасына көзі жеткен соң, тәуекелге бел байлап, Сұлтанмахмұтқа көңілін ашық білдіруін суреттеген мезеттер де автордың соныдан тапқандары.

Романда Сұлтанмахмұттың ақындық кемелдену эволюциясы біртіндеп ашылған: талай-талай белгілі шығармаларының шығу тарихы ескертілген. Ақынның әрбір өлеңі мен дастаны үлкен тебіреністің, сүйініштің, күйініштің нәтижесі екені сыйымды, сенімді баяндалған.

«Ақын арманының» ұнамды сипаттары жатық, құнарлы тіліне қатты байланысты. Кейіпкерлерге тілдік мінездеме табуға, әркімді өз сөзімен сөйлетуге көп те құп ізденгені, бұл жолда табысқа жеткені көрініп тұр. Сұлтанмахмұттың, хазіреттің, Әбунүсіптің, Садақ бидің, тағы басқалардың сөздерінде ерекшелік айырым анық.

«Арман жолында» — романның екінші кітабы. Бұл шығармадан Сұлтанмахмұттың 1917—20 жылдар арасындағы өмір кешулерін, армандарын, адасуларын; шындықты іздеп шарқ ұруын аңғарамыз. Жазушы өмір материалын екшеуі, адам мінездерін толыстырып шығаруы жағынан екінші кітапта тереңдей түскен. Әрбір оқиға әрі дәуірлік ақиқаттарды, әрі адам мінезін ашуға септесіп отырады. Автордың түпкі нысанасын түсіну үшін, шығарма мазмұнына кідіріп өту лазым.

Жаңа романда Сұлтанмахмұт өмірінің ақырғы шағының үш кезеңі көрсетілген. Бұдан біз оның адамдық, азаматтық және қайраткерлік сипатын тани аламыз. Романның бірінші бөлімінде Сұлтанмахмұттың Томск қаласында біраз уақыт оқығаннан кейін денсаулығы нашарлауына байланысты Семейге келген кезі суреттелген. Бұл қызғылықты, тартысқа толы бөлім. Сұлтанмахмұттың шын келбетін, таза табиғатын адастырмай аңғартатын бірталай суреттер бар. Семейде Сұлтанмахмұт қазақтың ұлтшыл оқығандарының ортасына тап болады. Біз жалпы ұлттық азаттықты аңсаған, сол жолда жан салып қызмет етіп жүрген бірсыпыра адамдарды ұшыратамыз. Олардың кейбіреулері Сұлтанмахмұтқа бұрыннан таныс жандар. Әлі де болса білім бұлағынан толық сусындап болмаған ақын «азаттық» деген әдемі ұранның байыбына бара алмай, үстірт ұғым деңгейінде қалып қойғанын көреміз.

Сұлтанмахмұт Семейде қазақтың алғашқы оқыған қыздарының бірі — Әзіманың өз халқы арасынан таңғы жұлдыздай жарқырап шыққан тамаша адам екендігін таниды. Сонымен қатар ол Айбек, Әлім, Жәлел, Қоңыр сияқты ұлтшылдық бағыттағы жас жігіттермен араласады. Аталып отырған адамдардың мінезі де, білім дәрежесі де түрлі-түрлі. Олардың ішінде «Алаш» идеясына қалтқысыз берілген, сол жолға имандай сенгендер де бар. Кейбіреулері патшаның ғасырлар бойғы қыспақ қорлығынан құтылғаннан кейін, енді Қазақстан дербес мемлекет болуы керек деп және мұның өзі ең әділетті шешім деп сенеді. Жазушының қырағылығы сол — бұл адамдарға бірыңғай кара бояу жақпай, табиғи іс-әрекеті үстінде көрсетеді.

Ал «Алаштың» басшысы Әзімхан туралы айтқанда автор өзінің позициясын анық, сара байқатады. Ол Әзімханның сөйлеген сөздеріне талдау жасап, оның сөзі мен ісінің арасындағы аңыраған алшақтықты айырып көрсетеді. Әдепкіде, Семейге келген кезінде Сұлтанмахмұт «алашшыл» жастардың әсерімен ұлттық-буржуазиялық идеяның ықпалына түседі. «Алаштың» ұранын да жазады. Шыншыл, албырт ақынның мұндай құбылысқа ұшырауын түсінуге болады. Халқын жан-тәнімен сүйген және оның азаттығын әрдайым ойлаған ардагер жанның сол халыққа керек деп сенген әрбір істен тайынбайтыны мәлім. Сұлтанмахмұт «Алаш» ұранын шын көңілден, шын сеніп жазды. Бірақ көп ұзамай осы бағытының қате екендігін түсінді. Оның Семейден туған еліне кетуіне себепкер болған денсаулығының нашарлауы ғана емес, рухани өміріндегі қанағаттанбаушылық, ұлтшылдармен жиі-жиі бола бастаған қақтығыс. Табиғатында әділетсіздік атаулыға қаны қас Сұлтанмахмұт Әзімханның және оның айналасындағы шабармандарының жат мінездерін көргеннен кейін бірден түңіліп, бойын аулақ салады. Ақынның өмірдегі аса шытырман, қиын сәттерін суреткер білгірлікпен сенімді ашқан.

Туған еліне қайта оралған Сұлтанмахмұт дәрігерлердің кеңесін толық сақтап, тып-тыныш жата алмайды. Айналадағы қаулаған қайшылық, әлеуметтік теңсіздік көріністері, өз маңайынан күн сайын туындап жатқан сорақылықтар оны еріксіз күрес жолына шығара береді. Қазақтың ауыл арасындағы ертеден келе жатқан бітіспес рулық дау-таласына ол әділдікпен араласып, бірне-

ше жерде халық көңіліне қонатын шешім жасайды. Бұл жолда Сұлтанмахмұт жалғыз емес. Оны ауылдағы бүкіл момын шаруа, еңбекші қауым түгел қолдайды. Сол елдің белгілі адамдары дәрігер Аббас, атақты ақын Мәшһүр Жүсіп, өжет ер Көкшағыр, білімді Шайбай секілді пікірлес, кенестес, үлгі алатын, шын сыйлайтын адамдары бар.

Сұлтанмахмұттың көптеген шығармаларының туу себебін автор нақтылы оқиғалар тұсында орынды сипаттап отырады. Бұл жағынан алғанда романның биографиялық келбетінің анық екендігін көреміз. Біз әдеттегі психологиялық-әлеуметтік роман талабымен өлшесек, «Арман жолындадан» бірсыпыра ақаулықтар тапқан болар едік. Бірақ әр жанрдың өзіндік ерекшелігі, қайталанбас қымбат қасиеті бар ғой. «Арман жолында», біздің ұғуымызша, Сұлтанмахмұттың өмір, өнер жолын тарихи даталарға сәйкестендіре суреттеген тарихи-биографиялық шығарма. Ақынның көптеген өмір мәліметтері, жеке тіршіліктерін ансарлары, араласқан адамдары, қоршаған қауымы жөнінде тың мағлұматтар оқимыз. Шығарманың тәрбиелік те, танытқыштық та мәні осында.

Кейбір оқиғалар өзінің тындығымен өткен өмірдің жаңа қалтарыстарын түсінуге көмектеседі. Мәселен, Баянауылдағы аз ғана қазақ руларының қаржас, айдабол болып екіге бөлініп, қиян-кескі ұрысқа шығуы қазақ ауылының ежелден келе жатқан, аса залалды қайшылығынан хабар береді. Елдің көбі рушылдықтың жалған намысына бой алдырып, адасып қалған кезде халықтың ортақ мүддесін көздеп, билік айтатын адамдар көп табыла бермейді. Ондай адамдар Сұлтанмахмұт, Мәшһүр Жүсіп және олардың серіктестері секілді санаулылар. Ру арасындағы тартыстың шығу себебін, өршуін және шешіліп бітуін суреттеген түс дәурені өткен, артта қалған оқиғалар сілемі ғана болып сезілмейді. Жүздеген жылдарда қалыптасқан бұл салт ондай жойылмай, аракідік біздің заманымызда да кездесіп қалып жүргені белгілі. Қай заманда да рушылдық кегін қайрау, намысын шақыру бүкіл халықтық мүддеге қызмет еткен емес. Ерте кезде рушылдықты байлар мен билер, шонжарлар өздеріне ту қып ұстайтын, кедейлердің алауыздығын қолдан қоздыратын. Сондай-ақ халықты жерге, облысқа, жүзге, руға бөліп есептеу тек қана мансапқорлар мен пайдакүнемдерге ғана керек нәрсе. Таза еңбекші үшін

мұндай бөлінудің, адамдарды рулық белгісіне қарап, ішке тартудың, немесе сыртқа тебудің зәредей де қажеті жоқ. Суреткер қаржас пен айдабол арасындағы кикіл-жіңді көрсету арқылы өткен заманның кертартпа салттарына, сол салттың санада сақталған сарқыншағы атаулыға үкім айтады...

«Ақын арманында» Сұлтанмахмұттың адамдық келбетін айқындай түсетін мәселе оның Мәлике сұлумен арасындағы қарым-қатынастан байқалады. Өзі құрт ауруына шалдыққан, күнінің санаулы екенін жақсы сезетін Сұлтанмахмұт Мәликенің ыстық іңкәрлігін түсіне, қабылдай тұрса да, өзінің ғашықтығы қанша қуатты болса да, болашағының қысқа екенін сезіп, қыздан бойын аулақ ұстайды. Міне, осы көрініс Сұлтанмахмұттың кіршіксіз, пәк жанын, керемет ұстамдылығын, ұлы істерге қабылетті, биік бейнесін анық байқатады.

Шығарма соңында ақынның дүниеге көзқарасы, саяси бағдары әбден айқындалғанын, қазақ халқына нағыз бостандық әперетін тек совет өкіметі деп сенгенін көреміз. Осы сенім оны денсаулығының құрт төмендеп кеткеніне қарамастан, қыстың көзі қырауда Павлодар қаласына алып келеді. Ол сондағы революциялық үкіметтің басшысы Жигаревке жолығып, өзінің өмір бойы өксіген тілегін баян етеді. Шын жүрек сөзін ақиқат ашып тастайды. Сұлтанмахмұт тіпті өзінің бір мезгіл ұлтшылдар ықпалында болып, ұран жазғанына дейін жасырмай айтады. Ақырында ол Жигаревпен тіл табысып, Баянауыл жерінде совет өкіметін орнатысуға нақтылы тапсырмалар алады.

Халқының қалаулы ұлы кемеңгер ақынның өмір жолы осылай аяқталуы тарихи шындыққа әбден сәйкес. Сұлтанмахмұттың және оның өскен ортасының, заманының көп сырларын, шындарын суреткерлік жітілікпен ашып бергендігі үшін біз жазушыға ризамыз. «Арман жолында» романы қазақ әдебиетінің өнер, мәдениет қайраткерлері адамдарына арналған тамаша тағылымды кітаптарының қатарында тұра алады деп сенеміз.

Әлбетте, үлкен шығарманың барлық өрнегі орнында, қиюы қабысып, мінсіз шығуы қиын. Сондай-ақ іздеген көзге бұл романнан да кейбір кемшіліктер көрінуі мүмкін. Мәселен, шығарма атаулыға қойылатын талаптың бірі — оқиғаларды мейлінше іріктеп алып көрсету. Бірінен соң бірі қабаттасқан оқиғалар, характердің терең

ашылуына көмектеспей, тек қызықтық құралы болып кетуі ықтимал. Мұндай ескертпені «Арман жолындаға» айтуға болады. Біздіңше, Сұлтанмахмұттың басына байланысты фактілік мәліметтерді екшеңкірей түскенде, роман бұдан да гөрі ұтымды болған болар еді. Онан соң кей тұста Сұлтанмахмұттың әрекеттері тым өсіріліп, мөлшерден шығыңқырап кетеді екен...

Жалпы алғанда, «Арман жолында» романы жазушы творчествосындағы асу, биік белес деп санарлық.

III

Қазақ әдебиетіндегі тарихи-биографиялық шығармалардың бірі — дарынды жас жазушы Сәкен Жүнісовтің «Ақан сері» (1971) атты романы. С. Жүнісов есімі оқушы жұртшылыққа бірнеше прозалық жинағы, «Жаппандағы жалғыз үй» романы және «Ажар мен ажал» пьесасы арқылы таныс. Бұл аталған туындылар қазақ әдебиетіне қаламы жүйрік, творчестволық қабілеті айқын жазушының келгенін әйгілеген болатын. Әсіресе, «Жаппандағы жалғыз үй» романы автордың ғана емес, бүкіл қазақ совет әдебиетінің елеулі, мәнді шығармаларының бірі ретінде қабылданған. «Ажар мен ажал» оның әдебиеттің ең қиын саласы саналатын — драматургияда да жақсы мүмкіндігін байқатқан еді. С. Жүнісов өз күшін тарихи роман жанрында да таразыға салып, талап қылғанын көреміз.

«Ақан сері» романына тоқталудан бұрын осы тақырып төңірегінде ертелі-кеш жазылған шығармалар жайына да аз-кем кідіргеніміз жөн. Қазақтың классикалық өн өнерінің асқар таудай биік тұлғаларының бірі, әрі керемет ғазалдар жазған шайыр Ақан сері Қорамсаулының өмірі мен өнер жолы талай суреткерді қызықтырып келген. Отызыншы жылдарда ірі ақын Ілияс Жансүгіров Ақан өмірінің аса бір маңызды тұсынан «Құлагер» дастанын жазды. Онда Құлагердей дүлдүлдің дүлей қастандық құрбаны болғаны, Ақан жанының жараланып, қасірет шегуі үлкен көркемдік күшпен бейнеленген. «Құлагер» өзінің идеялық-көркемдік қуаты жағынан осы күнге дейін бірегей бітімді дастандардың бірі. Осы дастан оқиғалары негізінде «Құлагер» фильмі түсірілгенінен де жұртшылық хабардар. Ақан сері өмірінің тағы бір кезеңін әйгілі драматургымыз Ғабит Мүсірепов «Ақын трагедия-

сы» пьесасында бейнелегені белгілі. «Құлагер» дастаны секілді бұл пьеса да қазақ драматургиясының қымбат мүлкінің біріне айналып отыр. Аталған тақырыпта күш сынап, қарымын байқап көрген өзге де қаламгерлерді білеміз. Солардың ішінен төрт құбыласы тең дерлік шығарма Тәкен Әлімқұловтың «Көк қаршыға» әңгімесі. Бұл айтылғандардан Ақан сері өмірі мен өнегесі бірталай сөз зергерін өзіне ынтық етіп, шабытқа бөлегені көрінеді. Ақан серінің ақындық ерекшелігі мен қазақ поэзиясына қосқан үлесі Әбділда Тәжібаевтың зерттеу еңбегінде әділ бағасын алған. Тамылжыған әсем әндері қазақ елінің бүкіл атырабына әйгілі, талай жанға сұлулық, пәктік, інкәрлік сабағын дарытқан Ақан есімі тарихымыздағы ең нұрлы, қымбатты есімдердің біріне айналған.

Әнімен, өлеңімен өзіне өшпес ескерткіш орнатқан, көп шығармалардың түп қазық тақырыбына айналған Ақан сері өмірінің жалпы желісі жұртшылыққа жақсы мәлім болатыны осыдан. Бұның өзі ол туралы жаңа шығарма жазу міндетін ауырлата түсетін, бұл тақырыпта ізденушіге қосалқы міндет жүктейтін нәрсе. Ақан сері жайынан роман жазған Сәкен Жүнісов алдында да осындай асулар тұрғаны кәміл. Ендеше жазушы бұндай талап үдесінен қалай шыға алған, оның романының өзіндік ажары мен бағасы неде деген мәселеге де жауап іздеу орынды.

Оқушы бұл шығармадан Ақан өмірі мен заманына байланысты көп мағлұматқа қанығады. Ақынның Ақтоқтымен махаббатына, Құлагерге байланысты оқиғалар бұрыннан қанықты делінгенімен, бұларға қатысты бірсыпыра тосын жайлар, адамдар араласады. Сонымен қатар автордың тұңғыш рет өзі тапқан «тыңдары» да бар. Мәселен, Ақан серінің мінез ерекшелігін ашатын Ұрқияға үйлену оқиғасы, осы мәселе төңірегіндегі дау-таластар тізбегі көркем әдебиетте ілкі айтылғанын байқаймыз.

Шығарманың орталық тұлғасы — Ақан көп жақсы қасиеттерімен оқушы есінде қалады. Оның аңшылық пен серілік сейіл-сайраны тартымды әңгімеленген. Ақан мен Ақтоқты арасындағы сүйіспеншілік табиғи, сенімді ашылған.

Құдіретті әнші, алғыр ақын, айтыс сөзде дұшпанын қырғи тілімен қиып түсетін, жамандық атаулыны өшпестей таңбалай білетін, тек ақыл, жүрек қалауымен ғана өмір кешуді аңсаған, достыққа, шапағатқа жүрегі ашық

Ақан, шынында, ортасынан бойы биік тұрған парасат иесі. Өнер мен дарынды керек етпейтін мансапқор, дүние-қоңыз, айнымалы, азғын әкімдер үшін Ақан істері елден шыққан ерсілік болып көрінсе, қарапайым, момын халыққа оның әні мен сөзі майдай жағады. Бірақ ол заманда шындық, әділдік деген «қос жетім» ешкімнен төрелік сұрап бара алмайтын еді, халық бұқарасының алып күші тізгіндеулі, матаулы болатын. Ақан серінің әндерінде өмірге күштарлық, махаббат інкәрлігі мен улы өкініш, шерлі сарындар қатар өріліп отыратыны да осыдан болса керек. Роман бойында Ақанның өмірінде із қалдырған үлкен істер, мінез дараланып көрінерліктей шытырмандар аз айтылмайды. Соның бәрінде де Ақанның асыл бейнесі, ірі адамдық бітімі елес беріп отырады. «Сырымбет», «Үш тоты», «Құлагер» сынды әндер тарихы романының үш бөліміндегі оқиғалардың, байланыстардың философиялық, эмоциялық астарын ашуға көмектеседі.

Шығармада қызғылықты тұлғалар қатары бар. Ақанның арманда айрылған ғашығы — Ақтоқты, сүйген жары — Ұрқия, серілік дәуірінің серігі — Қадияша дара пішінді, дала гүліндей көрікті, жанды бейнелер. Ал Ақанның анасы — Жаныл тұлғасы жазушының соны табыстарының бірі десе болады. Ақылды, әдепті, алғыр ана Жаныл Ақанның қамқоры ғана емес, оның мерейі үстем болуын бәрінен де жоғары санайтын жүрегі жылы, ойы нұрлы жан. Қазақ жуаны Сүлейменнің, оның әйелі мен қызының мінез ерекшелігі аз айтылса да, айнымай сурет боп түскен. Роман көлеміндегі елеулі тұлғалар легінде адуын мінез, адал жанды Әлібек батыр, пандығы нойыстықпен ұштасып жатқан Нұрмағамбет, даланың тежеусіз өскен бәлеқор байы — Батыраш, ойы терең, білігі кемел, сөзі сараман Саққұлақ би бейнелерін атау керек. Орыс адамдарынан ояз бастығының әйелі Анна Ивановна бірсыпыра дараланып елестейді...

С. Жүнісов шығармасының тілі — негізінен жатық, жарасымды тіл. Автор адам мен табиғат құбылыстарын дәл суреттей біледі. Жазушының халықтық тіл байлығының меруертін еркін игеріп, шығармасына еселеп қолдана білетіндігі аңғарылады. Егер роман тіліне сын айту қажет болса, біз сол тілдің тапшылығын, немесе әрсіздігін емес, қайта кейде ысыраппен жұмсалатынын айтар едік. Шығармада әр сөздің орнында тұрмауы қандай мін болса, үстеме, басы артық әшекей тіркестер де негізгі

ойды көмескілейді, әдеміліктің қадірін кетіреді. Мәселен, «Бар әлемге, бар ғаламға атың таныс жарық ай» (32-б.) деген шалқыма тіркестегі «бар ғаламға» алғашқы ойды қайталау ғана. Мұндай жерлер көп те демейміз, бірақ жазушыға ой салу үшін ескертуді жөн көрдік.

Қазіргі қазақ әдебиеті — жақсы үлгілі шығармалары бар, арғы-бергі дәуірдің мол оқиғалары, көп адамдары суреттелген үлкен көркемдік әлем. Мұндай әдебиетке тың ой, сом сурет тұлға қосу суреткерден талғампаздықты, білімдарлықты керек етеді. «Ақан сері» романының төгілген ажарлы тіліне, бірталай тұлғаларына сүйсіне, жазушы дарынына ризалық білдіре отырып, бір мәселеге іштей қанағаттанбадық. Ол — жазушының кей тұстарда бұрынғы шығармаларда кездескен сарындарды қайталауы. Біз тақырып ұқсастығын айтып отырған жоқпыз. Ақан серінің Ақтоқтыға, Құлагерге қатысты әмбеге аян оқиғаларын да орайын тауып әңгімелеуге болатынын көріп отырмыз. Бірақ кейбір ситуациялар мен тұлғалар әдебиетімізде бар нұсқаларды есімізге қайта салады. Ақтоқтының әкесі Бақтыбайдың мінезі мен сөздері бірде Ғ. Мүсірепов пьесасындағы Қоңқайға, бірде С. Көбеев романындағы Итбайға жақындап тұруы, өтірікші, әңгімешіл Су Құсайынның «Қан мен тердегі» Судыр Ахметті қайталағандай көрінуі, кедейлер өкілі Жайық қарттың «Абайдағы» Дәркембайша сөйлеуі шығарманың шоқтығын көтеруге көмектеспейді. Тілі де, қиялы да бай, білімді, көздеген нысанасын «алып та, шалып та жығуға» қауқары келетін автордың өз мүмкіндігіне сәйкес әрдайым жана беткейлерге өрлегенін қалар едік.

«Ақан серінің» поэзияға, көркемдікке толы тұстарын атап өтуге болады. Бірінші бөлімдегі елден мал қоймаған даланың тағы көкжал арланы Біршектің жыртқыштығын бейнелеген беттер автордың суреткерлік шалымын қапысыз танытады. Романда терең монологтар, өткір диалогтар, дәл табиғат суреттері аз емес. Ақан серінің аузымен берілетін шабытты, шешен ақ өлеңдер шығарма кеудесіне таққан танадай әсер қалдырады.

Шығарманың тіліне байланысты ескертпеміздің бірі — сөздерді дәуіріне сәйкес қолдану мәселесі. Әр дәуір қарманы өз кезіне үйлесімді ойлауы, сөйлеуі аса маңызды шарт. «Ақан серінің» қармандары кейде қазіргі заман адамдарының тілімен сөйлейді. Бұған бірнеше

мысал келтірейік. «Қала берді, алты алашқа өзінің билігімен қоса «Жиырма бес», «Тоқсан бес» сияқты әсем әндерімен мәлім Зілғара Әлібегінің аулы әннен үрікпейтін шығар, шошымайтын шығар деп едім» (104-б.) — дейді Ақан бірде. Осындағы «өзінің билігімен қоса», «әсем әндерімен мәлім» деген тіркестер Ақан заманының емес, бүгінгінің сөз саптауына ұқсаңқырайды. Сондай-ақ «оған алдын ала шара қолдану керек» (194-б.), «қызды алып қашқан Ақан ғана емес, оған еріп кеткен қалыңдық та жазықты» (195-б.), «ендеше Ұрқия ұзатылған күйуіден ғана емес, сол сыбағалы жазадан қашпады да» (196-б.), «өздерің ырымшыл ғана емес, білгірсіндер ғой»... (226-б.) деген сөйлемдерде де қазіргі тілге тән белгілер басым. Тарихи романдардың қиындығының бірі — тарихи дәуірде жасаған түрлі адамдардың нақ өзіне тән тілін тауып айтқыза білуінде...

Ақан серінің әр кездегі сөздері мен істері мінезіне, тұлғасына жарасымды. Оның қазақ қауымының қайшылығын мірдің оғындай өткір тілмен әшкере ететін, әрқайсысы нақылдай қанатты сөздеріне сүйсінеміз. Дегенмен, Ақанның аузына салатын сөзді кейде екшеп, талғай түсу теріс болмаған болар еді. Ақанның бірінші кездескен адамға қыздар туралы: «Әй, бауырым-ай, көбінің дәмін татып жүрміз ғой, су татыған жүзінен, бал татитын бірі артық» (34-б.) — деп ақтарыла, сарқып сөйлеуі келісіп тұрған жоқ. Немесе ақынның орыс чиновнигінің әйеліне: «қазақ ескерткіш қалдырғаннан гөрі бар байлықты қолма-қол ішіп-жегенді артық көретін халық» (330-б.) — деуі де ірі өнер санлағы, азамат айтар сөз деу қиын. Тарихқа, өткенге деген бұндай бір жақты бағалар бізде аз айтылмаған. Бірақ мұнда терендік те, шын ақиқат та жоқ. Қазіргі дәуірде роман жазған автор қоғамдық дамудың, ғылымның жетістіктерін есепке ала, зердесіне ұстай отырғаны орынды. Шығыстың мәңгілік мәнін жоймайтын әдебиеті мен мәдениетін терең қабылдаған, қазақ тарихынан ұққаны мол Ақанға өз халқы туралы әлгіндей жаттанды сөздерді айтқызу артық.

Жалпы алғанда, С. Жүнісовтің «Ақан сері» романы оқушы қызығып оқырлықтай, көп мағлұмат бере алатын, тілі көркем, тұлғалары қызғылықты шығарма, автордың творчестволық сапарында көп ізденіс жемісі. «Ақан сері» — ұлы композитор, әрі ақынға жасалған татымды ескерткіш.

Қазақ романы ауыз әдебиетінен, оның ішінде эпостан көп нәр алып өсіп келе жатқаны әр кезде айтылып жүр. Ғасырлар бойында ауыз әдебиетін барлық жанрда дерлік кемелдікке көтерген елдің жазба әдебиетіне сол үлкен дәстүрден «ауыс-түйіс» болуы мейлінше табиғи нәрсе. Қазақтың ауыз әдебиетінің молдығы мен мәнділігі соншалық, оның сарыны мен кейбір жанры күні бүгінге дейін үзілмей, ұласып келеді. Бұл ретте ғажайып өнер — ақындар айтысын мысалға келтірсек те жеткілікті. Табанда тауып, төгіп өлең айтқыштықтың ғасырларда қалыптасқан ғажайып салты қазақ арасында жалғастық тауып отыр. Ауылдарда, алыс мал жайлауларында еңбекші сахара халқының ортасында жана өлеңдер, әндер, сәлем хаттар, айтыстар, тапқыр сөздер туып жатады. Мұның бәрі қазақ әдебиетінің бір аяғы фольклорды басып, қуат алып отырады дейтін тұжырымның дұрыстығын аңғартса керек.

Фольклормен тығыз байланыстылық шындық болса, жазушыларымыз өз творчествосында сол ең байлықты қаншалық меңгеріп, ұтымды пайдаланып жүргенін де нақтылы әңгімелеу қажет. Соның ішінде эпостан романға табиғи ауысып жатқан ағындар қандай екеніне де көңіл бөлу жөн.

Роман жанры қазақ әдебиетінде XX ғасырдың басынан бері қарай пайда болған, бірсыпыра дәстүр қалыптастырған, кейбір өте озық үлгілер шығарған жана жанр дейміз. Міне, осы романдардың құрылыс, көркемдік тәсілдерінде қызғылықты мезеттер кездесіп отырады. Кейбір романдар биік профессионал прозаның, аналитикалық туындының табиғатын танытса, бағзы бір шығармада ауыз әдебиетінің «белгілері» молырақ ұшырайды. Қазақ романының өсу, жетілу жолын, оның қалып, қатпарларын бағдарлау үшін түрлі типтегі жаратындылардың сипатын нақтырақ сөз еткен жөн.

Осындай бір алуан қызғылықты шығарманың бірі — Асқар Токмағамбетовтің «Жыр күмбезі» (1975) атты романы. Өзінің бағдары, материалды екшеу принципі жағынан тарихи-биографиялық роман жанрына жуық келетін бұл туындының атап көрсетерлік, өзіндік ерекше елеулі тұстары бар. Ең алдымен бұл бір емес, бірнеше ақын-жыраудың өмірінен елес беретін, жыр күмбезін

көтеріскен өнер саңлақтары жайында роман. Мұнда кейіпкерлер қатарында Базар жырауды, Ешниязды, Жиенбайды, Жүсіпті, Орынбайды, Тұрмағанбетті кездестіреміз. Кейіпкерлерді осылайша «топтап» көрсету, санама-лап таныстыру тұлғаны толық бейнелеу жағынан ұтымды болмаса да, қазақтың ескі ақын, жыраулары өлең тудырған жағдайды, атмосфераны таныстыруға өте қолайлы. Бірнеше ақынның бір шумақ өлеңнің бір-бір тармағын ғана шығарып, немесе бірінен соң бірі өлең, толғауын айтып, өнер жарыстыратын, бірінің шығармасын екіншісі жаттап айтатын керемет дағдыны ақындар шоғырын тұтас алып көрсетпей бейнелеу мүмкін еместей. Романның бірінші бөлімінде нақ осы айтылғандай қайталанбас жыр мұхитын жақсы танимыз.

«Өтеп бидің асына» жиналған ақындар мен жыраулардың ас иесіне өлеңмен көңіл айтулары, сан алуан ғибрат термелер төгуі, көнігі жыраулар қатарында Данаһ сынды жас қыздың өнер көрсетуі — Сыр бойының ақындық дәстүрінен мол мағлұмат беретін тұстар. Белгілі өлең, терме, тәлім, насихат жырдың қандай жағдайда туғандығын білуге, айтқыштық өнердің ерекшелігін тануға бұлар өте қымбат деректер. Өлең мен мақамы тең түсетін Сыр бойының терме жырлары дамып қалыптасқан ортаны көреміз. Өмірін халық көңілін көтеруге арнаған дала серілерінің келбетін елестетеміз.

Романда, әсіресе, Сыр бойы ақындарының ағасы атанған Базар жыраудың өмір шығалаңын көрсетуге көп көңіл бөлінген. Автордың аңғартуынша, аталған өлкеде жыр күмбезін тұрғызуда атақты ақынның орны ерекше. Базардың ақпа ақын, төгілмелі жырау, әлеуметтік өмірдің білгір сыншысы болғандығы кең де жүйелі әңгімеленген. Сол үшін оны шығармадағы орталық қаһарман ретінде алып қарауға негіз бар. Жазушы оның өмірбаянын түгелдей тізбегенмен, ақындық, азаматтық тұлғасын анықтарлық оқиғалар оралымын, мінездер түйісуін, тартыстық себептерді дәл таба алған. Біз ең алғаш Базар жырауды Өтеп бидің асына келгенде, қалың қауым алдында көңіл айту жырын орындағанда көрдік. Сөз саптауы үздік, кеңінен толғайтын, құлашты, дарынды, шалымды ақынның аяқ алысы бірден танылады. Мазмұн мен түрдің бірлестігі, биік көркемдік, эпикалық көтеріңкілік, әрі қуаттылық оның шығармаларына ортақ қасиеттей. «Жырау» деген атақ Базарға бекер берілмеге-

ніне де көз жетеді. Онда табанда өлең шығарғыштық — ақындық, ел қамын терең ойлайтын кемел ойшылдық, шебер орындаушылық, азаматтық тұрғының беріктігі қатар табылады. Қасындағы өнер иелерінің бірі ақын, бірі жыршы, бірі тілмар болса, осы сипат түгелдей Базардың бір басынан табылған. Халықтың оны «жырау» деп, ертедегі Асан, Қазтуған, Доспамбет, Бұхар сияқтандырып атауы осыдан болса керек.

Базар жыраудың асыл сөзі халыққа майдай жақса, ел билеуші әкімдерге, шалағай, дүмше молдаларға түрпідей тиеді. Қолында билік тұрған қарау, надан, өктем үкімдарлар Базардың соңына түсіп, қуғынға салады. Оны өтірік жала жауып, абақтыға қамайды, кейіннен ақын үстем тап өкілдерінің қысымына шыдамай, Қарақалпақ, Үргеніш, Бұхарға кетіп бой тасалауға мәжбүр болады, ақыры туған жерден жырақта, Тамдының құмында дүние салады.

Ақынның өршіл үмітке, тартысқа толы өмір кезеңдерін көрсетуі — шығарманың нақтылы мазмұнын құрайды. Базар өмірін әңгімелеу кей тұста эпостың, жырдың өзіне айналып кеткендей болады. Бірде алқа топтың алдында жыр төгілткен шабытты жырауды көрсек, екінші тұста өзгелердің өнегелі сөзін жырға қосып айтатын жыршыны, тағы бірде өмір ағысын зерек пайымдайтын ойшыл, қамқор жанды танымыз. Осындай озық ойлы ел ардағының турашыл сөзіне тұсау салмақ болған Нұрман болыс, Домбай бай секілділердің дүлей надан, топас істері, зорлықшыл мінездері де өмір ақиқатына орай берілген. Шығармада әлеуметтік өмір қайшылықтарына талдау бар. Сырт көзге серілік салтын құрып жүрген, ел еркесі секілденіп көрінген Базарлар, Ешнияздар өмірінде көп астарлы мұндар, армандар жатқаны аңғартылады. Базардың байлар жаласына бола тергеусіз қамалуы, жылдар бойы туған елінен безіп жүруі үстем таптың зорлығын әшкерелейтін ақиқат көріністер.

Сергек ойдың, зерек парасаттың иесі Базар мен зындандай қараңғы әкімдердің күресі күштілердің пайдасына шығып жатады. Өйткені, заман шындығы осындай еді. Жазушы өмірдің табиғи ағысын қолдан өзгертпей, өз ауанына жіберген. Базардың көрші туысқан қарақалпақ, өзбек жерінде кешкен өмір сапары эпос үлгісінде хабарланып берілген. Базар түрлі ауылдарда алуан түрлі адамдармен кездесіп жатады, бірақ олар нақтыла-

нып көрінбейді. Базардың сырт елдердегі сергелдені мен сарсаны оны эпикалық қаһарманға ұқсатып отырады. Психологиялық даралаудан гөрі эпикалық жинақтауға көбірек көңіл бөлетін жыр, дастан сарынын сеземіз. Бас кейіпкер Базардың өлеңдерін неғұрлым молырақ келтіре отырып берген талдаулар оның ақындық тұлғасын аша алады. Жыраудың жастық пен кәрілік, барлық пен жоқтық, адамдық пен надандық парқын кемел суреттейтін тәлім өлеңдері шығарманың өн бойында меруерттей шағылып жатыр. Роман авторы Базардың көркем, кесек шығармаларын баян еткенде, өзі де жырауға айналып кеткендей болады. Атақты ақынның белгілі өлеңдерінің шығу себептерін көрсететін жерлер танытқыштық мәнге ие. Базардың өзі туралы айтатын төмендегі сөздер өмірге сәйкес екендігіне оқушы көзі жеткендей.

Қайынның қатты безі едім,
Өлеңнің аққан көзі едім,
Сөйлер сөзге келгенде
Шебердің құрған тезі едім.
Алшандап басқан Базар ем,
Амалым қанша, бір күні
Кездесер нәубет кезегім.

Романның суреттеу тәсілінде эпосты еске салатын тұстар мол кездеседі дедік. Мұны біз әр тараптан аңғарамыз. Солардың ішінен автордың портрет жасау ерекшелігін ескертіп өтейік. Адамдарды мінездеу мен портреттеу жөнінде автор көп ретте ұсталық көрсетеді. Мысал келтірейік. «Орынбай жырау келбет жағынан қораштау, қорасан жеген қара бұжыр, танымаған адам сәлем бермей өтетін жұпынылау кісі болатын» (3-б.), «Төлебай мұрынды, қара қоңыр келген, қалың қасты қабағы түксиген сұсты кісі еді. Шеке майы шоқпардай шодырайған, шойын қыртыс көңілшек еді. Сәл нәрсеге жылап, сәл нәрсеге қуанатын бала мінезді адам» (18-б.), «Никольский... көп жылдан бері осы қызметте келе жатқан, жақ жүні ұйпалақтанып ағарған, жүзі тәкаппар, бетінде күлкі жоқ сұп-сұр, селдіреген мұртын тікірейте ширатқан, шыны мойын тіп-тік кісі еді», «Екінші күймеден қара торы, орта жасқа келсе де, өңі, түрі жас, сабырлы жүзі күрен тартқан, жебелігі мен мұрты жалғасқан екі уыс келетін, шонжар палуан денелі, қасқыр қабақты, сұңғақ келген ұзын бойлы, жалпақ жауырынды біреу күле шықты.

Келгендердің иманжүздісі осы кісі еді», «Үшінші боп күймеден түскен қанжардай қатқан, бетінде сөл жоқ, іннен шыққан суырдай жылмандап, сопақтау жағында бакенбардысы бар, жаңа тап берген мұрты қаракөл терісін жапсырғандай жарасқан, тышқанның майлы түгіндей жылтыраған қара пұшық екі ортада жүгіріп жүр» (35-б.), «Күйменің төртіншісінен қатырма жағалы, ескі интеллигент, көзінде қыспалы әйнегі бар Шөңгебайдың Нармамбеті түсті. Айыр құйрық қара камзолын шаң көміп қалған екен, әлгі қара пұшық тілмәш келіп қағып сілкіп жатты. Нармамбет қоңыр көзді, ешкі сақалды, ат жақты, арық кісі еді», «Бұлардан соң қошқар тұмсықты, қой тісті біреу тобық жұтқандай мойнын бір-екі ырап қойып мекіренумен тұр», «Олардың соңынан көктемгі көкке тойған қозыдай, сырты момақан біреу жүктерін түсіріп, көтеріліп басылмаған шанды жақтырмаған сықылды танауын тыржитып тұр», «Лалаханум өзбекке шатыс, дүбәралау келіншек. Оның қолында жарты бұтқа жақын сақина, білезік, бойтұмар, шолпысы бар» (36-б.).

Бұл келтірілген үзінділер суреткердің мінездеуге жүйрік, сөз мергені екендігін аңғартса керек. Біз бір топ адамның сырт келбетін көзге анық елестеткендей болдық. Дегенмен, бұлар тұлғаның табиғи толық бейнеленуіне көмектесетін портреттер емес, дербес тұрған сурет көрмесі секілді, бір мезет көңіл аударатын кескіндер. Реалистік әдебиетте портрет іс-әрекет үстінде, көбінесе мінезді нақтылап көрсету мақсатына алынады. Мына портреттер қаншама шебер, дәл түсірілгеніне қарамастан, роман бітімінде жанды роль атқармайды. Мұнда бір сөзбен айтқанда, портреттер мінез бен әрекеттің, ішкі құбылыстың көрінісі болып тұрған жоқ, автордың түрлі әлеуметтік пішіндерді тізіп көрсеткісі келгендігін ғана аңғартады. Портрет жасауда жазушы эпостың үлгісін ұстанған деуімізге бір себеп осы. «Қыз Жібек» жырында көш бастаған сұлу қыздарды суреттеген түс қандай көркем, сәнді. Бірақ олардан белгілі мінезді таба алмаймыз ғой. Демек, жеке суреттердің мәні олардың адам мінезін ашуға қаншалықты зәру, қажеттігіне, өзге көркемдік компоненттермен табиғи байланысына қатысты екен. Көркемдеудің ауыз әдебиетке және жазба әдебиетке тән тәсілдері шығармада қатарласа келе беретіндігіне де жоғарыда келтірілген портреттер дәлел бола алады.

Романда баяндау элементінің басым жатуы да «Көтерілген күмбездің» жасалу мәнерінде ауыз әдебиетінің байырғы дәстүрлері мол екенін байқатады. «Түн ортасы ауғанша ән де, жыр да басылмады. Жиенбайдың үлкен даусы тар үйге сыймай, тесік тауып сыртқа шығып, алты қырдан асып жатыр. Әсіресе, Жиенбайдың желдірмесі, ағыл-тегіл термесі басы Сырдың ағысындай, аяғы теңіздің толқынындай тулап жатты. Ақ орамалмен басын шарт байлап алған Жиенбай қыңыр-қисық самаурынның қызыл шайын ұрттай отырып, түн ортасы өткенше соқты» (7-б.). «Ертеңінде Базар жырау сол елдің ишан-хазіреттері отырған үйге тап болды. Қожа-молдалардың небір ығай мен сығайлары отыр екен. Күнде көріп жүрсе де, Базар аң-таң қалды. Төменгі жағы қылдай, басы делдіген, көнді жерде өскен саңырау құлақ сияқты сәлде ораған, түп жағы жуан жуа сияқты тығыршықтай молдалар, орауына ақ шүберек болса да бола береді деп әйелдің жаулығындай ақ мәрлі ораған кейбір қалпесымақтар, қуырғанда қожалақ болмай, су тиіп қасанданған жүгері тәрізді басына көк шүберекті шалма қылған сопылар да отыр» (19—20-б.). Бұл екі сөйлемнен жазушының көркемдеу принциптері танылғандай. Құбылыстарды автор атынан баяндап шығуға ден қоюшылық, әсірелеп (не мадақтап, не сынап) бейнелеуге, суреттеуден гөрі тұжырып, сендіріп, шешен айтуға бейімділік білінеді. Мұның есесіне кең, тарамдалған диалог, ішкі монологтар, кейпкердің әр мезеттегі көңіл күйі мен іс-әрекетін суреттеу жағы аздау. «Жыр күмбезінің» құрылыстық, көркемдік жинақтаушылық тұлғасындағы кейбір ерекшеліктер осылар.

«Жыр күмбезінде» Базардан басқа да қаһармандардың өмір ситуацияларына жазушы бара алған. Сыр бойының белгілі ақыны Ешнияздың биік адамгершілігі бірнеше жерде көрініс береді. Ол би лауазымына ие бола тұрса да, құрғақ әкімшілік жолына түсіп кетпеген, билік пен адамдық таразысын қатар ұстаған. Ешнияздың жетім қалған қыз Данашты әке орнында тәрбиелеп, өнерін баулып өсіруі жас қызды зорлықшының мазағына айналдырмай, теңіне қосуы, өрескел келген топас Домбайдың екі ауыз сөзбен екпінін басуы — мінез қырларын ашып көрсетерлік істер. Әнші, ақын, еркін ойлы қыз Данаштың да келбеті есте қаларлық. Жас қазақ зиялысы, парасат иесі Жәкен Өскенбаев бейнесі тың ізденіс жемісіндей.

Бізде бұл кезге дейін шығармаларда революциядан бұрынғы әкімдік қызметте болған қазақ зиялыларын көбінесе мансапқор, екі жүзді, жағымпаз етіп көрсету дағдысы басым еді. «Жыр күмбезіндегі» Жәкен тілмаш олардан бөлек, өзгеше деңгейде алынған. Малға кедей болса да, қолы ашық, мінезі сақи Бәкір де өмірден ойып алынған бейне.

Қорытып айтқанда, «Жыр күмбезі» Сыр бойының өнерпаз жандары жырау, ақындары, әсіресе, Базар жырау жайында жазылған қызғылықты туынды. Шығарманың негізіне алынған оқиғалар мен адамдар өмірде анық орын тепкен. Мұның өзі романның тарихилық сипаты молдығын көрсетеді. «Жыр күмбезі» жанрлық бітімі соны, берерлік мағлұматы мол, тарихи, этнографиялық деректерге толы. Тарихтық, өмірбаяндық жайлар көбінесе авторлық төте бағалау, баяндау тәсілімен берілгендігі мұны эпоспен туыстастырады. Бұл шығармадан оқушы ана тілінің байлығына еркін сусындайды, өте мол, шешен, тапқыр, ұтқыр ұғымдар мен суреттерді табады.

Біз тарихи-биографиялық сипаты басым бірнеше романды арнайы сөз еттік, олардың идеялық-көркемдік бітіміне, өзіндік сонылығына тоқталдық. Бұл топтағы шығармалар қазақтың тарихи романдарының мол саласын құрайды. Тарихта өмір кешкен бұрынғы-соңды көрнекті адамдар өмірінен шығарма жазу, олардың өнегесін жас қауымға, замандасқа тарату игілікті, тәрбиелік мәні бар жұмыс. Әлбетте, тарихи-биографиялық романның көркемдік кестесі біркелкі емес. Мұнда терең психологиялық сурет те, философиялық толғаныстар да, фактіні тізіп, ұтымды айту дәстүрі де кездесе береді. Мұндай шығармалардың да басты нысанасы — адам, қаһарман тұлғасын неғұрлым толық етіп бейнелеу. Бұл салада ізденістер жалғасып, дәстүр дамып, мүмкіндіктер молайып келе жатқанын көреміз. Оның жіктеп, жіліктеп сөз етерлік өзіне хас жанрлық белгілері мол.

IV тарау

ТАРИХ ТАҒЫЛЫМЫ

I

Кейінгі жылдарда прозаның, соның ішінде романның түрлі жанрлық мүмкіндіктерін табу, жаңа ізденістер жасау, арғы-бергі дәуірдің оқиғалары мен адамдарын романдық форма шеңберінде көрсету ұмтылысы жиі байқалып келеді. Ізденістердің молдығы да, жемістілігі де аңғарылады. Әсіресе, тарихи роман жанрында бұл нышан көбірек сезіледі. Мұның өзі әдебиетіміздің кемелдену, профессионал ұсталықты барған сайын меңгеру үстінде екенін білдірсе керек.

Тарихи материалды зерттеу, өткен дәуірдің әлеуметтік, адамгершілік тәжірибесін қорыту, оқиғалар мен істердің өзара байланысын да, терең философиялық астарын да ашу бағытында туысқан халықтар әдебиетінде де белсенді ізденістер жүріп жатқанын байқаймыз. Демек, тарихи тақырыпты шығармалардың күрделі орынға ие бола бастауы күллі совет әдебиетінде жүріп жатқан процеспен тамырлас, сабақтас. Бұл ретте орыс совет әдебиетінде көп жаңалықтар бар екенін алдымен атаймыз. Кейінгі жылдарда Орта Азия халықтары әдебиетінде де елеулі көркемдік жинақтаулар байқалып келеді. Өзбек жазушылары Ә. Якубовтың «Ұлықбек қазынасы», Мирмухсинның «Шебер» романдары тарихи романдардың тандаулылары қатарында бағаланып отыр. Сыншы В. Оскоцкий «Ұлықбектің екінші өмірі» («Литературная газета», 1976, 31 март) деген мақаласында «Ұлықбек қазынасы» романын халық тарихының шындығын өзгеше, жарқын көрсететін туынды деп бағалады. Өзбек әдебиет зерттеушісі С. Мирвалиев өзінің «Өзбекстан мәде-

ниеті» газетінде жариялаған мақаласында бұл екі романды бүгінгі өзбек прозасының жетістіктері қатарында атады. Сол сияқты қырғыз жазушысы Т. Қасымбековтің «Сынған қылыш» (қазақша аудармасы, «Жазушы», 1975) романында да тарихи оқиғалар мен адамдар тағдыры қызғылықты баяндалған. Мұндай мысалды өзге әдебиеттерден де көптеп келтіруге болады...

Ә. Кәкілбаевтың «Аңыздың ақыры» (1974) деген романы — тарихи тақырыпты игерудегі жаңа қадамдардың бірі. Мұнда өз атымен берілген тарихи қаһарман болмаса да, оқиғалардың болып өткен дәуірін, замана, мінез ерекшелігін аңғару қиын емес. Романда Қазақстан мен Орта Азияның орта ғасырлардағы өмірінен дерек беретін тұстар мол. Бүкіл өмірін жорықпен өткізген әйгілі әскербасы, күллі жаһан елі екі патшалыққа аздық етеді-ау деп налыған атышулы әмір — Ақсақ Темір өмірінің бірсыпыра мінез қырлары романдағы Алмас хан басынан табылғандай. Өзінің байтақ (астана) шаһарын көркейтуге күш салған данққұмар Алмас ханның өмірбаяндық мағлұматтары да Темірді еске түсіреді. Оқиғалар мен адамдардың іс-әрекеті, мінез, дүниетанымы, тарихы, этнографиялық белгілердің молдығы бұл шығарманы тарихи романдар қатарына қосады.

Романның көңіл бөлерлік сонылықтары бар. Бұл оның құрылысынан да, суреттеу мәнерінен де, тіл өрнегінен де айқын көрінеді. Мұнда, ең алдымен, кейіпкерлер қатары аз. Шығармада бас-аяғы Алмас хан, ұлы ханша, кіші ханша, бас шебер, жас шебер (Жаппар) секілді төрт-бес-ақ қаһарманның жай-күйі, тағдыры толығырақ аңғартылады. Бір қарағанда, роман үшін бұлар аздық ететіндей сезіледі. Дегенмен, шығарманы оқи келе, осы қаһармандар көтеріп тұрған жүктің молдығына көз жетеді. Өмірдің кең байланыстарын, түрлі оқиғалар шоғырын кездестірмейміз. Шығарманың оқиғалық мазмұны екі-ақ ауыз сөзбен тұжырып айтарлықтай. Жорықта жүрген Алмас хан қайта оралғанда қуансын деп оның кіші әйелі шаһарда биік мұнара салдырады, мұнараны жасаушы жас шебер кіші ханшаға інкәр болып, барлық өнерін жұмсап, ескерткішті ерекше сұлу етіп шығарады. Жорықтан жеңіспен оралған әміршіге қызғаншақ күндес, үлкен ханша ишара белгімен жас шебердің кіші ханшаға ғашықтығын білдіреді, бұған намыстанған хан жас шеберді жазалайды. Қысқартып ауызша мазмұн-

даса, оқиғаның негізгі желісі осы ғана. Жазушы осы аңыз әңгіменің тасасынан өте қызғылықты сырлар таба білген, қаншама ғибратты, күрделі ойлар түйген.

Қаһармандардың сырт әрекеттері мен диалогтарын мейлінше аз айтып, олардың ішкі әлеміндегі құбылыстар мен толқыныстарды тереңдеп, жан-жақты көрсету мақсаты, оқиға-аңыздың көлемі мен сипаты жазушыны шығарманың құрылысын өзгеше түзуге жетелеген. Әлгінде ғана баяндалған қысқаша хабардың сыры мен жыры романның «Қызыл алма», «Мұнара», «Махаббат», «Аңыздың ақыры» деген төрт тарауында түрлі қырынан ашыла түскен. Бұлардың әрқайсысында Алмас хан, Жаппар, кіші ханшалардың өмір деректері, өскен ортасы, мінез ерекшеліктері кеңінен таныстырылған. Көркем тұлғаның өрнектері осылайша негізгі оқиғаны баяндау тұсында байқалған. Бұдан шығарманың идеясы мен суреткердің көздеген мұраты, оқиға сипаты қашан да композициялық тың шешімдерге апаратынын көреміз. Жазушының ойы мен нысанасын жеткізуге дәл осындай композиция сай келген. Негізгі мәселе — қаһармандардың жан тебіренісін неғұрлым жүйелі етіп, мүмкін қадарынша толық баяндауға да осы тәсіл сәйкес шыққан.

Әлбетте, қарамы аз оқиғаның ішкі түрткілерін, аңсарларын кең ашу арқылы суреттеудің өзіндік қиындығы бар. Қанша шебер, қанша кемел тілмар әңгімеші болсаң да, мұндайда қайталауға, қара дүрсін баяндауға түсіп кетудің қаупі кездеспек. Мұны біз шығарманың екінші тарауынан байқаймыз. Бір жақсысы — автор мұндай мүлтік туатынын өзі де сезгенге ұқсайды, сондықтан да романның көп тұстарында баяндау мен талдауды, суреттеуді табиғи ұластырып, айтушы мен қаһарман ойларын жымдастырып жіберген. Сөйтіп, шығарманың ішкі бөлектері, сурет бояулары арасында да сәйкестік сақталған.

«Аңыздың ақыры» романы бір тараптан ертеде Еуропа әдебиетінде кең орын тепкен «жабық романдарды» еске салады. Мұнда да кейіпкерлердің сезім тартыстары мен қайшылықтары, оңаша толғаныстары мен күдіктері үлгі көрсетіледі. Әлем әдебиетінде романның алуан үлгісі бар. Ол байлықты меңгеру, пайдалысын іске асыру, жарату қазақ жазушыларының әрдайым алда тұрған уәзипаларының бірі. Сол үшін біз романның мына түрі қолайлы, ана түрі жарамсыз деп үстірт үкім айтқымыз

келмейді. Қазақ әдебиетінде романның түрлі формалары қатар өмір сүруге қақылы дейміз. Тек қана бір мәселе міндетті — ол шығарманың анық өмірлік байланыстар мен жанды идеяларды көтеруі, түрі мен мазмұны табиғи бірлесе шығуы, оқушының көркемдік сауалына жауап беруі. Осы тұрғыдан алып қарағанда, «Аңыздың ақыры» өз жаңалығымен келген шығарманың бірі.

Романның суреттеу мәнеріндегі өзгешелік — автордың өзіндік қолтаңбасы, дарын ерекшелігіне жарасқан стильдік ізденістері. Ә. Кекілбаев бұл күнде бірталай повестер жариялаған, кейбір шығармалары орыс тілінде де басылып шыққан танымал жазушы. Оның қалам екпіні сол шығармалардың қай-қайсысынан да көрініп отырады. Демек, «Аңыздың ақырында» суреткердің қалыптастырған өзіндік көркемдік қасиеттері көрініс береді.

«Аңыздың ақырында» қаһармандардың ішкі өмірін көрсету күрделі орын иелейді дедік. Автор қай мәселені сөз етсе де, соңынан табиғи түрде кейіпкердің көңіл күйін көрсетуге ауысып отырады.

Баяндаушы мен қаһарманның «даусы» кейде кезектесіп, кейде қосылып кететіндей болады, әңгімелеу аяғы ішкі монологқа жалғасады. Қаһарманның ой қатпарында жатқан, әншейінде айтыла бермейтін, тіпті ең жақын адамдарына да сездірмейтін құпиясы осындай жолмен ашылады. Автор суреттеудің бұл принципін бұзбай, мінездеудің тысы мен ішін қатар қамтиды. Соның арқасында қаһармандар тұлғасына нақтылық, нанымдылық бітеді.

Алмас хан бейнесін алып қарайық. Шығармада оның сан соғыстарының көрінісі де, хабарламасы да емес, қорытындысы, тәжірибесі ғана екшеліп ойша елестетіледі. Оның өзінде де жорықтар, тәж бен тақ үшін таластар жеке өзіндік мақсатпен берілмей, Алмас ханның өмір мен өлім, барлық пен жоқтық, жақсылық пен жамандық туралы ойларына, тұжырымдарына дәлелдеме, дәйектеме мысал секілденіп қана тізбектеледі. Демек, шығармада белгілі оқиғалар барысы емес, сол оқиғалардың мазмұны мен сипаты айтылады, құбылыстардың себебі мен салдары ақыл таразысынан өтіп, өз бағасын алып жатады.

Бұл реттен алып қарағанда, роман кейде философиялық толғаныстардан, ғибраттардан, ұласқан ойлардан тұрғандай сезіледі. Алмас ханның жорықтан қайтып

келе жатқанда өмірдің пәнилігі туралы ойлары кейіннен ішінен құрт шыққан қызыл алманың не хикмет екенін біле алмай дағдарған, күдіктенген халдарына жалғасады. Біз бүкіл әлемді тітіреткен әміршінің жойқын соғыстарының емес, кіші ханшаны өзгеден қызғанған күйкі сезімдерінің куәсі боламыз. Оның айналасындағы құбылыстарға талдау жасауы, қызғаныш пен сабыр, өктемдік пен әділдік, өкініш пен үміт, қанағат пен шапағат сезімдерін парасат таразысына сала білуі күрделі тұлғасын танытады. Адамның деңгейі іс-әрекеттен де, ой-пікірден де көріне алады. Алмас ханның өткір ақылы мен берік еркін оның ойына қызғаныш құрты түскен кезде, көзі жеткен қылмыстың лайықты жазасын ойлап қиялы сан тарапты шарлаған шақта анық елестетеміз... Алмас хан жасында күштілердің қорлығын, қуғынын көп көреді, тек кейіннен ғана өзінің ерлігі, айлалы, өжеттігі арқасында жауларын біртіндеп жеңіп, жарты әлемнің билеушісі дерлік дәрежеге жетеді. Мұның алдында жаһанның қаншама үкімдарлары бас иген. Ол аспан астында әміріме илікпейтін пенде жоқ деп, өзінің құдіретіне мығым сенгеніне талай болған. Ханды сұлудың сиқырлы назы да, өзенше аққан адам қаны мен көз жасы да таңырқатуды не тебіrentуді қойған.

Адам баласының тағдырын ойыншық қып үйренген, дүниеде қарсы келер, сес көрсетер жан бар деп ойлауды ұмытқан хан бір мәселеден тығырыққа тірелгендей, қатты тосылады. Ақырында ол кіші ханшаның кінәдан пәк, жас шебердің ынтық болуы сырттай құмарлық болып, нәтижесіз қалғанына да көз жеткізеді. Сонда да болса ол жай қарапайым адамның ханшаға сұқтанғанын, сол үшін барлық өнерін төгіп, ғажайып мұнара соққанын кешіре алмайды. Өзгелердің ойы, еркі ғана емес, сезімі де әмірге бағынышты болу керек деп сенетін ол, әлгіндей ғашықтыққа батылы барғаны үшін жас шебер — Жаппардың көзін ойып, тілін кестіріп жазалатады. Алмас хан бұлай еткенде жеке басының қызғаныш құлы болып қана кетпейді, мынадай асқан әсем мұнара басқа ешкім, ешбір жерде бұдан былай салынбасын деген пікірді де қатар ойлайды. Ол әрбір кескен жазасы халыққа қандай әсер ететінін, бұдан елге қандай аңыз, лақап, дақпырт тарайтынын да ескереді, жансыздарын жіберіп, базар аралатады, жұрттың өсегіне дейін тыңдаттырады. Сөйтіп, ол өзінің шешімдерін жұрттың түсінігіне сәйкес

үйлесімді етіп жасауды, аңызды қолдан жасауды көздейді.

Бұл айтылғандар Алмас хан тұлғасы сом, кесек тұлға екендігін аңғартса керек. Ханның өмірі де, мінезі де, ойлары мен шешімдері де оның ірі келбетін айқындай түседі. Бұл тұлғаның шытырман, қатпарлы тұсын оқушы қызыға қабылдайды, ой өрісін жаңа бір көркемдік жинақтаумен байыта алады. Сонымен қатар Алмас хан өмірінің тәжірибесі тәж бен тақты иелеген жанның зорлығын ғана емес, қорлығын да паш етеді. Кең дүниені билеуге қауқары жеткен әмір жеке өмірінде еркін емес, әрбір басқан қадамы санаулы, оған өзгелер шын жүректен емес, қорыққанынан, күні үшін ғана қызмет етіп жүргендей көрінеді. Ол ағынан жарылып, қуанышқа да беріле алмайды, сырласатын достары, аңсап тұратын жар төсегі жоқ. Барлық әлемді табанына басуға қабілетті қолбасы пенделік қарапайым бақыттан махрұм. Міне, Алмас хан тұлғасының көлеңкелі шындығы осында жатыр.

Өзгелерге тізе батырған, басқаның арманын, табиғи өмір қалпын аяқпен таптаған адам өзі де бақытты бола алмайтындығын Алмас хан тұлғасы анық әйгілейді. Дүниенің барлық байлығы хан мансабы «бақыт» деген бір сөздің төлеуіне жүре алмайтыны осылайша ғибрат етілген. Романның, соның ішінде Алмас хан тұлғасының оқушыға берер сабағы, тәлімі осы жайларға байланысты. Әдебиет адамдарды ізгілікке, сұлулыққа шақырудың, әсерлендірудің, үйретудің бір құралы екенін есте ұстасак, көне тарихтың мұндай аңызға айналған оқиғаларының да қазіргі қауымға берер тиісті тәжірибесі барлығына көз жетеді.

Романда кіші ханша, жас шебер Жаппар өмірлерінің ұзын-ырғасы да келтірілген. Бұл екі бейне де жинақтаушылық қуатқа ие. Автор аталған тұлғаларды да психологиялық тереңдікпен аша алған. Өз өнері өзінің басын жұтқан жас ұста — Жаппардың трагедиясы нанымды. Табиғат берген таудай талап пен үлкен дарын оны арман биігіне шығармай, қайта қызғаныш пен зорлық құрбандығы етіп, құрдымға жібереді. Еңбек пен талант тиісті бағаланбай, мансап пен жылпостық, арамзалық үстем болған көне дәуірдің ақиқаты да осы еді. Салған мұнарасы ғасырларға кететін өнер адамын шыбын құрлы көрмеу нағыз тыюсыз зорлықтың, қаскөй астамдықтың

белгісі болатын. Мұндай әділетсіздікке, өтірікке, алдауға, зорлыққа, екі жүзділікке негізделген құрылыс азғындамауға, тозбауға, тоқырамауға мүмкін емес. Роман сонында жазушы Алмас ханның өзінің ақырғы жорығына, өзі ажал табатын сапарына шыққанын айтады. Күшпен, айламен ұстап тұрған мемлекет әмірші өлген соң, быт-шыты шығатыны айтпаса да түсінікті. Қолынан өнері тамған еңбек адамы — жас шебер Жаппар тұлғасы символдық дәрежеге көтерілген. Біз оның жеке өмірінің көп қалтарыстарынан бейхабармыз, бірақ ол еріксіз, бас бостандығы жоқ қалың бұқараның өкілі ретінде орны анық тұлға.

Кіші ханша бейнесі де оқушыны ойға қалдырарлық. Өзгелер көзіне соншама салтанатты, армансыз секілденіп көрінетін ханша өмірі қаншалық аянышты екенін сеземіз. Ханшаның ақылы, ажары, ұстамдылығы, намыстылығы жарқын көрініс берген. Ол өзінің парасатын әмірдің жорықтан оралуына арнап мұнара салдырту кезінде танытады. Кіші ханшаның ханға деген махаббаты да, өз өмірін қарауындағыларға танытуы да, күндес үлкен ханшаға жасаған қыры да, өзіне ғашық болған жас ұстаны айламен алдарқатуы да — қысқасы, оның мінезінің ең жарқын нышандары осы мұнара оқиғасына байланысты қалтқысыз ашылған.

Мұның бәрі Ә. Кекілбаев романында қызықты аңыздың шындығы ғана ашылып қоймай, тартымды адам мінездері, түрлі тағдырлар жолы мен қалыптасуы көрінісін сипаттайды.

Шығарма адам мінездерінің сан алуан құбылысын жан-жақты ашуға бағытталғанын, баяндаушы мен қаһарман ойы тоғысып отыратындығын ілгеріде ескерттік. Адам психологиясының иірімдерін көрсету, талдау молдығы жағынан бұл роман әдебиетімізге тың ажар қосарлық туынды. Сонымен қатар «Аңыздың ақыры» өзінің бітімі жағынан философиялық романдардың да реңін танытады. Кең талданатын қайшылықтар, күдіктер, құмарлықтар, өштіктер қаһарманның ойлары төңірегінде көрінуі бұған дәлел. Тартыс, сюжеттің серіппесі — сезім арпалыстары айналасында емес, іңкәрлік пен нанымның, арман мен борыштың тайталасы негізінде өрістейді деуге болады. Кіші ханшаның жас шеберге өкінде болмаса да, түсінде көңіл бұрғанын сезген Алмас ханды қызғаныш сезімінен гөрі атағына келетін кір көбірек

толғантады. Кіші ханша да жас ұстаға деген лап еткен сезімін санаға, борыш, дәстүрге жеңдіреді. Қаһармандардың сөздері мен ойлары өмір тәжірибесінің қорытындысы секілді. Салыстырулар мол болуы да шығармада философиялық бедерлер күрделі орын иелейтіндігін көрсетеді. Бұл жөнінде де роман өзіндік келісті көркемдік ұмтылыс танытады.

«Аңыздың ақырының» өн бойында өріліп жатқан оңаша ойлар (монологтар), дүниенің іші мен сырты, пәни мен бақи туралы тебіреністер бұл айтқанымызға мысал. Жорықтан қайтып, ұзын құмның ішінде күймеде келе жатқан Алмас ханның ойы жақын мен алысты қатар шарлап, белгілі заңдылық, мұнды қорытындылар тауып отырады. «...Жаяу борасыннан сақина-сақина боп шимайланып қалған ұлпа құмақтағы әлде бір сиқыр жазып кеткен жұмбақ дұғалықтай көп шиыр қанша телміргенімен, ой сергітердей нышан танытпайды. Қайта көңілге тіршілік дегеннің өзі де құм бетіндегі осы бір мәнмағынасыз күр шимайдай, мынау ұлан-асыр сұрқай кеңістіктегі бүгін бар, ертең жоғалып кететін өткінші бедер ғана емес пе екен деген күдік қашырғандай. Күні кеше ғана асырды салып-салып, ақырында мысы құрып, өз-өзінен тыныш жатқан көктеменің әумесер дауылындай о да қанша алас ұрып баққанмен, уақыт дейтін сусыма құм бәрібір із-тұзын қалдыртпай, түп-түгел өшіріп жіберетіндей» (7-б.).

Енді бір сәтте Алмас хан көңілсіз ойдан арылып, өзінің жаулаушылық саясатына сәйкес келетін ережелер тапқысы келеді, қаншама қылмысын ақтарлық дәлел іздейді. «...Бүгін деген — қорқыныш пен үміттің екі ұдай аралығы. Пенде біткеннің қалтылдақ қайық мінгендей қалтырап күн кешетін бар аясы тек сол ғана. Олар тек сонда ғана мықтылардың ұстап тұтынғанына көнеді. Ал мықты тегеурінсіз өңшең әлжуаз түк те бітіре алмайды. Бір қолына қорқынышты, екінші қолына үмітті мықтап ұстап, қалғандарды екі ортада әрі-сәрі қылып қоя алатын тегеурін ғана әлжуаз әлсіздікті күшке айналдыра алады» (8-б.).

Тағы бірде Алмас хан өзінің өктем билігінің «заңдылығына» тәңірінің тәртібінен үлгі тауып, көңілін демейді. «Жаратқан иенің өзі кедір-бұдыр қып кемшін жаратқан дүниені бұл қалай бір тегіс қыла алады. Жаратқан жалғыз иенің өзі он сегіз мың ғалам өз билігінен шығып

кетпесін деп, өз қолынан шыққан жан-жануардың әрқайсысына әр алуан кемшілік пен әлсіздік беріп, сол арқылы тұтымында ұстаса, өз қарауындағы жұмыр басты пенделерді бұл қалай солай ұстап, солай тұтпайды. Құдайдың өзінде бар кемшілікті адам қайталаса, неге күстаналайды. Өзі жаратқан жан иелерінің аласынан алланың өзі әлгіндей сескенгенде, бұл қайтіп сескенбейді?» (206-б.).

Шығарманың тілі жатық, бай екенін, өмір құбылыстарының сан құлпырма мезетін автор жүрдек те шешен әңгімелей білетінін айту лазым. Тіл мамандары бұл шығармадан тұңғыш рет қолданылған көптеген халықтық тіркестерді байқар еді. Айтып отырған дәуірі мен елінің ерекшелігін аңғартатын қаншама сөздер мен терминдер орнын тауып, жүйелі үйлескен деп білеміз.

Бірақ бүгінгі оқушыға түсінікті емес сөздерді сілтеме арқылы түсіндіріп отыру қажет еді. Мәселен, ғұсыл, қағба, ұмра, ишар, зулхадж, тәр, пір секілді сөздерге түсініктеме керектігі айқын. Жалпы алғанда тіл кестесі қою автордың кейде халықтың ұғымында қалыптасқан тіркестерді жасанды сөздермен алмастырып жіберетіндігі байқалады. Айталық, «жалаңаш құмды» «тыржалаңаш құм» (32-б.), шуылға, айқай-сүренге қолданатын «ию-қию» деген тіркесті «қауаптың ию-қию иісі» (14-б.), «аюдай ақырған асау бәйбіше» деудің орнына «арыстандай ақырған асау бәйбіше» (127-б.) деп қолдану құптарлық емес. Орнына лайықты сөз табылмай келген ұғымды жаңа сөзбен толтыру жарасымды десек, бұрыннан қалыптасқан, қызметін мүлтіксіз атқарып келе жатқан тіркестерді өзгерту ақылға қонбайды. Мұндай жерлер кітапта некен-саяк кездеседі, бірақ солардың да орын теппегені дұрыс еді. Шығармада ой қайталаулары да кездеседі. Алмас ханның үнсіз, бағынышты, «сасық ауыз» бұқара туралы астам сөздері көп жерде қайталана берген.

Жалпы алғанда, Ә. Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» романы қазақ прозасының жанрлық өрісін, реалистік кемелдену процесін танытарлықтай қызғылықты құбылыстың бірі.

толғантады. Кіші ханша да жас ұстаға деген лап еткен сезімін санаға, борыш, дәстүрге жеңдіреді. Қаһармандардың сөздері мен ойлары өмір тәжірибесінің қорытындысы секілді. Салыстырулар мол болуы да шығармада философиялық бедерлер күрделі орын иелейтіндігін көрсетеді. Бұл жөнінде де роман өзіндік келісті көркемдік ұмтылыс танытады.

«Аңыздың ақырының» өн бойында өріліп жатқан оңаша ойлар (монологтар), дүниенің іші мен сырты, пәни мен бақи туралы тебіреністер бұл айтқанымызға мысал. Жорықтан қайтып, ұзын құмның ішінде күймеде келе жатқан Алмас ханның ойы жақын мен алысты қатар шарлап, белгілі заңдылық, мұнды қорытындылар тауып отырады. «...Жаяу борасыннан сақина-сақина боп шимайланып қалған ұлпа құмақтағы әлде бір сиқыр жазып кеткен жұмбақ дұғалықтай көп шиыр қанша телміргенінмен, ой сергітердей нышан танытпайды. Қайта көңілге тіршілік дегеннің өзі де құм бетіндегі осы бір мән-мағынасыз құр шимайдай, мынау ұлан-асыр сұрқай кеңістіктегі бүгін бар, ертең жоғалып кететін өткінші бедер ғана емес пе екен деген күдік қашырғандай. Күні кеше ғана асырды салып-салып, ақырында мысы құрып, өз-өзінен тыныш жатқан көктеменің әумесер дауылындай о да қанша алас ұрып баққанмен, уақыт дейтін сусыма құм бәрібір із-тұзын қалдыртпай, түп-түгел өшіріп жіберетіндей» (7-б.).

Енді бір сәтте Алмас хан көңілсіз ойдан арылып, өзінің жаулаушылық саясатына сәйкес келетін ережелер тапқысы келеді, қаншама қылмысын ақтарлық дәлел іздейді. «...Бүгін деген — қорқыныш пен үміттің екі ұдай аралығы. Пенде біткеннің қалтылдақ қайық мінгендей қалтырап күн кешетін бар аясы тек сол ғана. Олар тек сонда ғана мықтылардың ұстап тұтынғанына көнеді. Ал мықты тегеурінсіз өңшең әлжуаз түк те бітіре алмайды. Бір қолына қорқынышты, екінші қолына үмітті мықтап ұстап, қалғандарды екі ортада әрі-сәрі қылып қоя алатын тегеурін ғана әлжуаз әлсіздікті күшке айналдыра алады» (8-б.).

Тағы бірде Алмас хан өзінің өктем билігінің «заңдылығына» тәңірінің тәртібінен үлгі тауып, көңілін демейді. «Жаратқан иенің өзі кедір-бұдыр қып кемшін жаратқан дүниені бұл қалай бір тегіс қыла алады. Жаратқан жалғыз иенің өзі он сегіз мың ғалам өз билігінен шығып

кетпесін деп, өз қолынан шыққан жан-жануардың әрқайсысына әр алуан кемшілік пен әлсіздік беріп, сол арқылы тұтымында ұстаса, өз қарауындағы жұмыр басты пенделерді бұл қалай солай ұстап, солай тұтпайды. Құдайдың өзінде бар кемшілікті адам қайталаса, неге күстаналайды. Өзі жаратқан жан иелерінің аласынан алланын өзі әлгіндей сескенгенде, бұл қайтіп сескенбейді?» (206-б.).

Шығарманың тілі жатық, бай екенін, өмір құбылыстарының сан құлпырма мезетін автор жүрдек те шешен әңгімелей білетінін айту лазым. Тіл мамандары бұл шығармадан тұңғыш рет қолданылған көптеген халықтық тіркестерді байқар еді. Айтып отырған қаншама сөздер мен терминдер орын тауып, жүйелі үйлескен деп білеміз.

Бірақ бүгінгі оқушыға түсінікті емес сөздерді сілтеме арқылы түсіндіріп отыру қажет еді. Мәселен, ғұсыл, қағба, ұмра, ишар, зулхадж, тәр, пір секілді сөздерге түсініктеме керектігі айқын. Жалпы алғанда тіл кестесі қою автордың кейде халықтың ұғымында қалыптасқан тіркестерді жасанды сөздермен алмастырып жіберетіндігі байқалады. Айталық, «жалаңаш құмды» «тыржалаңаш құм» (32-б.), шуылға, айқай-сүренге қолданатын «ию-қию» деген тіркесті «қауаптың ию-қию иісі» (14-б.), «аюдай ақырған асау бәйбіше» деудің орнына «арыстандай ақырған асау бәйбіше» (127-б.) деп қолдану құптарлық емес. Орнына лайықты сөз табылмай келген ұғымды жаңа сөзбен толтыру жарасымды десек, бұрыннан қалыптасқан, қызметін мүлтіксіз атқарып келе жатқан тіркестерді өзгерту ақылға қонбайды. Мұндай жерлер кітапта некен-саяқ кездеседі, бірақ солардың да орын теппегені дұрыс еді. Шығармада ой қайталаулары да кездеседі. Алмас ханның үнсіз, бағынышты, «сасық ауыз» бұқара туралы астам сөздері көп жерде қайталана берген.

Жалпы алғанда, Ә. Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» романы қазақ прозасының жанрлық өрісін, реалистік кемелдену процесін танытарлықтай қызғылықты құбылыстың бірі.

Өткен заман оқиғалары мен адамдар тағдырын жаңғырта көрсетудің өзіндік қиындығы көп. Соның бірі — белгілі дәуірге, кезеңге тән оқиғалар, байланыстар, мінездер құрамын дәл екшеп алу мәселесі. Жазушыға таудай тірек болатын ерте заманның жазба деректері, шежірелер, тарихи аңыздар, тағы басқа жәдігерлер. Мұндай деректер кем соққан жерде қаламгер уәзипасының қиындай түсетіні кәміл.

Дәл осындай ақуалды жазушы Д. Досжанов «Жібек жолы» романын жазу үстінде бастан кешкендей. Шығарманың он шақты (1962—1972) жылдар ішінде жазылып бітуі де бұл айтқанымызды растайды. Шындығында, Қазақстанның Шыңғыс хан шапқыншылығының алдындағы жағдайын роман көлемінде кеңінен суреттеп шығу деген қиынның қиыны еді. Оған себеп, біріншіден, аталған дәуірдегі қазақ елінің жай-күйі, тұрмыс, мәдениет, салт-сана дәрежесі әлі күнге дейін тарихтық жүйеде тексеріліп болмаған. Бұл кезең туралы сан тарап зерттеулер: археологиялық, этнографиялық, тілдік, тарихтық, экономикалық, саяси-әлеуметтік тұрғыдағы еңбектер ғана нақтылы түсінік, баға айтуы мүмкін. Екіншіден, қазақтың өз шежіресі де көп жағдайда арғы ғасырларға бара бермейді. Қазақ халқының негізін құраған үлкен рулар мен бірлестіктердің тарихы да, түркі, монғол тайпаларының өзара байланыстар жайы да толық анықталып бітпеген. Үшіншіден, XI—XII ғасырлардан жеткен кейбір жазба әдеби мұралар көбінше Орта Азияның көптеген халқына ортақ мәселені қамтиды. Олардың ішінен қазаққа тиесілі үлесті ажыратып алу да оңайға соқпайды. Міне, мұндай жағдайда ескі тақырыпқа тәуекел ету үлкен отаншылдық сананы, ыждағаттылықты, зерттеушілік пен суреткерлікті ұштастыруды керек етеді. Сонымен қатар көркемдік қиялдаудың да қызметі айрықша күрделі болмақ.

Д. Досжанов көп жылдардан бері қарай Қазақстанның көне дәуірін өз шығармаларына тақырып етіп келеді. Оның Отырар, Фараби туралы повестері, көне қалалар жайында зерттеуі («Құм жұтқан қалалар») мәлім. Автор, бір жақсы жері, Отырар цивилизациясы жөнінде өзге ел авторларының қолда бар еңбектерін ұқыпты қарастырған, Қазақстан ғалымдарының кейінгі жылдарда-

ғы мақалалары мен монографияларын, әсіресе, археологтар, этнографтар туындыларын көзден («Древний Оtrar», Алма-Ата, «Наука», 1972) өткізген. Осының нәтижесінде XII ғасырдағы қазақ халқының мәдениетінен мол дерек берерлік білімге ие болған.

Жазушының «Фараби» (1966) атты повесінде сонау алыс заманның бұлдыр оқиғаларын суреттеудің ізі салынған болатын. Повесте өз елінен жырақта жүрген ұлы ғалым — Әбунасыр әл-Фарабидің қартайған, дертті шағы көрсетілген. Данышпан білімпаз заманында асқан абыройға ие болып, «екінші ұстаз» атанса да, өзін шын бақытты санай алмайды. Өйткені, оның туған елі — Отырарды барып, бір көруге халі жоқ. Ауру меңдеген Фараби балалық, жастық шағы өткен Сыр бойын, қазақ даласын көз алдына ойша елестетіп қана бір мезет жанына медет тапқандай болады. Бір ауық ол Отырарға барып қайтқан қайратты кезін еске түсіреді. Жергілікті билеушілер мен дін иелері оның елді оқытсам, білім таратсам деген ізгі ниетін қолдамапты. Сонда да болса, ол туған елінде дарынды, алымды шәкірттер қалдырып үлгіріпті. Отырар жерінің біршама даңқты ғалымдары сол Фараби ашып кеткен медреседен оқып шыққандар болады. Осының бәрі қаһарманның ішкі монологу арқылы ұтымды, үйлесімді берілген. Қалай болған күнде де «Фараби» повесі кемеңгер ғалымға деген махаббатқа толы туындылар қатарында тұрарлық...

«Жібек жолы» романында тарихта аты мәлім кейіпкерлер де, ойдан шығарылған көркемдік жинақтаулар да аралас. Егер Отырар билеушісі Қадырханның, тілші Исмайылдың, математик Ғаббастың, Шыңғыс ханның, оның елшілері мен түменбасыларының аттары бұрыннан мәлім десек, Ошақбай, Қыпшақбай, Хисамеддин, Баршын тәрізді қаһармандар қиял жемісі ретінде туған. Жазушының алға қойған мақсаты анық. Ол Шыңғыс хан жорығына дейін Отырар шаһарында, жалпы қыпшақ даласында қандай рухани қымбаттар болғанын неғұрлым кең таныстырмақ, осыншама жәдігердің сел соққандай жоғалып кетуінің сырын ұқтырмақ.

Романның дені Отырардың, қазақ елінің бейбіт өмірін, еңбек пен ақыл бірлестігінен туған игіліктерін, Хорезм, Отырар билеушілерінің шығыстың қаһарлы ханы Шыңғыспен арадағы «қырғи қабақ» соғысының мән-жайын айтуға арналған. Мұнда Шыңғыс ханның Қазақ-

стан мен Орта Азияға шабуылының бастапқы тұсы, Отырар қамалының жауға қарсы ерлік күресі, күші басым дұшпанмен алапат соғыс жүргізгені, зор шығынға ұшырап жеңілгені бір бөлімде ғана әңгімеленген. Соның өзінде оқушы ойына монғол жаулаушыларының есепсіз апат әкелгені, талай елдердің шаңырағын ортасына түсіргені, мейрімсіз тажалдай сұсты кейпі елестейді.

Романның елеулі бір тұсы — монғол шапқыншылығына дейін Қазақстан жерінде ғылым мен мәдениеттің көп табысқа жеткенін, отырықшы, шаһари өмірдің әбден қалыптасқанын көрсетуі. Қазақстанның орта ғасырларда ондаған қалалары болғаны ғылыми әдебиетте біраздан бері айтылып келе жатқанмен, көркем шығармада көрініс таппаған еді. «Жібек жолында» ежелгі қазақ мәдениетінің ошағы — Отырардың өмірі сан қырынан көрінген. Бірде біз шаһардың билеушісі Қадырханның тапсыруы бойынша ел шежіресін жазып жүрген ақын Хисамеддинді, тілші Исмайылды көрсек, екінші жерде Отырарға тұс-тұстан келіп жатқан елшілерді қабылдау рәсімін танимыз.

Ол кезде Отырарға орыс елінен, Хазариядан, Моғолдан, Сібірден, Хорезмнен елші мен жаушы жиі катынап тұрған. Фараби кітапханасын суреттеу, салтанатты сарайдың нақыштарын тамашалау, сахарада «батыр сайыс» ойынын өткізу, күйшілер жарысын көрсету, қазақ даласының, соның ішінде Қаратау, Оңтүстік өлкесінің табиғатын бейнелеу, Орта Азиядан Қытайға дейін жосылып жатқан Жібек жолының шұбалған керуендерін сипаттау — мұның бәрі дәуір мен халықтың тұрмыс-салтын аңғартады, санамызды өткен әулеттердің нақтылы өмірі елесімен байытады. Жазушы енді бірде Отырардың жер асты жолдарын аралатады, қыпшақ жұртының есеп өлшемдерімен таныстырады. Ғылыми еңбектерде там-тұмдап және шашыранқы айтылған мәліметтерді ойша қорытып, одан ескі заманның суретін жасауға талаптануы автордың батыл қадам жасағанын жақсы ұқтырады. Отырар шаһарының, даладағы көшпенді елдің тұрмыстық, ғұрыптық, материалдық мәдениетін тәптіштеп, санамалап айтуы бұл шығарманың тарихи-этнографиялық келбетін белгілейді.

Көркем шығарманың түпкі нысанасы — қазіргі және келешек ұрпаққа өткен қауымдар, адамдар тәжірибесін айтып, жақсысына сүйсіндіріп, жаманынан сақтандыру

болса керек. Бір кездегі Отырар шаһары, қыпшақ елі қандай еді, ол неліктен апатқа ұшырады деген сауал жұртшылықты толқытпауы мүмкін емес. Бар болу мен жоқ болудың арасында қандай құпия себептер жатқанын, бұрын қандай әкімшілік, әбестіктер орын тепкенін бүгінгі жұртшылық білуі лазым. «Жібек жолы» осындай тарихи, түбірлі сұрауға өз тарапынан жауап айтқандай.

Романда Шыңғыс хан түмендерінің Орта Азия мен Қазақстанға қанды шабуылының алдындағы әзірлік кезеңі айтылған. Монғол шабармандарының тұтқынында болып қайтқан Ошақбай батыр жаулар жағының орасан ұрысқа әзірлігі мол екенін, әскери тәртібі мықтылығын, Шыңғыс хан беделі мен айбары биіктігін көзімен көріп қайтады. Ол көңілдегі күдігін, ойлаған қаупін ел басшысы дегендерге айтады, шығыстан келетін жойқын жауға қарсы тұрарлық әскер жасақтау қажеттігін ескертеді.

Бірақ оның орынды сөзіне Отырар әкімі Қадырханнан басқалары жөнді құлақ аспайды. Олар тіпті қандай апат душар келгелі тұрғанын сезбейді, өздерін жайбарақат, бейқам ұстайды. Хорезм хандығына бағынатын Отырар елі монғолдың ауыр қолының өтінде жалғыз қалады, Орта Азияның көп билеушілері бас біріктіре алмайды. Сонымен Отырардың да, күллі Тұранның да басына түскен азап пен қорлық осындай ыдыраңқылықтың, бір орталыққа бағынған күшті мемлекет болмағандықтың салдарынан туады. Әр ру, әр шаһар өз бетінше мықтымсып, өзара ұсақ даудың, ерегістің әлегінде жүріп, озбыр жауға жем болады, замандар бойында қанша қауымның күшімен жетілген жақсы дәстүр, ғылым, мәдениет мұралары аз уақытта жоқ болады. Елдің бірлігі, тұтастығы болмау — күллі бөлекеттің басы екенін аталған роман қайталай ойға құяды.

Өз елінің шын жағдайын білмеген, жаудың күшін, айналасын, пиғылын елемеген қабілетсіз басшылар қаншалық көп кесепатқа ұшырататынын «Жібек жолы» романы ғибрат етіп айтады. Хорезмнің билеушісі Шыңғыс ханның елшілеріне адам естімеген қорлық көрсетеді, күні ертең өзіне, қарауындағы елге келер қауіпті елемейді. Дарынсыз, дүниеқоңыз әкімдер мемлекеттер арасындағы алалықты бүтіндеу орнына, апатқа тікелей себепкер болғанын көреміз. Романның төтелей айтпағанымен, анық

аңғартқан мәселесінің бірі осы. Адамзаттың ғасырлар бойында жасаған ақыл-ой игілігі осындай дарақы үкімдарлардың ағат, шалағай істерінің, бейкамдығының құрбандығы болып кеткені қандай өкінішті. Шығарма оқушы санасына осы секілді ащы тәжірибені сіңіреді, елді сактыққа, ұйымшылдыққа, ортақ мүддені қадірлей білуге шақырғандай.

«Жібек жолы» романында тұлғасы анықталған, іс-әрекет үстінде көрінген қаһармандар қатары бар. Халық өкілдері Ошақбай, Қыпшақбай батырлардың, күйші Қайрауықтың, ақын Хисамеддиннің, қолбасы Қадырханның бейнелері бірте-бірте толыса түскен. Шыңғыс хан мен Хорезм хандығы арасында жүрген мұсылман елшілерінің екі жүзді, пайдакүнем келбеттері де есте қаларлық. Автор кейіпкерлеріне тән портрет, мінездеме, тіл таба біледі. Бүкіл Дешті Қыпшақтың, Хорезмнің ішкі сырларын, әлсіз жақтарын арамза жауға ұдайы жеткізіп отыратын, бір басының амандығы мен тұрмыс молшылығын халықтан жоғары қойған тыншылар ісінің қаншалық түпсіз сұмдықтарға себепкер болғанын көреміз. Халықтық көлемге ойы, ісі көтерілмеген, көп дегенде бір рудың, немесе ауылдың, шаһардың биігінен аса алмай, көрші жатқан қандас, мүдделес туыстарының тақсиретіне масайрап отыратын дүлей надан, өзімшіл, іштар, арманы пәс адамдар әлгіндей әкімдер мен тыншылар арасынан шыққаны мәлімденеді.

Романның құрылыстық, көркемдік бояулары көңіл бөлерлік. Мұнда оқиғалық байланыстар Отырар билеушісі Қадырхан мен алыстағы монғол ханның арасында жүріп жатқан дипломатиялық тартыстар негізіне құрылған. Жазушы шығарманың әрбір тарауында сол дәуірдің елеулі мәдени, салттық құбылыстарын таныстыруды көздеген. Романда оқиғалар, мінездер қақтығысы шапшаң өрбімейді, қазақтың кең сахарасы секілді жайбарақат өмірдің иірімдері кезек көрсетіледі. Айдалада несіз жүрген, еріне екі дабыл байланған жұмбақ ат, қайта-қайта келіп, Қадырханға көріне астам шарттар қойған монғол елшілері болмаса, бұл өлкенің бейбіт өмір ырғағын ешкім бұзбастай. Болашақ сойқан соғыстың келе жатқанын монғол тұтқыны болып қайтқан Ошақбай сияқтылар болмаса, өзгелер аңғара бермейді. Сөйтіп, Д. Досжанов романында ежелгі Отырар елінің ақырғы тыныш айлары, алдамшы салтанаты, күл болып ұшуға жақын қалған

игілігі, дарынды, қажырлы ел адамдарының мінезі, үміті, аңсары бейнеленген.

Жазушы қоғам мен адам құбылыстарын көбінесе өзі баяндап, оқушыны жетелеп отырады. Мінезден, байланыстан, психологиялық талдаудан туып жатқан суреттер аз. Автор адам портретін, ішкі әлемін бейнелеуге бейімділік танытады. Бірақ романда мінездік сипаттамалар мен жан толқыныстарын көрсету негізгі тәсіл болмаған. Тарихи-этнографиялық очерктер басым. Бұлай болуы тақырып пен материалға байланысты секілді. Қанша дегенмен, Қазақстанның орта ғасырлардағы тарихы әлі тексеріліп болмағандығы, бұл салада шығарма жазу тәжірибесінің жоқтығы осы тың тақырыпты көркемдік меңгеруге кедергі келтірген. Кей ретте автор өмір материалын игере алмай, көркемдік шындық деңгейіне жеткізбеген. Соған қарамастан, «Жібек жолы» қиын тақырыпқа барған батыл бастама.

Суреткерлік өнері ұзақ жаттығуды, ұдайы шеберлік арттыруды, көркемдік бояуларды бай және сәйкес қолдануды, тіл ұстартуды қажет етеді. Мәселен, шығарманың көбінше баяндауға құрылуы оқушыны жалықтырады, оған дәмді де дәл суреттер, айшықты кестелер, қаһарманға тән диалогтар, монологтар қосылып отыруы лазым. Жыршылар эпосты үнемі бір ырғақпен айтса, ешкім тындамас еді. Сондықтан олар жырдың әрбір бұрмасына, ағынына лайық жаңа әуенге көшіп, дауыс екпінін құбылтып отырады. Бұл секілді шеберлік проза жазушыға да айрықша керек. Шығарма адам тағдырын, тартысын, қайшылығын көрсетуге құрылуы тиіс дейтін талап ескірмек емес. Көркем шығарма үшін жаһанның жалпы әңгімесін айтқаннан гөрі белгілі бір типтік мінездің диалектикасын суреттеу маңыздырақ. Әлбетте, төрт құбыласы тең кемел туынды жасау әркімнің қолынан келе бермес те. Дегенмен, шығарманың татымды болуын, қызықтылығын нанымдылықпен ұштастырмай, іс мұратына жетпейтінін ұмытпаған абзал.

Д. Досжановтың көркемдік дарыны, қиялы бай екенін дәлелдейтін мысалдарды кітаптан көп кездестіруге болады. Оның басты жетістігі — жазба, ауызша дерегі тым аз дәуірдің көп құпиясын қайта тірілтіп, тұтас, жүйелі қалыпқа түсіріп, айта алғандығы. Тың тақырыпты толғаған алғашқы тәжірибе ретінде бұл шығарма елеулі.

Романда жазушының қалам қарымын танытарлық шебер жасалған портреттер де бар. Мәселен, автор жас ақын Хисамеддин пішінін былайша береді. «...Қазір бір жарым мүшел жаста. Сүтке тоймаған торпақтай денесі балғын, сүйегі қата қоймаған маңдайы дөнес, мұрны қоян жон, беті үшкіл, ілмий отырады. Рабайда болмаса, көбіне кісі жүзіне тіктеп қарамайды. Қазір де тізесінің басына кадала қалған, дәл осы тұрқы жемсауын торғайға толтырып, жонын күнге тосып, шенгел басында мүлгіген Інжу ителгісіне ұқсас еді» (15-б.). Монғол елшісі туралы: «Үйдей үлкен алпауыт жігіт көрінді, иілген жоқ, оң қолын төсіне апарды да қойды. Қақтаған сүр ет секілді» (24-б.) — делінген, ал сыпайы бейнесі төмендегіше: «Шекесінде қисая қонған ақ киіз қалпақ, тік жаға көйлек, сыртында желең шапаны бар, аяғында ақ сақтиян етік. Етік те, шапан да, көйлек те кірсіз, көз тартады» (86-б.). Портреттің өз басын мүсіндеуден гөрі оларды кейіпкердің көңіл күйіне, оқушы қабылдауына лайық етіп беру мәселесі қиынырақ екені мәлім. Бұл тарапта жазушының ізденетін жайлары аз емес.

Кейбір оқиғалық жүрістер нандырмайды. Ошақбай батырдың денесі болмағандықтан, бас бармағын қабірге көмбек болулары онша сенімді емес. Сондай-ақ Хорезмшахтың, Қадырханның монғол елшілерімен екі айналымға келмей, жаза кестірулері жете дәлелденбеген. Осындай төте қайрылған, күмән туғызатын жайлардың түп себебі — шығарманың бітіміне байланысты. Мұнда көбінше болған істердің хабарламасы, баяндамасы ғана айтылып, әрбір әрекеттің ішкі түрткілері, құпия кілттері кең талданбаған. Мұның өзі шығарманың көркемдік кестесі, бояу сәйкестігі, мінез диалектикасы, шындық пен қиял арақатынасы тәрізді көп шарттарды меңгеру қажеттігін алға қояды.

«Жібек жолының» тіліндегі нұқсан көбінше екі салада кездесетін секілді. Автор бірін-бірі қайталайтын, демек, мағынаны әлсірететін сөзді жиі қолданады. Кейде анық, ұғымы толық әбден қалыптасқан сөздерді жасанды түрде өзгертушілік ұшырайды. Мұның екеуі де, сөз жоқ, шығарманың тіл кестесіне елеулі нұқсан келтіреді, оқуды қиындатады, ойды көмескілейді.

Сәлемдесті дегенді «салауат жасады», сұлу дегенді «сұңғыла сұлу», «іші-бауыры еріді» дегенді «іші еріді», «күй жарысы» дегенді «күй айтысы», «манында» дегенді

«жұрымында», «өкінді» дегенді «іші жиді өкінді» деп өзгертудің қажетігі жоқ.

«Жібек жолы» романы — қазақ жазушыларының идеялық-көркемдік ізденістері мол екенін дәлелдей түсетін, автордың көп еңбектенгенін әйгілейтін, өткен заман шындығын жұртшылыққа таныстыруға қызмет ететін пайдалы туынды.

Тарихи тақырыпқа қалам тарту суреткерлік пен білімдарлықты, зерттегіштікті керек ететін шешімі қиын мәселе екені ертеден мәлім. Өткен заман оқиғаларына арналған шығармалардың бәрі бірдей мінсіз, мүлтіксіз шыға бермейтіні сондықтан. Сонда да болса, жалпы алғанда, бұл салада кемістен жеміс басымырақ жатқанын көреміз. Тарихи шындықты меңгеру тек прозада ғана емес, поэзияда да, драматургияда да қатар қолға алынып келе жатыр. Жас жазушы С. Сматаев қазақ халқының жоңғар басқыншылығына қарсы күресі ақиқатынан алып «Елім-ай» атты роман жариялады. Бұл шығарманың журналдық нұсқасы автордың өмір құбылыстарын типтендіріп көрсетуге икемділігін танытты. Сонымен қатар жас қаламгер тарихи дәуір адамдарына тән мінездеме, тіл талғауда әлі де болса ысылмағандығын байқатады. Мұның өзі тарихи тақырып жазушыдан көп әзірлікті талап ететінін дәлелдей түседі.

Белгілі ақын Қ. Бекхожин «Ұлан асу», драматург Т. Ахтанов «Ант» деген пьесаларында халқымыздың XVIII ғасырдағы азаттық күресін бейнелейді. Жазушы Т. Әлімқұлов даңқты ақын, күйшілер (Махамбет, Ықылас т. б.) туралы тартымды повестер жариялады. Көрнекті суреткер, Социалистік Еңбек Ері Ф. Мүсірепов «Ұлан» атты повесінде тарихи тақырыпты жетік игерудің биік үлгісін көрсетті. Бұл және басқа фактілер қазақ әдебиетінде осы заман шындығын меңгерумен қатар, өткен өмір сабақтарын, тағылымдарын таныстыру жолында үздіксіз ізденістер жүріп жатқандығын сипаттайды.

КОРЫТЫНДЫ

Соңғы жылдарда Қазақстан қаламгерлері тарихи тақырыпқа бірсыпыра шығарма жазды. Бұлай болуы түсінікті, табиғи құбылыс. Өйткені, өткеннің тәжірибесін білмей, бүгінгі жарқын өміріміздің мәнін түсіну, оның ілгерішіл, өскелең табиғатын терең пайымдау мүмкін емес. Дүниедегі әр нәрсенің бағасы мен орны салыстыру арқылы танылады ғой. Бұл арада көсеміміз В.И. Лениннің «адамзат жасаған білімдерді менгермей, жаңа қоғам құрылысшысы болуға болмайды» деген ата-лы пікірін еске түсіру жөн.

КПСС-тің XXV съезінде еліміздің алдында тұрған қазіргі және болашақтағы міндеттердің лайықты шешім табуы «...совет адамдарының еңбек және тұрмыс жағдайларын жақсартуға, денсаулық сақтаудың, білім берудің, мәдениеттің елеулі прогресіне — жаңа адамды қалыптастыруға, жеке адамның жан-жақты жетілуіне, социалистік тұрмыс салтын жетілдіруге» тікелей байланысты екені атап көрсетілген. Ал адамдардың «жан-жақты жетілуі» деген ұғымның ауқымы кең: бұған бүгінгі ғылым мен техника жаңалықтарынан хабардар болудан бастап, халықтарымыздың ұзақ тарихындағы елеулі оқиғалар мен фактілерді де дұрыс пайымдап, сын көзімен талдай білу қабілеттілігі секілді көп қасиеттер қосылады. Ендеше суреткерлердің тарихи тақырыпқа баруын бұрынғы заман оқиғаларын маркстік-лениндік дүниетаным тұрғысынан талғап, олардың зияндысын әшкерелеп, пайдалысын насихаттау тілегінен туған орынды құбылыс деп қарау керек.

Тарихи тақырыпқа жазылған шығарма сан жағынан

онша көп емес. Қаламгерлер өткенді жазуға ойысып кетті, қазіргі дәуір шындығы қағыс қалып қойды деген сөздердің растыққа сәйкеспейтінін әркім аңғарса керек. Аталған саладағы туындылар жалпы кітап өнімінің жүзден екісіндей ғана деуге болады. Әрине, бұл топтағы жаратындылардың да озығы мен олқысы аралас.

Өткен жылдарда тарихи тақырыпты менгеру талабы елеулі нәтижелер бергенін атап өту лазым. Бұл тұста І. Есенберлиннің «Алмас қылыш», «Жанталас», «Қаһар», Ә. Әлімжановтың «Жаушы», С. Мұқановтың «Аққан жұлдыз», Д. Әбілевтің «Ақын арманы», С. Жүнісовтің «Ақан сері», А. Тоқмағамбетовтің «Жыр күмбезі», Д. Досжановтың «Жібек жолы», Ә. Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры», С. Сматаевтың «Елім-ай» романдары жарық көрді. Бұл шығармалардың идеялық-көркемдік дәрежесі бірдей емес. Сонда да болса бұлар халқымыздың күреске толы көне тарихының көркем шындығын жасау жолында құтты қадам, игілікті іздену нышаны болғанын мойындау шарт.

Бағзы заман оқиғалары мен адамдарының ақиқатына ілтипаттың артуы халық мәдениеті мен дүниетанымының өсуіне тікелей байланысты. Ғылыми, мәдени, рухани дамудың сапалық белесіне көтерілген ел ғана өзінің кешегі тағдырын еске түсіріп, өткен жолдың азабы мен сабағын пайымдайды, болашаққа алып барар қуаттарды талғайды, бұрынғыдан жалғасып келе жатқан дәстүрлердің ең жанды, қымбат, өміршендерін ғана қабылдап, оларға табан тірейді, берік сеніммен алға қарай еркін аяқ басады. Социализм дәуірінде өзгеріп, өрлеген қазақ халқы бүгінгі шыққан биігінен бұрынғы ақуалын қайта елестетсе, өз тарихының еңісі мен өрін, күнгейі мен теріскейін таныса, ешбір ерсілігі жоқ. Өзінің ұстанған мұратына, келешегіне сенімді қоғам өкілдері ғана өткен әулеттердің әлеуметтік тәжірибесін зерттеп, тиісті қорытынды шығарып отырмақ.

Тарихи құбылыстарды тануға деген саналы бетбұрыстың, кең көзқарастың пайда болуына соңғы жылдарда қоғамдық ғылымдар саласында орын тепкен күрделі жаңалықтар игі әсер етті. Археологтардың ертедегі қалалар орнын қазуы, Отырар секілді ескі мәдениет ошағының табылуы, тілші мамандардың ежелден келе жатқан түркі жазулары ескерткіштеріне зер сала бастауы, әсіресе, Қазақстан ғалымдарының кезінде «Екінші Аристотель»

атанған ұлы жерлесіміз Әбунасыр әл-Фарабидың мұрасын іздеу, жинау, зерттеу, қазақ, орыс тілдерінде кітап етіп шығару, данышпан ғұламаның туғанына 1100 жыл толуын атап өту жөнінде жүргізген қыруар еңбегі жұртшылықтың тарихи құбылыстарды тереңірек білуге деген ықыласын аударды. Өзгесін айтпағанда, бір Әл-Фараби өмірі мен заманына арналып әлденеше повесть, поэма, пьеса, өлең, көптеген мақалалар жазылғанын айтсақ та, бұл пікірдің растығы байқалады. Әл-Фараби мұрасының бүкіл әлемнің мәдени, ғылыми дамуына қосқан үлесі туралы Москвада және Алматыда өткен халықаралық конференциялардың маңызы зор болды.

Халқымыздың өткендегі өмір кешулерін, үміті мен арманын суреттеу жөнінде өзінің «Абай жолы» эпопеясы арқылы биік үлгі салған ұлы суреткер М. Әуезовтің өнегесі жазушыларымызға мол ықпалын тигізіп келе жатқанын көреміз. Кейбір шығармаларда мұндай әсер ізі көзге анық шалынып отырады. Дегенмен, жақсы үлгіден үйрену деген оның көлеңкесінде қалып қоюға апармауы тиіс. Ұнамды шығарма талант, дүниетаным, шеберлік, тәжірибе одағынан ғана жаратылатынын есте тұтқан абзал.

Тарихи тақырыпты шығармалардың таңдаулыларында совет әдебиетінде қалыптасқан озық дәстүрлер жалғасып келе жатқанын аңғарамыз. Халықтың тарихтағы шешуші ролін көрсету, құбылыстардың әлеуметтік, таптық жігін ажыратып, ілгерішіл және кертартпа күштердің сипатын ашу, типтік оқиғаларды екшеу, тарихи қайраткерлердің еңбегін халық мүддесі тұрғысынан бағалау, бұрынғы заман оқиғаларынан елдің азаттық үшін күрес хикаяларын алғы кезекке шығарып көрсету, олардың қазіргі дәуірмен байланысын аңғарту, тарихи фактіні көркемдік шындыққа, эстетикалық элементке айналдыру, тарихилық принципті басшылыққа алу амалы іске асырылып келеді.

Атап көрсетерлік ұнамды құбылыстың бірі — тарихи тақырыпты шығармалардың жанрлық ауданы кеңейгендігі. Бұл — әдебиетіміздің кемелдену жолында екендігінің белгісі. Тарихи романдардың түрлі қырлары көрінуі жағынан соңғы жылдар әдебиеті айтарлықтай сонылық әкелді дей аламыз. І. Есенберлин шығармаларында тарихи оқиғаларды хронологиялық ізбен көрсету көркемдік қиялдаумен ұштасып жатса, Ә. Әлімжанов романдарын-

да өмір құбылыстарын публицистикалық серпінмен әңгімелеу тәсілі басымырақ байқалады. Ал бірсыпыра туындылар, негізінде, тарихи-биографиялық роман үлгісінде жасалғанын айту керек. Мұндай нышан С. Мұқановтың «Аққан жұлдыз», Д. Әбілевтің «Ақын арманы», С. Жүнісовтің «Ақан сері», А. Тоқмағамбетовтің «Жыр күмбезі» романдарынан көбірек байқалады. Жазушы Ә. Кекілбаев «Аңыздың ақыры» деген шығармасында тарихи оқиғалардың философиялық мәнін, тұлғалардың психологиялық келбетін ашуға ден қояды. Д. Досжанов, С. Сматаев романдарында да ізденістер, табыстар бар. Бұл айтылғандар әдебиетіміздің мамандану, жанрлық жіктелу жүйесінде ілгерілеу, толысу процесі жүріп жатқанын аңғартса керек. Жазушылар тарихи тақырыптан тек әлеуметтік факторлар іздеп қоймай, мәдени, адамгершілік, психологиялық факторларды табуға да көңіл бөліп келеді.

Өткен тарихымыздың белесті, ұрымтал тұстарының оқиғаларын қайта жаңғыртып, көркемдік жинақтаулар жасауға ұмтылу — қазіргі әдебиеттегі түбірлі тенденцияның бірі. Жазушы І. Есенберлин өзінің тарихи трилогиясында қазақ елінің XV—XIX ғасырлардағы тәуелсіздік үшін табанды күрестерін бейнеледі, осы жолдағы қыруар қиындықты, ішкі қайшылықтарды, сырт жаулармен шайқаста шынығып қалыптасқан бірлікті, дәстүрді, салт-сананы көрсетті. Тарихи жазба деректерге, шежіре мағлұматтарына, аңыз әңгімелерге сүйене отырып, қаламгер халық тарихының қалың қатпарларын көтерді, бірнеше ғасырға созылған тіршілік шырғаланының аса маңызды тұстарын ашты, көптеген тарихи қайраткерлердің тартымды тұлғасын жасады.

Осы тұста атап өтерлік бір мәселе — ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеттің байланысы, бірін-бірі нәрлендіруі, байытуы сан түрлі формада жүріп жатқандығы. Бұл екі көркемдік әлемнің өзара ықпалын сөз еткенде, әдетте, ауыз әдебиетінен жазба туындыларға көшкен жекелеген бейнелеу құралдарын, оқиғалық ауыс-түйістерді ғана көрсетумен шектелетініміз бар. Бірақ, шындығында, мәселенің мәні анағұрлым тереңіректе жатқанын байқау қиын емес. Ауыз әдебиеті шығармаларының фабулаларын өңдеп, жетілдіріп, «сүргілеп» жаңа идеяларға қызмет еттіру үшін, тек оқиғаның қызықтылығы, немесе тарихи нақтылығы жеткіліксіз болар еді. Фольклор нұсқа-

лары негізінде көркем шығарма жасалуына, ең алдымен, суреткердің белгілі аңыз, әңгіме, жырдан өзінің аңсарына сәйкестік табуы қатты себепкер. Қалай болған күнде де ауыз әдебиеті жаратындысында жазушының айтқысы келген мұратына үндес қуатты негіз болуға тиіс.

Өмірдегі ұнамды, ұнамсыз құбылыстарға халық творчествосы әрдайым ашық, анық баға беретіні, қаһармандардың ең басты қасиеттерін сұрыптап, сомдап жинақтайтыны белгілі. Жазба әдебиет туындысы сондай сарындарды психологиялық жағынан дәлелдеп, тереңдетіп, жаңа сапаға жеткізіп бере алады. Бұған қазіргі көркем сөз ұсталарының шығармашылық тәжірибесінен көп мысал келтіруге болады. Бізде бұл кезге дейін халық жырлары негізінде жазылған «Еңлік — Кебек», «Айман — Шолпан», «Қобыланды», «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» секілді драмалық шығармалар зерттеу тақырыбы болып келді. Бұл, әрине, орынды да қажетті жұмыс. Бірақ ауыз әдебиетінің жазба әдебиетке қосып жатқан «көркемдік ағыны» тек әлгіндей санаулы жырлармен ғана шегерілмейді. Поэзиялық, прозалық туындыларда ауыз әдебиетінен ауысқан байлық қандай сипат алып жүргенін де арнайы тексеретін мезгіл жетті.

I. Есенберлин романдарындағы көңіл бөлетін қызғылықты құбылыстың бірі — ауыз әдебиетінде қалыптасқан көркемдік тәсілдерді роман сүйегіне сіңімді етіп, жарасымды пайдалануы. Жазушы «Алмас қылыш» романында ақындар айтысы формасын халықтың көп ғасырлық бұралаң жолдарын шолып көрсету үшін ұтымды қолдана білген. «Жанталаста» жыраулар әңгімесі түрінде қаншама нақтылы тарихи аңыздарды сыйыстырған, бұл кезге дейін ауызша таралып келген, шындығы, қиялы аралас шежіренің орайын тауып орналастырған, осының бәрін тарихи дерек, хроника ауқымына үйлесімді, адамдар тағдырына қатысты етіп, жатық баяндай білген. Соның нәтижесінде халықтың көркемделген тарихы, немесе роман-хроникасы дерлік туындылар жаратқан. I. Есенберлин романдары, белгілі дәрежеде, тарихи эпостың қызметін атқара алатын, қазақ әдебиеті үшін жаңа жанр шығармасы. Аталған трилогияда суреткерлік жемістер де аз емес. Баяндауды суреттеумен ұластыруда, қаһармандардың дара келбетін монолог арқылы ашуда жазушы ысылған шеберлік танытады. Бұл ретте трилогияның үшінші бөлімі — «Қаһар» романы ерекше атап өтерлік.

Қайсыбір шығармаларды сөз еткенде, кейде оларды өзге елдердің белгілі бір нұсқаларының, қалыптасқан дәстүрінің қалыбымен ғана өлшеушілік, туындының өз бойындағы төл сипаттарды елемеушілік аңғарылады. Өз жетістігімізді басқалардың тәжірибесімен, биігімен салғастыра байқау, әлбетте, керек іс. Дегенмен, бұлай ету халқымыздың көркемдік дамуындағы қайталанбас, аттап өтуге болмас ерекшеліктерді ұмытуға апармауы керек. Шығарманы талдап, танып болмай жатып, баға кесу теріс тұжырымдарға жол ашуы мүмкін. Біздің пайымдауымызша, қазақ тарихи романдары бұған дейін әдебиетімізде шешімін таппаған бірсыпыра мәселелердің көркемдік жауабын айтуға ат салысып келеді.

Ә. Әлімжановтың «Жаушы» романы тарихымыздың ауыр оқиғаларға толы бір кезеңі — жоңғар жаулаушыларына қарсы қаһармандық күрес заманын суреттейді. Романда екі мәселе қатар көтерілген. Қаламгер бір жағынан, халықтың өз бойынан қажыр-қайрат, табандылық, ұйымшылдық тауып, қасақы жауды тас-талқан еткен ерлікті көрсетсе, екінші жағынан, қуатты көрші — Россиямен тарихи ынтымақ, достықтың түп себебі қалай басталғанын әңгімелейді.

Кейбір шығармалар белгілі тарихи дәуір оқиғаларын көркемдеп жинақтау, өмір құбылыстарын ойдан шығарылған қаһармандар іс-әрекеті арқылы бейнелеу ретінде жазылған. Бұған мысалға Ә. Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры», Д. Досжановтың «Жібек жолы» романдарын алуға болады. Мұның алғашқысында Ақсақ Темір өмірлік еткен дәуірдің, соңғысында Қазақстан мен Орта Азияға Шыңғыс хан шабуылы басталар қарсаңдағы өмір ақиқаты айтылған. Екі шығарманың да танытқыштық мәні бар. Сонымен қатар аталған жазушылардың өзіндік қалам сілтесі де анық аңғарылады.

Ә. Кекілбаев романында кейіпкер ішкі өміріне бару, жан дүние, ақыл-ой толғаныстарын үстемелеп, шешен, жүрдек өрбітіп айту басым. Қаһарманның парасатты пайымдауларын, салыстыруларын, өмір мен өлім, пәни мен бақи, жақсылық пен жамандық айырымын сипаттауға көп көңіл бөлушілік жазушының тарихи-философиялық жанрға бейімдігін білдіргендей.

Д. Досжанов — тарихи оқиғалар мен қаһармандар талғау жөнінде ізденіс жасап, жемісті еңбектеніп жүрген жазушы. Бір ұнамды жері сол — қаламгер алған

тақырыбын егжей-тегжейлі зерттеп, тереңдеп, қайта оралып отырады. Оның осындай желілі тақырыбы — ежелгі Отырар. Жазушы бұл салада бұрын «Отырар», «Фараби» атты повестер жариялаған болатын. Д. Досжанов өзінің ұзақ жылдық осы тараптағы еңбегін «Жібек жолы» романында қорытындылаған.

Қазақ әдебиетінде өткендегі өнер қайраткерлері туралы шығарма жазу дәстүрі жалғасып келеді. Соңғы жылдарда осы қатарға халқымыздың даңқты ұлдары: Шоқан Уәлиханов, Ақан сері Қорамсаұлы, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Базар Өтемісұлы, Жаяу Мұса туралы романдар қосылды. Бұл туындылардың өзіндік тағылымы, тәрбиелік қасиеті баршылық. Аталған шығармаларға ортақ белгі — тарихта орны елеулі ғылым, өнер адамдарының өмірбаяндық деректеріне сүйеніп, сол құбылыстардың мән-жайын бейнелі тілмен айтуға ойысушылық. Сол үшін «Аққан жұлдыз», «Ақын арманы», «Жыр күмбезі», «Ақан сері» романдарын тарихи-биографиялық туындылар тобында қарау жөн.

Әдебиетімізге қымбат олжадай болып қайтадан қосылған шығарма — М. Әуезовтің «Қилы заман» повесі. Қатар-қатар оқиғалық желісіне, бір емес, бірнеше буын өкілдерінің өмірінен хабардар ететініне, заман мен адамның аса күрделі проблемаларын көтеретініне қарап, біз бұл шығарманы роман санатында бағалаймыз.

Аға жазушымыз Ғ. Мүсіреповтің «Ұлпан» повесі — соңғы жылдардағы қазақ прозасының тамаша туындысы. Мұнда тарихта жасаған бірталай адамның ақиқат бейнесі мүсінделген. Әсіресе, халық арасында аңыз боп тараған Ұлпан тұлғасы кесек, келісті сомдалған. Мұның өзі ел қиялында екшеліп, бағасын алған, эпикалық сипатқа ие болған тарихи адамдарға қатысты істер мен мінездер суреткер қолымен қайта жанданып, көркейіп шыға алатындығына жарқын мысал.

Тарихи роман турасында айтылатын сөз аз емес. Ол әдеби, көркемдік дамуымыздың елеулі факторының біріне айналып отыр. Бұдан, әрине, тарихи тақырыпты меңгеру мінсіз жүріп жатыр деген ұғым тумайды. Идеялық пен көркемдікті қатар қиюластыру, құбылыстардың ең қажеттісін іріктеу, шеберлік арттыру туралы жалпы әдебиетке қойылатын талап тарихи шығармаларға да түгелдей қатысты. Бұл тараптағы кемшіліктің бір көзі кейбір жазушылардың тарихи тақырыпқа «...терең даярлық-

сыз, мағлұматсыз және профессионалдық шеберліксіз» кірісетінінде екенін Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің XIV съезіне есепті баяндамасында Д. А. Қонаев жолдас орынды атап көрсеткен еді («Қазақстан» баспасы, 1976, 71-б.).

Аталған жанрдың орын теуіп отырған олқылықтарын екі мәселеден айрықша аңғарғандай боламыз. Біріншіден, кейбір шығармаларда типтік оқиға талғаудың ойдағыдай шешілмеуі салдарынан өткен заман өмірін не әсірелеп, не тым көлеңкелі жағын көбейтіп көрсету бір жақтылығы пайда болады. Қаламгер атаулы қандай дәуірді алып көрсетсе де, адамзат тарихы тап тартысының тарихы болғанын жадында ұстағаны орынды. Демек, суреттелетін заманды, ортаны, елді жан-жақты зерттеу, өткеннің қат-қабат оқиғалары мен қайраткерлері ішінен мұратымызға үндес келетіндерін екшеу — үлкен творчестволық, принциптік мәселе.

Екіншіден, шығармада заман мен адамға лайық тіл кестесін жасауда нұқсандар кездесіп қалып жүр. Кейде кейіпкерге тым ескі сөздерді сөйлету, енді бірде оларды қазіргі дәуір адамынша тілдестіру дағдысы ұшырайды. Бұл, әсіресе, жас жазушылар туындыларында жиі байқалатын мін. Ал бағзы бір кездерде анық ұғымды жасанды, немесе мағынасы бөлек сөздермен алмастыру сорақылығы кездеседі. Халық құлағына бұрыннан сіңісті сөздер мен тіркестерді орынсыз өзгертуден жаңалық шықпаса керек.

Кейбір шығармалар тілінің кара дүрсін, қарабайыр болып келушілігі де жарамсыз әдетке айналып бара жатқандай. «Жазушыға екі нәрсе қауіпті: бірінші қауіп — алғаш жарық көрген шығармасының шалағай болуы, екінші қауіп — туындыларын халық қабылдамай қойса да, кітап жариялай беруге құныққандық» — деген Вальтер Скотт ескертуі ұмыт болмауға тиіс.

Әдебиетіміздің табиғи бір тармағы — тарихи тақырыпты туындылардың татымды табыстары бұл жанрдың кең тыныспен өркен жаюына мол мүмкіндік жасалып отырғандығын, қаламгерлеріміз салдарлы, сан тарап ізденістер, батыл барлаулар жасап жүргендігін сипаттайды.

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз	3
Бірінші бөлім	
ҚАЗАҚТЫҢ ТҰҢҒЫШ ЭПОПЕЯСЫ	
I тарау. Ұлы көркем ескерткіш	17
II тарау. Шеберлік сырлары	79
III тарау. Сөз зергері	110
Екінші бөлім	
ЖАНР ҚЫРЛАРЫ	
I тарау. Аңыздан романға	139
II тарау. Замандас көзімен	164
III тарау. Дәстүрдің жалғасуы	190
IV тарау. Тарих тағылымы	215
Қорытынды	232

Бердибаев Рахманкул ҚАЗАХСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ РОМАН (на казахском языке)

*Утверждено к печати Ученым советом Института
литературы и искусства им. М. О. Ауэзова
Академии наук Казахской ССР*

Рецензенты: доктора филологических наук М. Дюсенов, Ф. Уразаев.
Редактор А. Досымбекова, худож. редактор А. Б. Мальцев, техн. редактор В. М. Муromцева, корректор Т. Омарова.

ИБ № 279

Сдано в набор 26.04.79. Подписано в печать 23.10.79. УГ03101.
Формат бумаги 84×108¹/₃₂. Типографская № 1. Литературная гарнитура. Высокая печать. Усл. п. л. 12,6. Уч.-изд. л. 13. Тираж 3000.
Заказ 72. Цена 1 р. 50 к.

Издательство «Наука» Казахской ССР.
Типография издательства «Наука» Казахской ССР.
Адрес издательства и типографии: 480021, г. Алма-Ата, Шевченко, 28.